

«Жаҳон адабиёти дурдоналари»

НОДАР ДУМБАДЗЕ

«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2011

Оғриқ ўнг елкадан бошланди. Кейин аста-секин кўкракка сурилиб, чап сийнанинг аллақайси бир тубига жойлашиб олди. Сал ўтмай, кимнингдир каварган, дағал бармоқлари кўкрак кафасини ёриб кириб, юракка чангал урди-ю, уни худди бир бош узумни эзғилагандай аёвсиз эзғилай бошлади. Эзғилаганда ҳам шошмасдан, ҳафсала билан эзғилай бошлади: бир-икки, икки-уч, уч-тўрт... Ниҳоят, обдон мижиқланган юракда бир қатра ҳам қон қолмагач, яна ўша қўллар уни бамайлихотир улоқтириб ташлади. Юрак уришдан тўхтади. Йўқ, олдин у деразага ўқдай келиб урилган чумчук янглиғ пастга қулаб, бир оз тиширчилаб турди, ана ўшандан кейин тўхтади. Аммо-лекин тўхтаган юрак — бу, хали ўлим деган сўз эмас, бу — мислсиз даҳшатдан бақрайган кўзлар ва азоб тўла интиқликдир: яна уриб кетармикин бу юрак лаънати?!

— Юракка каттиқ гапириб бўлмайди, батано!¹ Уни авайлаш, бамисоли қайнаб тошаётган сутни пуфлагандай, охиста пуфлаш керак... — деди ҳамшира.

— Азизим, ҳозир чиройли сўзларни вақти эмас! Ёрдам беринг!

— Нада, анальгин! Ҳозир оғриқ босилади!

— Ичган бу, дўхтир!

— Кардиограммани беринг!

Кимдир беморни кучгандай бўлди.

— Хўш? — сўради дўхтир.

— Жудаям ичкарида... Нима дейишга ҳам ҳайронман.

— Оғрияптими?

— Дўхтир, оғрикни тўхтатинг... ёки бўлмасам ўлдириб қўя қолинг!

— Промедол!

.....

¹ Б а т а н о (груз.) — эркакларга нисбатан ҳурмат юзасидан қўлланиладиган мурожаат.

Орадан беш минут ўтди.

— Қалай, босилдими?

Бемор бу бемаъни саволни берган одамга бир қараб қўйиш ниятида кўзларини очмоқчи бўлди-ю, лекин уддасидан чиқолмади: ковоқлари қўрғошин қуйилгандай зил-замбил эди.

— Морфий! — деб буюрди саросимага тушган дўхтир ва шошиб телефон трубкасини кўтарди.

— Бу мен, Антелаваман. Мониторни бўшатиб, дефибриляторни тайёрланглар. Тез!

— О-ох, қачон қутуламан! — ингради бемор.

— Азот! — буюрди дўхтир.

Бемор юзига нам дока текканини сизди. Кейин унинг танасини охиста кўтариб, қайикка жойлашди. Сўнг...

... Сўнг қайик ойнадай сип-силлиқ денгиз сатҳидан хиёл тебраниб сузиб кетди. Қўққисдан қайикчи каттакон занглаган мих олиб, беморнинг кўкрагига қўйди ва мушти билан бир уриб, уни харракка қоқиб ташлади.

— Нима қилисан, золим! — деди инграб бемор.

— Бўлмаса сувга ағдарилиб кетасан! — деб жавоб берди қайикчи.

Кейин у худди ўшандай занглаган михлар билан беморнинг оёқ-қўлларини ҳам тахтага қоқиб, ўзини сувга отди.

— Тўхта, мени ташлаб кетма, оғайни, — деди ёлвориб бемор. — Михларни ким суғуриб олади?!

— У ёқда, нариги соҳилда суғуриб олишади! — Қайикчининг овози жуда олисдан эшитилди. Беморнинг қулоғига соҳил томондан келаётган бошқа ғала-говурлар ҳам ғира-шира чалиниб турарди, аммо у буларнинг нималигини — сафар олдидан бериладиган ўғитларми, оғоҳлантирувчи кичкириқларми, тасаллию таскинларми ёки унга аза очган кишиларнинг йиғи-сиғиларими — англай олмасди.

... Сўнг овозлар аста-секин пасайиб, тинди. Фақат симиллаган оғрик, зориқиб кутиш, бепоён денгиз ва қайикка михлаб ташланган, ҳамманинг ёдидан кўтарилган ёлғизгина унинг ўзи қолди.

— Э худо, ё парвардигор, нима гуноҳ қилдим! — бемор шундай деб шивирлади-ю, аммо бу сўзларни ўзи айтмаганини ва бинобарин, худо буни эшитмаслигини шу заҳотиёқ фаҳмлади.

Қайик эса ҳамон мовий денгизда енгил чайқалиб борарди...

Орадан минг йил ўтди, бемор бирдан аллақандай

турткини сизди. Унинг зарбидан гўё юрагига пичоқ санчилгандай бўлди. Қайиқ сохилга урилган эди.

Бир зумда қайиқни оломон куршаб олди.

— Ёпирай, михлаб ташлашганини қаранг-а шўрликни! — деди ачиниб биров, қайиқни қирокқа тортиб чиқазаркан.

— Михни суғуринглар, ортик чидаёлмайман! — деб ёлворди бемор.

— Яшвили қани? — деб сўради кутиб олганлардан бири.

— Шу ердан!

— Суғур!

— Жуда мустаҳкам...

— Бўлмаса ҳаммамиз барабар тортамиз! Қани... Бир-икки, тортдик!..

«Э худо, нахотки суғуришолмаса?» — деб ўйлади бемор, қўлини хиёл кўтариб.

— Қимирламанг! — огоҳлангирди кимдир ва шу заҳотиёқ оломонга мурожаат қилди: — Қани, яна бир марта, то-ортдик!

Орадан яна минг йил ўтди. Одамлар бемор танасидаги михларни тишлари билан тортишарди.

— Хўш, қалай? — деб сўради бошлик.

— Кўтариляпти! — жавоб беришди унга тобелари.

— Қанча?

— Олтмиш!

— Бўпти, босимни қўя туринглар, энди юракка қаранглар!

— Томир уриши — эллик!

— Афтидан, халос бўлди шекилли! — деди мониторинг ёнида турган одам.

— Думалаб кетди! — бемор енгил тин олди.

— Нима думалаб кетди? — деб сўради дўхтир ажабланиб.

— Гилдирак! — деб жавоб берди бемор.

— Қанақа гилдирак? Қаёқдан думалаб кетди? — Дўхтирнинг овози бу гал титраб чиқди.

— Мана бу ердан, мана бу ердан, батоно! — бемор қўлини кўксига қўйиб, жилмайди.

Дўхтир енгил хўрсиниб, беморнинг пешонасидаги совук терни артди.

— Сақлаб қолдик чамамда! — деди у.

— Хм, шу ёшда инфаркт... Барвактроқмасмикин? — сўради кимдир титроқ қўл билан сигарета оларкан.

Бемор бу беъмани саволни берган одамга ҳам бир қараб қўйиш ниятида яна кўзларини очмоқчи бўлди, лекин уддасидан чиқолмади: ковокларига қуйилган совуқ кўргошин баттар оғирлашган эди.

Кейин, кейин ғаройиб бир сархушлик — шифобахш, илиқ ва енгил сархушлик пайдо бўлди. Оғрик йўқолди. Бемор яна йўлга отланди, лекин бу гал денгизда эмас, бош-кепи йўқ айланма зиналарда юрарди. Фақат бир нарсадан у хайратда эди: зинадан дастга тушгани сайин тобора юкорилаб кетаётгандай бўларди...

2

Узун, қора қўйлагини шимининг устидан тушириб, белига чилвир боғлаб олган Авестик Бабаянц аллақандай бир қўшиқни хиргойи қилганча оқсоқланиб ховлига кириб келди. У белига фанердан ясалган ханжар осиб олган эди. Унинг орқасидан шарманка орқалаган аёл пайдо бўлди. Аёлга миттигина кучукча эргашиб келарди. Кучукчанинг пешонасигача осилиб тушган оппоқ юнглари орасидан тугмачадай-тугмачадай кўзлари чакнаб турарди.

Бабаянцнинг сайёр театри ховлининг ўртасига жойлашди. Оқсоқ тўрт қаватли бинонинг балконларига чиқиб олган уй бекаларига мамнун табассум билан кўз ташлаб чиқди, чап тирсагини ханжарнинг дастасига намойишкорона тираб, ўнг қўлининг бармоқларини лабига теккизиб аёлларга узоқдан бўса йўўлади-да, театрнинг репертуарини эълон қилди.

— Тбилисининг мухтарам фуқаро ҳамда зодагонлари! Грузия халқ артисти Авестик Бабаянцнинг сайёр театри бугун сизларга «Отелло» фожеясининг янги, замонавий вариантини намойиш қилади. Ролларни ижро этадилар:

Отелло — Авестик Бабаянц.

Дездемона — Мария Павловна

Яго — кучукча Стелла.

Увертюрани шарманкада Мария ижро этади.

Паттанинг баҳоси — йигирма тайин. Насияга томоша кўрсатилмайди!

— Бошламайсанми, тентак!

Мария шарманканинг қулоғини буради. Хириллаган куй оҳангига мослаб, Бабаянц қўшиқ болади:

Паиша учар Бағдоддан,
Паиша учар Бағдоддан...
Вой-дод-ей, вой-дод-ей...
Ичингизда ким сахий —
Пулдан ташласин тагин!
Вой-дод-ей, вой-дод-ей...

Бир зумда ҳовли саҳнига танга ёғилиб кетди. Болалар худди оч қолган чумчуқлардай тангалар устига ёпирилишди.

— Хой-хой, зумрашалар, чўнтакка урмасдан, бу ёкка узатларинг!

— Чақалариям кўп, Бабаянц амаки!

— Чақаларини қиздириб, кетларингга босларинг, лекин оқларини бу ёкка чўзларинг!

— Тескари тушганларини-чи?

— Узат, узат, чўнтакда ўзи ўнгланиб кетади!

— Ўх-хў, шунча йиғилибди-ку!

— Бари бир дадангни маошидан кўп эмас!.. Хой, Мария, кўкрагингга яширган пулларни чиқаз бу ёкка, мегажин!

Пул йиғиш маросими тугади. Бабаянц белидаги чилвирни ечган эди, тангалар шимининг ички чўнтагига жаранглаб тўкилди, кейин устки чўнтагидан букловлиқ газетани олиб ёзди-да, ҳовли саҳнига ётқизилган тош устига қўйиб, гутурт чақди. Газета ёниб бўлгач, кулини аста кафтига сидириб, унга бир туфурди-да, иккала кафти билан кулни ишқалай бошлади. Сўнг кафтларини юзига суриб, томошабинларга ўтирилди. Оломон бир жонланди — у венециялик маврнинг худди ўзи бўлиб қолган эди.

— Стелла, қани, чик! — деди Отелло.

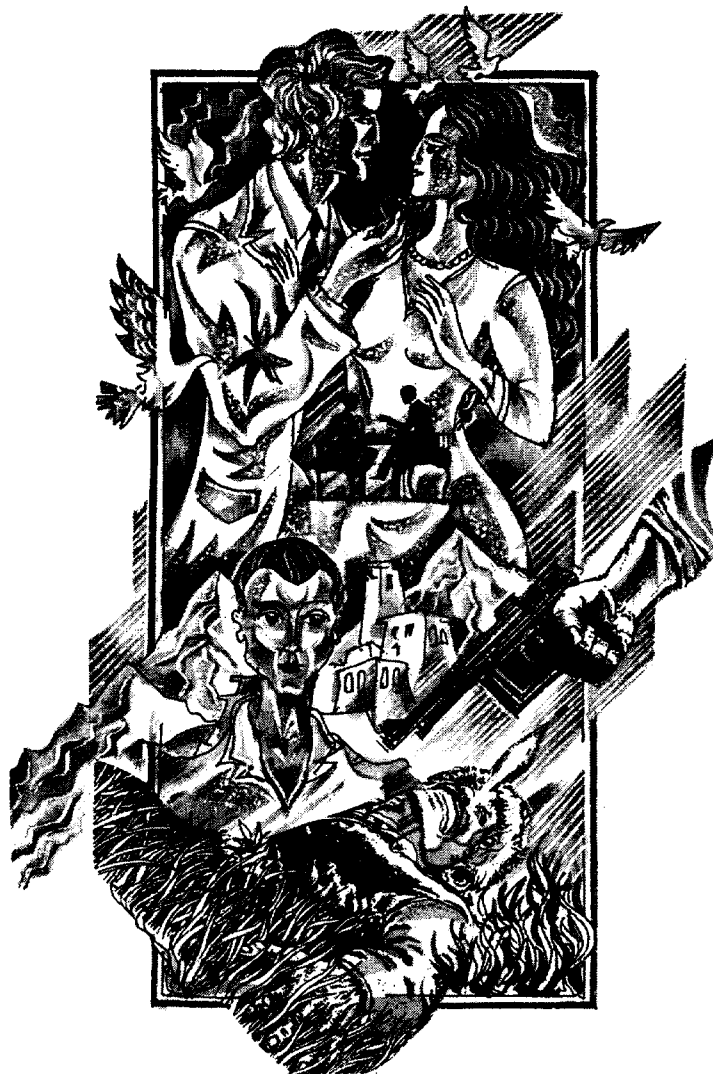
Кучукча чоғиб олди келди. Отелло эғилиб, кулоғини кучукчанинг ялтираб турган қоп-қора тумшугига тутди. Кучук — Яго уч марта ақиллаб, орқа оёқларига турди.

— О! — деб хитоб қилди Отелло томошабинларга қараб. — Яго айтадики, хотиним Дездемона Кассио билан дон олишиб юрганмиш!

У юзига дардли ифода бериб, яна кучукчага энгашди, кучукча яна уч марта — бу гал илгаригисидан кўра қаттиқроқ, қуйиниброқ ақиллади.

— Ха-ха-ха! Йўқ-йўқ! Ёлғон гапиряпсан, итвачча!

Стелла Мариянинг олдига чоғиб бориб, тишлари билан унинг қўлидаги гулли бағдоди рўмолчани юлқиб олди-

да, пилдираганча маврга келтириб берди. Отелло рўмолчага тикилиб, донг қотиб қолди.

— Ха, бу ўтган йили унга ўзим инъом этган ўша рўмолча! — деб хитоб қилди у изтироб билан ва боштини уч марта акас дарахтига урди. Ўтакаси ёрилган чумчуқлар дув осмонга кўтарилди. — Мария, чик! — Мавр Дездемонани чакирди.

Отеллонинг рафикаси шарманкани дарахтга суяб, боштини этганча унинг олдига борди.

— Мен тақдим этган рўмолча қани? — деб сўради Отелло хотинининг кўзларига синчковлик билан тикилиб.

— У нима деганинг? Рўмолчанг қаердалигини мен қайдан билай? Йўқотгандирсан ёки бирор жойга қўйгандирсан, мени нимага қийнайсан?! — деди Дездемона жеркиб.

— О, нақадар олчоқлик! Ким айтади сени аёл зотидан деб! Мени кимга алмаштирмоқчи бўлдинг! Ўша разил Кассиогами? — ғазабга тўлган Отелло Дездемонани гирибонидан олди.

— Секинроқ, овсар! — Дездемона Бабаянцнинг қўлидан чикиб, олдиндан ерга тўшаб қўйилган чодра устига ётди.

Отелло яна бир бор қаҳ-қаҳ уриб, унинг тепасида тиз чўқди, қуловини Дездемонанинг кўксига тутиб, унинг арши аълога кетганига ишонч ҳосил қилгач, даҳшат ичида боштини чангаллади, сўнг фанер ханжарни суғуриб, худди термометр қўйгандай, қўлтиғининг тагига урди ва аста бокира рафикасининг жонсиз жасади ёнига чўзилди. Кучукча — Яго, гўё шуни кутиб тургандай, акас тагига чошиб борди-да, бир оёғини кўтариб, дарахтга суяб қўйилган шарманка устига сийиб юборди.

Фожа тугади.

Чор атрофдан — балкону равонлардан хотин-халаж, бола-чақа, чолу кампирларнинг гулдурол қўлчилари янгради:

- Офарин, Бабаянц!
- Офарин, Отелло!
- Баракалла, Мария!
- Барака топ, Дездемона!
- Яшавор, Стелла! Қойилман, Яго!

Ошхонада чироқ ёниб турарди. Уч одам, гўё тўртин-

чи бир кишини уйғотиб юборишдан кўрққандай шивирлашиб гаплашишарди. Девор соати икки марта занг урди.

— Бўла қолинглар, яна бошқа жойга ҳам киришимиз керак... — деди эркак киши.

— Оля, сенга ишондим... Болани Хонига¹, ойимни-кига обориб қўй.

Қўллари титраб-қақшаб кийимларини чамадонга жойлаётган аёл бир бурчақда унсиз йиғлаётган жувонга илтижо билан термилди.

— Кўнглинг тўқ бўлсин, Анико! — деди жувон пикллаб.

— Эртагаёқ!

— Васият қилишнинг кераги йўқ, калбатона², — гапга аралашди эркак. — Айтдим-ку, эрингизни ипи юзасидан уч-тўртта савол беришади-ю, қўйиб юборишади. Қанча тез борсангиз, шунча тез қайтасиз.

— Гуноҳга ботиб нима қиласан?! — деб ёлворди аёл. — Шўрлик болага раҳминг келсин! — Унинг қўллари қалтирар, чамадонни сира қулфлаёлмасди. Эркакнинг ўзи ёрдамлашиб, чамадонни қулфлади-да, аёлнинг қўлига тутқаэди.

— Бўла қолсангиз-чи, калбатона, тонг отиб қолди!

— Қанақасига калбатона бўларканман сенга?.. Зифирдек одамгарчилигинг бўлса, менга раҳм қил... Уйда йўқ экан, деб қўя қол... Шу бугуноқ ғойиб бўламан, қорамни кўрсатмайман... — Аёлнинг овозида заиф умид учқуни бор эди.

— Йўқ, мумкин эмас!

— Бўлмаса, яна бир оз сабр қил, ўғлим билан хайрлашволай, — деди аёл.

— Уч марта хайрлашдинг-ку!

Аёл ётоқхона томон юра бошлаган эди, эркак олдинроқ бориб, эшикка кўндаланг туриб олди.

— Бас қилинг! Тартиб-қоида деган нарсаси бор!

— Кираману чиқаман.

— Йўқ!

— Наҳотки на хотининг, на болаларинг бўлмаса?

— Йўқ, бўлмайди ҳам. Мен эркин одамман! — деб жилмайди эркак.

— Қулсан, эркин одаммиссан! Бахти қаро қулсан,

¹ Х о н и — Цулукидзе шахрининг эски номи.

² К а л б а т о н о — аёлларга нисбатан ҳурмат юзасидан қўлланиладиган мурожаат.

мунофиксан, аблахсан, билдингми?! — аёл ўзини тутолмади.

— Қайси биримиз қул ва аблахлигимиз борган жойимизда маълум бўлади, ҳозир тез олдимга тушинг, бўлма-са... — деди ранги ўчиб эркак.

— Нима — бўлмаса?

— Ватан хоинларини нима қилишларини биласизми?

— Ҳали сен ватан ҳақида гапиряпсанми?! Дайди!

— Гапларингиз эсингизда турсин!

— Эсимда туради!

Эркак аёлнинг тирсагидан ушлаб, ташқарига бошлади.

— Оля! — деб қичқирди аёл

— Анико! Азизим!

Орага дақиқалик сукунат чўқди. Кейин бирдан иккала аёл хўнграб йиғлаб юборишди.

— Падарига минг лаънат! Шунақа жойга юборишадими?! — деди эркак тишларини ячирлатиб. — Бўлди энди! Мен ҳам одамман-ку, ахир! — У томоғига қадалган аламини аранг ютди. — Бўлди! Кетдик!..

Бола эшикнинг қарсиллатиб ёпилишидан уйғониб кетди. У тезда ўрнидан туриб, онасининг каравотига қаради. Каравот бўш эди.

— Ойи! — деб чакирди бола. Ҳеч ким жавоб бермади.

— Ойи! — деди у яна аста. Кейин онасининг каравоти ёнига бориб, кўрпани кўтарди. Ўрин ҳали илиққина эди.

Боланинг юраги «шув» этиб кетди. У оёқ яланг, узун, оппоқ кўйлагини судраганча эшик олдида чопиб бориб, уни ҳайиқибгина очди.

Ошхонада, пастак тахта каравот устида бошини чангаллаганча Оля хола ўтирарди. Унинг елкалари титрарди. Бола аёлнинг рўпарасида тўхтаб, аста сўради:

— Оля хола! Ойим қанилар?

Аёл жавоб бермади.

— Оля хола, қанилар ойим? — қайта сўради бола, озгин, муздек кўлини аёлнинг елкасига қўйиб.

— Биласанми, Бачана, ойинг... — аёл дудуқланиб қолди.

— Қаёққа кетдилар ойим?!

Аёл болани кучиб, бошини маҳкам кўксига босди ва яна ўша даҳшатли саволни эшитмаслик учун кўли билан

унинг оғзини тўсди. Бола индамай қолди, лекин лабларининг қимирлашидан ҳамон бир гапни такрорлаётганини аёл сезиб турарди.

Бола қалтирар, юзидан совуқ тер шувиллаб қуйиларди. Лаблари кўкариб кетган ва энди қимир этмасди.

— Э худо, барҳақ эгам, наҳотки шуни кўрмаётган бўлсанг? Агар кўриб турган бўлсанг, сени қодирлигинг қаёқда қолди?!

Холдан кетган аёл боланинг ёнида тиз чўқди...

— Боланинг юраги чаток, асаби ҳам ишдан чиққан...

— Йў-е? Нега энди, доктор? — деб сўради Оля хола ажабланиб.

— Яқинда орттирган бу дардларни... Бирор нарсадан қаттиқ изтироб чекмаганми?

— Й...йўқ!

— Ёши нечада?

— Тўққизда.

— Ҳм...м...қизиқ... Тавба...

Поезд секин-аста, тошбақа юриш қилиб Тбилиси вокзалидан қўзғалди. Оля хола Бачанани ечингириб, эгнига узун тунги кўйлак кийдирди-да, тепадаги ўриндикқа ётқизиб, бошига қаттакон чарм чамадонни қўйиб қўйди.

— Ухла! — деди у болага ва ўзи пастки ўриндикқа, дераза ёнига ўтирди. Бачана девор томонга ўтирилиб олди.

Лиқ тўла оддий вагон димикиб кетганди.

— Ётишдан олдин нима дейиш керак эди? — эслатди холаси.

— Яхши ётиб туринглар! — деди бола йўловчиларга жилмайиб ва яна нариги ёнбошига ўтирилиб олди.

— Одобрелигини қаранглар-а! — дея таажжубланди озгин йўловчи. — Мени шумтакаларим бўлса сўқишгани сўқишган, оғзидан боди кириб, шоди чиқади, тагин мени олдимда-я!.. Кимингиз бўлади? Ўрлингизми?

— Ўғлим...

— Барака топсин... Лекин сизга сираям ўхшамайди. Отасига торттандир-да?

— Ҳа.

— Шунақа денг... Мева дарахтидан узокқа тушмайди, деб бежиз айтишмаган...

— Қани, пардаларни туширинглар-чи! — проводникнинг амирона буйруғи эшитилди.

— Нима учун? — деб сўради Оля хола.
— ЗАГЭС¹ — деди кимдир.
— Хўш, нима қипти?
— Қўпоровчилардан қўркишади, — тушунтирди яна ҳалиги овоз.

— Қўпоровчилар... Қўпоровчилар... — деб такрорлади Бачана уйку аралаш. — Эрталаб Оля холадан сўраб билволаман уларнинг кимлигини...

Шундай деди-ю, сал ўтмай уйкуга кетди...

... Тунда онаси келди. У Бачананинг боши остидаги чамадонни авайлаб олиб, ўрнига юмшоқ, момиқ ёстиқ қўйди. Бола сал кимириб қўйди. Онаси илгари ҳам кечасилари унинг ёстиғини тўғрилаб қўярди, шунинг учун ҳатто кўзини ҳам очмади, қайтанга аёлга баттарроқ бурканиб олди.

— Бошингни ёстиққа қўй, ўғлим... — деган шивирлаш эшитилди Бачананинг қулоғига, сўнг юзини биров сийпалагандай бўлди. Лекин нима учун бармоқлари бунчалик дағал? Ойисининг қўллари мулоим эди-ку... Ёки отасимикин-а? Ҳа, албатта, отаси, ҳозир у ёстиғининг тағига совға қўйиб кетади...

— Ду-у-у-у... — поезд узун гудок чалди.

Бачана ширин уйку оғушида ғалати туш кўриб ётарди... Пионерлар Саройининг ойнабанд залида болалар ва қизлар саф тортишган... Ҳамманинг эғнида оппоқ қўйлак, лоларанг галстук... Бачана ҳам уларнинг орасида. Бугун ажойиб кун: Хосе Диас билан Долорес Ибаррури тбилислик пионерларга Испания Республикаси болаларининг совғаси — попукли қалпоқчаларни топширишади... Баланд бўйли, буғдойранг, истараси иссиқ Долорес Ибаррури Бачанага басклик бола номидан қалпоқча топширади.

— Бўл тайёр! — дейди Ибаррури.

— Доим тайёр! — деб жавоб беради Бачана.

— Салют! — дейди Долорес Ибаррури боши узра муштумини кўтариб, кейин Бачананинг юзларини силаб, мулоим жилмаяди...

Поезд Ципск туннелидан қуюндай отилиб чикди-ю, Марелиси бекатида тўхтамай, пишқирганча ўтиб кетди

¹ ЗАГЭС — Земо-Авчалъск гидроэлектростанцияси (Тбилиси якинида).

(перронда турган одамлар базўр ўзларини четга опколишди).

— Бир соатдан кейин Самтредиада бўламиз! — деди бўйнига исқирт дока боғлаб олган йўловчи хирилдоқ овоз билан.

— Самтредиада тўхтармикин? — деб сўради Оля хола безовталаниб.

— Миҳетада поездимизга ғалати бир вагонни улашди, — гапга аралашди боя Бачананинг одобини мақтаган озғин йўловчи. — Зиналарида ҳарбийлар туришган эди. Сув олишга тушган эдим, ўз кўзим билан кўрдим.

Поезд катта-кичик станцияларни ортда қолдириб, ҳамон олға интиларди.

— Ярим соатдан кейин Самтредиа! Уч минут тўхтаймиз, холос! — проводник вагон ичида юриб, калити билан ўриндиқларни тақиллата бошлади.

— Поездинглар бугун жа учиб кетяпти, — деди унга озғин йўловчи, — балки, қўшимча кира ҳақи тўлармиз!

— Буни борганингда станция бошлиғидан сўрайсан! — деб жавоб берди унга проводник тўғриллаб.

— Бошлиқ мени кутиб олармикин? — атайин ўзини гўлликча солиб, яна гап ташлади озғин йўловчи.

— Агар ҳукумат уни огоҳлантиришни унутмаган бўлса, албатта, кутиб олади!

— Э, ҳукуматимизнинг хотирасидан шикоятим йўқ... Тўққиз юз бешинчи йили Илорск черковида бўлган митингда ким учун овоз берганимни ҳалигача унутмайди...

— Хой, оғзингга қараб гапир, кейин бу гапингни фақат мен эшитганим учун худога шукур қил! — пўписа қилди унга проводник.

Озғин йўловчи жим бўлиб қолди. Поезд юришини секинлатди.

— Калбатано, Самтредиада тушмоқчи эдингиз шеклли? — деди ёш йўловчи мудраб ўтирган Оля хола-нинг елкасига аста туртиб.

Оля хола бир сесканиб, кўзларини очди.

— Нима?

— Самтредиага яқинлашиб қолдик, дейман. Тушмоқчимидингиз?

— Ҳа.

Оля хола сакраб туриб, Бачанани силтай бошлади:

— Бачана, тур, қўзичоғим! Тушамиз!

Бачана ўрнидан туриб ўтирди.

— Бўла қол, болагинам!

Оля хола сумкасини йиғиштиришга тушди.

Бола бош қўйган томонига қўлини узатди-ю, донг котиб қолди.

— Оля хола, ойим қанилар?

— Нималар деяпсан, Бачана?! — Оля холанинг овози титраб кетди.

Йўловчилар хайрон бўлиб, гоҳ болага, гоҳ ранги оқариб кетган аёлга қарашарди.

— Оля хола, кечаси ойим чамадонни олувдилар, қаёққа кетдилар?

Оля ўтган тунги воқеа ҳозир яна такрорланишини хис қилди. Болани дарҳол пастга тушириб, бағрига босди-да, қўли билан унинг оғзини тўсди.

— Ҳой, яхшилар, ёрдамлашворинглар!

Поезд тўхтади.

Самтредиа бекатининг навбатчиси уч марта занг урди. Иккинчи йўлда турган поезд аста ўрнидан қўзғалиб, қўздан ғойиб бўлганда ҳам навбатчи жойидан жилмаган эди: унинг рўпарасида, бўм-бўш перронда икки одам — сочлари тўзиган, хаёли парипон, пальтосиз аёл билан оппоқ қўйлаги товонигача тушган, яланг оёқ бола турарди. Улар бир-бирларининг қўлларини маҳкам ушлаб олишган эди. Навбатчи уларни кўриб, бир лахза довдираб қолди, кейин беихтиёр қўнғироқ чилвирини тортди. Зим-зиё тун бағрини жомнинг мунгли садоси тутиб кетди.

Данг... Данг... Данг...

— Зосим, — бекат бошлиғи ўз ёрдамчисига мурожаат қилди, — жон оғайни, анови ярамасни тинчитиб қўй! Навбатчиликка яна кайф билан кепти!

Аёл билан бола ҳамон бўм-бўш перронда, ўша алпозда туришарди.

Қўнғироқ ҳамон ўша ҳазин қўшиғини такрорларди:

— Данг... Данг... Данг...

3

Уч кишилиқ палатани йодоформ, спирт, камфара ва эндигина ювилган полнинг намхуш ҳиди тутиб кетган эди. Бачана бўғилиб қолмаслик учун эҳтиётлик билан адёлни бурнига тортди, кейин худди шундай эҳтиётлик билан томирини ушлаб кўрди. Юраги худди болалик пайтидагидай уриб турарди. У бошини деворга тираб,

қўзларини қисганча санай бошлади: бир, икки, уч, тўрт, беш, олти, етти, са-ак-киз, са-ак-киз ярим, тў-ўқ-киз, тў-ўқ-киз ярим, ўн!

Бачана қўлини томиридан олиб, юрагининг устига қўйди. Юрак урмасди. Капалаги учиб кетган Бачана дарров яна томирини ушлади. Томири уриб турарди. Шундан кейин у бурнидан аста адёлни тортди. Димоғига ўткир хид урилди.

— Дераза... — деди Бачана базўр.

— Нима? — деган овоз эшитилди ёнидаги каравотдан.

— Ўхў, тирикми? — деб сўради нариги каравотдаги одам.

— Нукул мурдаларни опкелишади! Бу ер нима — палатами ёки ўликхонами? — хафа бўлди биринчи каравотдаги бемор.

— Ёзувчи, дейишаётувди, — жавоб берди иккинчиси.

— Ёзувчи нима қилади бу ерда, уларни жойи Мтацминдада!¹

Бачана қўшни каравотдаги беморларнинг гап-сўзларини эшитиб ётар, лекин ҳозир унга тоза ҳаводан бошқа ҳеч нарса керак эмас эди.

— Дераза! — такрорлади у.

— Бир нарса ёқмаяпти бунга — ё ҳаво, ёки дераза, — деди биринчи бемор.

— Ҳаво, — деди Бачана.

— Биласизми, мухтарам биродар, иккаламизга ҳам туриш у ёқда турсин, ҳатто кимирлаш ҳам мумкин эмас, — гапга қўшилди иккинчи бемор, — бинобарин, ҳамшира келгунга қадар мен билан ҳурматли Булика нафас олиб турган ҳаводан баҳраманд бўлишингизга тўғри келади.

Бачана тушундики, Булика дегани — биринчи каравотдаги бемор. Энди иккинчи беморнинг кимлигини аниқлаш қолган эди.

— Соат неччи бўлди? — деб сўради у.

— Менимча, тақсиримнинг чўқиниб, олло таолога ибодат қиладиган айни пайтлари! — жавоб берди биринчи бемор.

Бачана иккинчи каравотга қўз қирини ташлаб, мош-

¹ М т а ц м и н д а (луғавий маъноси: «Муқаддас тоғ») — Тбилисидаги таниқли жамоат арбоблари дафн этиладиган тепалик.

гуруч соқолни кўрди. «Попга ўхшайди», — деб кўнглидан кечирди у ва ҳалиги саволини яна такрорлади.

— Соат нечи бўлди?

— Ўн, — деб жавоб берди соқолли киши.

— Нечанчи асрлиги қизиқтирмайдими сизни? — гап қотди Булика.

Беморлар одатда ўлим олдидан ёки тузалиб кетгандан кейин ҳазиллашади. Қайси асрлигини Бачана биларди, ҳозир уни бошқа нарса — шифо топган мана шу беморнинг чеҳраси қанақалиги қизиқтирарди. Булика ёстигини Бачананинг оёқ томонига қўйиб ётганидан фақат унинг ялтироқ бошигина кўриниб турарди.

Бачана беихтиёр жилмайди ва суҳбатдошини ранжитмаслик учун, сўради:

— Хўш, нечанчи аср?

— Ҳа-а, бу оғайнимиз жуда узоқ ўлкадан келганга ўхшайди, отахон, — деб мурожаат қилди Булика иккинчи қаравотдаги беморга. — Мен у ёқларда бўлмаганман.

— Сенинг юрагингнинг фақат орқа девори жароҳатланган, бунинг юраги баайни Бағрати¹ харобасига ўхшаб қолган.

— Ундай бўлса, сиз учун, муҳтарам биродар, ҳозир янги йил ҳисоби бўйича биринчи аср! — деди Булика.

Бачана жавоб бермади. Индамай палатани кўздан кечири бошлади.

Эшик. Қаравот. Яна қаравот. Иккита пастак шкаф, унинг тепасида қатик солинган банкалар, ҳар хил дорилар, устига сочиқ ташланган мева-чева. Оппоқ девор. Каттакон дераза. Столда сувсиз графин билан сўлиган атиргул. Биринчи қаравот остида — ҳожат учун қўйилган оқ тувак, иккинчисининг тагида нима борлиги Бачанага кўринмасди. Унинг ўзи учинчи қаравотда эди. Биринчи қўшнисининг тепакалини кўравериб, тўйди. Иккинчи, соқолли қўшнисининг чеҳраси унга анча жозиба туюлди: кенг пешона, ихчам бурун, қалин, мошгуруч соқол... Бутун қанақа кун, қайси ой?

Бачананинг миясида шу хилдаги саволлар кетма-кет туғилар, аммо у буларнинг бирортасига ҳам жавоб тополмасди. Ҳа, майли, бўлар иш бўлди, лоақал ҳозир қайси йиллигини билганда эди!

— Ҳозир қайси йил? — деб юборди у беихтиёр.

— Бу одам алаҳсираяпти ёки бизни лақиллатаяпти! — деди Булика.

— Йўқ, унга ҳаво етишмаяпти, шунунг учун хотираси ҳам яхши ишламаяпти. Мен ҳам шунақа бўлганман, — деб жавоб берди унга соқолли киши, — деразани очиб қўйиш керак.

Хонага бирдан ўша таниш, пуштиранг туман ёпирилиб қира бошлади ва Бачана яна ўша айланма зинага бориб қолди.

— «Исмингиз нима, биродар? — олисдан Буликанинг овози эшитилди.

«Исмин — Бачана, фамилиям — Рамипвили!» — деб жавоб бермокчи бўлди-ю, лекин индамай қўя қолди — Булика жудаям олиса эди.

— Қўявер, ухлаяпти! — деди соқолли киши. Унинг овози ҳам аранг эшитилди.

«Йўқ, ухлаётганим йўқ, зинадан пастга тушиб кетяпман! Ёрдам беринглар, тепага опчикинглар мени!» — дея қичқирмокчи бўлди Бачана, лекин урдасидан чиқолмади. Яна ғалати сархушлик бошланиб, тили айланмай қолган эди. Бачана қўшниларида бутунлай жудо бўлмаслик учун зинапоёга ўтириб олди.

— Уйқуга кетди! — деди Булика.

Бачана уйғоқ эди. Ҳамма гапни эшитиб ётарди.

Буликанинг қаравоти остида каламуш пилдираб чиқди, тумшугини кўтариб, ҳавони искаб кўргач, мўйловларини қимирлатиб қўйди.

— Келди! — деди иккинчи бемор.

— Бир ўзими ё бола-чақаси биланми? — деб сўради Булика.

— Ҳозирча бир ўзи.

— Қаранг-чи, ёзувчимиз ўлиб-нетиб қолмадимикин? Каламушлар мурданинг хидини дарров пайкашади-я, — деди Булика ва каламушга қараш учун бошини хиёл кўтарди, лекин бунга муяссар бўлолмади. Қаравот гичирлаб кетиб, каламуш инига ура қочди. Булика думининг учини кўриб қолди, холос. Кетди! — деди у афсусланиб.

— Келади! — тасалли берди унга иккинчи бемор ва шкафидан бир бўлак қанд олиб, полга ташлади. — Ҳозир келади, бутун оиласи билан келади.

— Бари бир, бир қараб қўйинг-чи, ёзувчи тирикмикин?

Соқолли киши бошини Бачананинг қаравоти томонга

¹ Бағрати — Қутаиси яқинидаги Бағрат (X—XI асрлар) ибодатхонаси.

бурди. Бачана қонсиз қўллари қўксига қўйганча қимир этмай ётарди.

— Адёл қимирляпти, ковоклари учиб турибди.

— Адёл қимирляётган бўлса, демак, нафас оляпти, модомики, нафас олаётган экан — демак, юраги ишлаб турибди, ковоклари учиб турган бўлса — демак, уйғоқ, модомики, уйғоқ экан — демак, гапларимизни эшитиб ётибди, эшитаётган экан — демак, жавоб бериши керак. Модомики, жавоб бераётган экан — демак, аҳволи чаток... — деб хулоса чиқарди Булика. — Мухтарам ёзувчи, тирикмисиз?

«Тирикман. Қачон юқорига кўтарасизлар деб зина-пояда кутиб ўтирибман», — демоқчи бўлди Бачана. Афсуски, бу хоҳиш эди, холос. Бировларнинг хоҳишини илғаб олишни эса Булика билмасди.

— Қутулиб кетади, худо ҳаққи! — деди Булика соқолли кишига мурожаат қилиб.

— Ана, чиқди! — суюниб кетди соқолли киши. — Бутун оиласи билан чиқди.

Бу гал каламуш жуфти ҳалоли ва икки нафар боласи билан ташриф буюрган эди. У тувак атрофида бир айлан-ди-да, кейин дадил қанднинг ёнига борди. Лаззатли таомни инига кўтариб кетишга ҳам эриниб, оила аъзоларини чақирди, сўнг навбатма-навбат қандни ражишга туширди.

— Ўрнимиздан туролмаслигимизни сезяпти, ярамас! Бўлмаса одамларнинг олдида бунақа сурбетлик қилишга ҳатто йўлбарс ҳам журъат этолмасди! — деди хуноби ошиб Булика. Каламуш бошини кўтариб, орқа оёқларида турди-да, сўзлаётган одамга синчковлик билан тикилиб қолди.

— Гапларимизга ҳам тушунади, аблах! — деди Булика ажабланиб.

У дунёнинг мўъжизадай сирли, тинҳон тили бор,

Одамизот англай олмас уни азал-азал ҳам.

Биз идрокли одамларга не ажаб бўлса ошкор.

У дунёда аллақачон неки маълум, муҷассам.

— «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон»данми? — деб сўради Булика.

— Йўқ, «Паҳлавон»да мана бундай дейилган:

Унинг иссиқ кўз ёшларин ҳайвонлар ялар йўлда,

Олов эса тўхтамайин авж олади кўнгилда.¹

¹ Романдаги Шота Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» поэмасидан олинган шеърини парчаларни Шайхзода ва Миртемир таржима қилишган.

— Ҳм, одамдан яхши яшайди бу. Текин қандни ёйди, на инфарктни, на стенокардияни, на тахикардиюни билди... Бунинг устига, унга шеърлар ўқиб берамиз!.. Чўчка боласидай семириб кетганини қара!

— Шароит яхши-да бу ерда...

— Тўшпа-тўғри. Агар масалага ижтимоий-тарихий аспектда ёндашиладиган ва антисанитария жиҳати истисно қилинадиган бўлса, мантқан ва объектив шундай хулоса чиқариш мумкин: каламушлар озик-овқат маҳсулотлари мўл-кўл бўлган жойларда пайдо бўлади. Бунинг ҳеч қандай айб ери йўқ... Иннайкейин, каламушлар ҳам худонинг махлуқи, ахир... Фақат касаллик тарқатгани ёмон, холос...

— Сиз мени қойиманг, шаккокликда ҳам айбламанг, қани, марҳамат қилиб айтинг-чи, шу каламушларни худо нима учун яратган ўзи, а? Лоақал йўл-йўриқни ўргатган бўлса ҳам майли эди! Хўш, бу ёруғ дунёда уларнинг нима хизмати бор, а? Музика чаладими? Йўқ! Вино ичадими? Йўқ! Пойафзал тузатадими? Йўқ! Овқат пиширадими? Йўқ! Хўш, нима қилади? Қанд ёйди, полни кемиради, ерни ўяди, темирни ражийди, вабо, ўлат ва бошқа минг хил касалликларни тарқатади! Мана сизга худонинг махлуқи! Тфу, онасини эмсин!.. — Булика тупуриб, девор томонга ўгирилиб олди.

— Э-э, нодон одам экансан! Худо таоло каламушларни сенга ўхшаган бандани рофиллар тангрининг кучу қудратига имон келтирсинлар деб яратиб қўйган! Тилингни тийиброқ гапир, тагин ўлганиндан кейин парвардигор жонингни мана шу каламушларга бахш этиб юбормасин! — деб пўписа қилди соқолли киши.

— Бунинг учун унга битта каламуш ҳам етарди! — деди Булика сал паст тушиб.

— Қанддан ташла, меники тамом бўлди! — деди иккинчи бемор.

— Балки унга шоколад бериш керакдир? Ёки хуснбузар тошиб кетармикин-а? — Булика ижирғаниб яна суҳбатдоши томон ўтирилди.

— Дунёдаги жамики тирик мавжудотни олло таоло яратган, — жавоб қилди соқолли насихатомуз, — ҳаммамиз иноқ-иттифоқ бўлиб яшамоғимиз лозим...

Каламушлар қандни еб бўлиб, Бачананинг шкафини ҳидлай бошлашди, аммо егулик бирор нарса топилмагач, — Бачанада ҳали ҳеч вако йўқ эди, — иккинчи бемор томон ўтишди. Аммо бу ерда ҳам дурустрок нарса

топилмади, шундан сўнг улар шкафнинг оёғини кемира бошладилар.

— Ў, падарингга лаънат! — деб бақирди иккинчи бемор ва кавушини олиб, кучининг борича каламушларга қараб отди. Чўчиб кетган Булика юрагини чангаллаб қолди.

— Иноқ-иттифоқ бўлайлик, отахон! — деди у кесатиб ва ҳар эҳтимолга қарши тилининг тагига бир дона нитроглицерин ташлади.

— Тинчликми? — деб сўради шовқинни эшитиб ҳамшира.

— Ҳурматли Жения, — деб мурожаат қилди унга иккинчи бемор энтикиб, — ё бизни анови махлуқлардан ҳимоя қилинг, ёки бўлмаса сичқонқопқон қўйиб қўйинг!

— У нима деганингиз?

— Важа Пшавеланинг «Сичқонқопқон»ини эмас, албатта! Бизни каламушлардан қутқаринг. Безор қилди, ортиқ чидаб бўлмайди!

— Нималар деяпсиз, батоно, ўттиз йилдан бери шу ерда ишлайман, ҳали бирорта ҳам сичқонни кўрганам йўқ!

— Сичқон дейётганим йўқ. Каламушни гапиряпман! — тушунтирди Булика.

— Каламушни тушумда ҳам кўрмаганман!

— Тиқилиб ётибди каламуш! — деди фигони чиқиб иккинчи бемор.

— Кимнинг кавуши бу? — гапни бошқа ёққа бурди ҳамшира.

— Меники, ҳурматли Жения, меники, каламушни ўлдирмоқчи эдим!

— «Озор берма» деган гапингиз қаёқда қолди, отахон?

— Бунақа нарсалар сизнинг шарҳингизга муҳтож эмас, Жения хоним, нафсиламрини айтганда, сизнинг ёшингиздаги аёл инсонни каламушдан фарқ қила билиши лозим! — хафа бўлди иккинчи бемор.

— Менинг ёшим билан ишингиз бўлмасин! — Жениянинг бирдан жаҳли чиқиб кетди. — Мен каламушлар бўйича мутахассис эмасман! Дори керак бўлса — айтинг, сичқонқопқон билан стрихнинни омбор мудиридан сўранг!

— Палатамизда ёзувчи ётибди. Ҳализамон ҳушига келиб, ҳаммасини ўз кўзи билан кўради, сизни газетага уриб чиқади! — кўрқитмоқчи бўлди уни Булика.

Ҳамшира Бачана ётган каравот ёнига борди, тўшак-

нинг бир четига ўтириб, беморнинг мажолсиз билагини ушлади.

— Эҳ-хе, қаёқда хали... — деди у хўрсиниб.

— Илтимос, деразани очворинг, боя кўзини очиб ҳаво етишмаяпти, дегандай бўлувди, — эслаб қолди иккинчи бемор.

Жения дарҳол каравотдан туриб бориб, деразани катта очди.

Хонага акас гулларига тўйинган, ҳаётбахш, мусаффо ҳаво ёпирилиб кирди. Палатада баҳор ҳиди анқиб кетди.

— Тур, тур ўрнингдан! — зинапояда ўтирган Бачани аллақандай таниш бир овоз чорлагандай бўлди, у аста ўрнидан турди. Зинапоялар уни атрофи қийғос гуллаган акаслар билан ўралган, кип-қизил лолакизғалдоқлар очилиб ётган кичик бир ялангликка опчиқиб қўйди. Лолакизғалдоқлар ўртасида қордай оппоқ, ёлдор бир тойчоқ турарди. У бетоқат бўлиб, олдинги оёқлари билан ер депсинар, Бачанани гўё ўз ёнига чорларди.

— Ке, устимга мин! — деган овозни эшитди Бачана. У тойчоққа минди-да, бўйнидан маҳкам кучоқлаб олди. Тойчоқ елдек учиб кетди. Хали тақа кўрмаган туёқларининг дупури қулоққа майин эшитиларди. Тойчоқ Бачани оппоқ бир ибодатхона олдига опкелди-да, шундай бир кишнадики, гўё минглаб қўнғироқлар бараварига чалингандай бўлди. Ибодатхонанинг эшиги очилиб, останада чақалоқ кўтарган Биби Марям кўринди. «Ё парвардигор», — деб қўнғилдан ўтказди Бачана ва аста тиз чўкди...

... Бачана кўзини очиб, томир уришини санаб ўтирган оқ халатли ҳамширани кўрди. У томирларида қон қандай оқаётганини ва юрагининг яқин бир ерида секинлаб, аллақандай бир тўсиққа урилаётганини сездди. Аммо қон оқими ўжарлик билан ўзига йўл очиб борар, унинг ҳаракати тобора шиддатлироқ, тобора кучлироқ бўла борарди. Аста-секин у қайнаб-жўшиб, шу қадар жунбишга кирдики, бундан ҳатто Бачананинг чаккалари лўқиллаб кетди. Аммо бу тамомила бошқача оғриқ эди. Бачана ўзини тарк этган ҳаёт қайтиб келганини, хонага кирганини, каравоти четига ўтириб, кўксини сийпалаганини ҳис қилди. Буларнинг ҳаммасини у аввал сездди, кейин эшитди, ундан кейин эса ўз кўзи билан кўрди.

— Салом! — деб жилмайди у қайтиб келган ҳаётга.

— Салом! — дейишди бараварига ҳамшира билан иккала бемор. Мана шу бир оғиз сўзда ҳамма нарса — тасодиф, қувонч, хайрат мужассам эди.

— Салом! — такрорлади яна Бачана хонадагиларга кулимсираб.

— Қайтиб келди! — деди Булика.

— Қайтдим! — тасдиқлади Бачана.

— Хўш, қаерларда бўлдингиз? — деб сўради Булика.

— Чамаси, Вифлеемда! — деди кулиб Бачана.

— У, афтидан, ҳалиям ўша ерда шекилли! — маъюс тортди Булика.

— Йўқ, ростданам қайтиб келдим! — тасалли берди унга Бачана. Сўнг ҳамширага мурожаат қилди: — Неччи кундан бериб ётибман?

— Бир кечаю бир кундуз, — деб жавоб берди қиз.

— Раҳмат...

— Ўзингизни қандай сезяпсиз?

Бачана ўйланиб қолди. Юраги нотекис урар, лекин унчалик заиф эмасди — у ўзининг юрак тепишини эшитиб ётарди. Қўл ва оёқларини қимирлатиб кўрган эди, танасининг оғирлигини мутлақо сезмади. Бачана ўзини қушдай енгил ҳис қиларди. «Мана шу вазнесизлик бўлса керак-да», — деб кўнглидан кечирди у.

— Ўзингизни қандай сезяпсиз?

— Худди космонавтдай! — деб жавоб берди Бачана чинакам космонавтдай қатъий ишонч билан.

— Юрагингиз безовта қилмаяптими?

— Сал оғриб турибди, лекин илгаригидай эмас...

— Биламан, — деб унинг гапини бўлди ҳамшира, — ҳозир гепарин билан пантопондан укол қилиб қўяман. Ухлаб, дам олинг, гаплашманг, ҳаракат қилманг... Кечкурун профессор келади.

— Сираям ҳаракат қилмайинми?

— Мутлақо.

— Сал-пал қимирласам-чи?

Ҳамшира бир оз ўйланиб турди-да, кейин осойишта, аммо ниҳоятда қатъий бир оҳангда:

— Ўласиз! — деди.

Бачана сўлагини базўр ютди. Сўнг итоаткорлик билан иккита укол қабул қилди-да (ҳамшира шу заҳотиёқ нина суқилган жойларга иссиқ грелка қўйди), жим бўлиб қолди.

— Бирор гап бўлса, мени чақиринг, — деди ҳамшира

унга. — Сизлар эса, — у нариги иккала беморга ўтирилди, — седуксен ичиб, жимгина ухланглар. Бошқа палатадагилар ҳам баъзи бир нарсаларни сезишган, лекин сизларга ўхшаб оламни бошларига кўтараётганлари йўқ.

Ҳамшира чиқиб кетди.

— Профессор келса ҳаммасини айтиб бераман! — деб қичқирди унинг орқасидан Булика, аммо қиз буни эшитмади.

— Сиз нариги дунёдан қайтмасингиздан олдин андаккина фижиллашиб олувдик каламуш масаласида, — деб тушунтирди Бачанага иккинчи бемор.

— Қанақа каламуш?

— Ҳозир чиқиб қолади, ўшанда танишволасиз... Энди, ижозат берсангиз, ўзимни таништирай: Ортачала черковининг нозири Иорам Канделаки. Бу киши — вакелик¹ этиқдўз Автандил, яна бир номи Булика, Гогилашвили.

— Нега энди Булика?

— Болалигимда «булка» сўзини «булика» деб талаффуз қилардим. Шундан исмим Булика бўлкетган. Сиз ҳам шундай деб атайверишингиз мумкин, — деди Булика.

— Жуда соз... Мен — Бачана Рамишвили, ёзувчи-ман.

— Буни биламиз. Нимадан инфаркт бўлдингиз?

— Худо ҳаққи, билмайман, — деб жавоб берди Бачана хўрсиниб.

— Эҳтимол, ҳалиги... мановиндандир? — Булика намойишқорона кекирдагига чертиб қўйди. — Ёзувчиларни қўп отади дейишади.

— Йў-е... унчаликмас! — жилмайди Бачана

— Сираям-а? — таажжубланди Булика.

— Нега энди? — деди ўз навбатида Бачана ҳам ажабланиб.

— Ҳа, бу бошқа гап!.. Ичмаган одам қанақа қилиб ёзади?! Қанча кетади, масалан?

— Хўш...икки-учта...

— Рюмками?

— Шиша!

— Э, қойилман! Зўр экансиз!.. Аммо-лекин энди компот ичиб туришингизга тўғри келади, вақтинча.

— Вақтинча эмас, умрбод! — деди ҳазрат Иорам.

¹ О р т а ч а л а, В а к е — Тбилисидаги районларнинг эски номлари.

— Кўйсангиз-чи! Ундан кўра ўлиб кетаверган маъқул эмасми! — кичкириб юборди Булика.

— Ха, фақат компот... Агар компот ичиб юрганинг-да, бу ерда чўзилиб ётмасдинг! — деди ҳазрат Иорам насиҳатомуз.

— Ўзлари-чи? Хўш? Винони оғзингизга ҳам олмагансизу, лекин бари бир менинг ёнимда ётибсиз, а? — заҳарханда қилди Булика.

— Ха-а, компотга ўтилмаса бўлмайдиганга ўхшайди, — деди Бачана.

— Умуман, тўғрику-я... Мени бир танишим бор эди, сизга ўхшаган ёзувчи, туфлисини тузатиб бериб турардим. Қачон мени ширакайф кўрса, бир гапни такрорларди:

*Буликажон, кўп отма,
Кейин чўзилиб ётма!*

Унинг гапига ишонмасдим, ҳамма шоирларга ўхшаган жиннирок, деб ўйлардим... Мана, айтгани бўлди! Ўтгизга кирмай, яримта бўп қолдим... Хе, виноям бор бўлсин... — деб хўрсинди Булика. — Хар куни кечаси, худди соҳибжамол қиздай, папирос тушимга кириб чиқади!.. Шу инфарктдан кейин, мен сизларга айтсам, одамни яшагиси ҳам келмай қоларкан...

— Инфарктдан кейин одамни ваҳима босади, жуда қаттиқ ваҳима босади! Сиз кўркмаяпсизми? — деб сўради ҳазрат Иорам Бачанадан.

— Кўркқанда қандоқ!.. Кўркмай бўладими?! — деди тан олиб Бачана.

— Бекор қиласиз! — деб гапга аралашди Булика. — Сиз ҳали наркоз таъсиридасиз, бориб-бориб ҳаммаси ўтиб кетади... Кўзингизга ҳеч нарса кўринмаяптими? Маза-бемаза тушлар кўрмайсизми?

— Ха, кўриб тураман, — деди Бачана бир оз ўйла-ниб туриб.

— Шунақа бўлади... Баъзан тушингизда гапирасиз ҳам... Бутун сирларингизни айтиб қўясиз! Агар ўйна-шингиз бўлса, эҳтиёт бўлинг-а, тагин хотинингизни ол-дида унинг отини айтиб юрманг!

— Ташаккур, эътиборга оламан, — деди кулиб Бачана.

— Умуман, — деб давом этди Булика, — ақлли одамлар хотинларига адаш бўлган аёллардан ўйнаш ту-тишади. Масалан, мен сизнинг ҳозирги аҳволингизга туш-

ган пайтимда, яъни космонавт бўлкетган пайтимда дей-мизми, алаҳсираб роса ўйнашим Светани гапирганмиш-ман, уни хар хил чиройли сўзлар билан кўкларга кўта-риб мактабман. Ўшанда хотиним Света каравотимни ёнида ўтирган экан: «Вой Буликажон, мени шу қадар севи-шингни билмаган эканман!» — деб хўнг-хўнг йиғлаган-миш. Мен бўлсам, тинмай маъшуқам ҳақида гапириб ётибман... Агар хотин билан маъшуқанинг исм-шарифи бир хил бўлса, унда эркакнинг ҳаёти бамисоли жаннат-ни ўзи деяверинг!.. Лекин бир гал қовун ҳам туширган-ман! Мана, Иорам ота гувоҳ...

— Қанақа қилиб? — қизиқиб қолди Бачана.

— Э-э... шу десангиз, алаҳсираганда ўтлаб кетиб-ман-да. «Светахон, — дебман ўйнашимни назарда ту-тиб, — биласан-ку, Светахон, узумни яхшисини ит ейди, ит деганда мен хотинимга шама қилганман, майли, ҳеч-киси йўқ, шу ердан эсон-омон тузалиб чиқсам, ўша ку-ниёқ ўзингга уйланаман!» Хотиним бу гапларни эшитиб: «Вой дод, Булика эсидан оғиб қопти, ҳатто тўйимизни ҳам эслолмаяпти!» — деб дод-фарёд кўтарганча бошини сизни каравотингизга ураверибди, у пайтда бу каравот бўш эди... Худони асраганини қаранг, ўшанда эс-хушим жойидалигини хотиним сезганда нима бўларди!.. — Бу-лика бирдан гапдан тўхтаб, Бачанага тикилиб қолди.

Бачана кўзларини юмганча, бир текис нафас олиб ётарди.

— Ие, ғалати одам экан-ку! Икки дунё бир кадамми дейман бунга! — деди хафсаласи пир бўлиб Булика руҳонийга.

— Майли, ухласин. Пантопоннинг таъсири... Хала-қит берма.

Бачана эса бу пайтда пуштиранг туман оралаб, ўзига таниш айланма зинапоядан пастга тушиб борар, аммо пастга тушгани сайин тобора юқорилаб кетаётганини бу гал яққол сезиб турарди...

4

— Мана сенга йўлланма, ўғлим. Чохатаури¹га бориб, рентгенга тушиб кел... Юзингни қизили, кўзларингни йилтираб туриши менга ёқмаяпти!

Бачана қоғозни тўрт буклаб, чўнтагига солди.

¹ Чохатаури — Ғарбий Грузиядаги район маркази.

— Нима бўлган менга, Евгений амаки? — деб сўради у дўхтирдан.

— Кўпдан буён иситманг чиқадими?

— Бир ойча бўл қолди.

— Терлайсанми?

— Кундузи фақат кафтларим терлайди, аммо кечаси сув бўлиб кетаман! — Бачана терлаган кафтини шимиға артди.

— Йўталасанми?

— Баъзан, лекин йўталганда қаттиқ йўталаман, нафасим ичимга тушиб кетади, — деди Бачана маъюс тортиб.

— Туфугингда қон сезмадингми?

— Ўтган ҳафта сал бор эди, мана мунча, — Бачана чимчалоғининг учини кўрсатди.

— Нега шу пайтгача индамадинг, ўғлим? — дўхтирнинг овози титраб кетди.

— Менга нима бўлган ўзи? — деди Бачана хавотирланиб.

— Рентгенга тушиб келганингдан кейин айтаман.

— Бу касални номи нима?

— Инфилтрат... Оғирроқ шакли — бронхоаденит.

— Грузинчасига-чи? — деб сўради Бачана ёпишқоқлигини қўймай.

Дўхтир жавоб бермади. Стол ёнига ўтириб, қоғозларини бемақсад титкилай бошлади.

— Қанақа дорилари бор? — деб сўради яна Бачана.

— Пенициллин билан сульфидин, — деди дўхтир бошини кўтармай.

— Топса бўладими?

— Бўлади! Ўн минг сўмга Тбилисидан топиш мумкин! — дўхтир шундай деб, Бачананинг ҳайратдан бақрайиб қолган кўзларига қаради.

— Шунча пулни қаердан оламан?

Дўхтир қўлларини икки томонга ёзиб, елкасини қисди.

— Яна қанақа дори керак, Евгений амаки?

— Янами? Сарёғ, сут, балиқ мойи, икра, тухум, қанд, асал ва Бахмаро¹... Мана сенга керак бўлган дори-дармонлар!

Бачананинг томоғи қуруқлашиб кетди. Дўхтир айтган нарсалар у тайинлаган дорилардан икки баравар қиммат эди. Бачана анчагача индамай турди, кейин чўнта-

¹ Бахмаро — Грузиядаги тоғли курорт.

гидан йўлланмани олиб, яхшилаб текислади-да, стол устига қўйди ва миқ этмай эшик томон юра бошлади.

— Қаёққа, йигитча? — тўхтатди уни дўхтир.

— Борай энди, Евгений амаки, касалимни бир амаллаб ўзим тузатарман, — деди Бачана қовоғини солиб.

— Тўхта! Аптекага кириб, гематоген ол, ҳар кунини уч маҳалдан чой қошиқда ичиб юр. Фойдаси бор... — дўхтир киссасидан ўн сўм чиқазиб, Бачанага узатди. — Ма, ол...

Бачана пулни олиб, столга, йўлланманинг ёнига қўйди.

— Пулни бувам берадилар... Катта раҳмат сизга, Евгений амаки! — Бачана эшикни очди.

— Бувангга айт, менга бир учрашсин.

— Тоблари йўқ, Евгений амаки, юролмайдилар, — деди Бачана ёлғон гапириб.

— Унақа бўлса, айтиб қўй... — дўхтирнинг томоғига бир нарса қадалиб, гапиролмай қолди.

— Нима дейин?

— Айтгинки... — дўхтир тутилиб-тутилиб сўзларди. — Асло кўрма, ўғлим! Ҳали кеч эмас! Сен бақувват йигитсан, ҳар қандай дардни энгиб кетасан!

— Бувамга нима дейин, Евгений амаки?

— Буванггами?! — дўхтир бирдан қизишиб кетди. — Бориб айт, у нокас дарров ҳамма нарсасини — уйини, ҳовлисини, бор бисотини сотиб, сенга пенициллин олсин! Эшитдингми! Орқага сурмасин!

Дўхтир столнинг ёнига чопиб бориб, пул билан йўлланмани олди-да, майда-майда қилиб йиртиб, шифтга улоқтирди, кейин Бачанага ўтирилди. Унинг рангига қараб бўлмасди.

— Нима деган одам бўлдим! Мен дўхтирманми?!

Бачана дўхтирнинг нигоҳига дош беролмай, хонадан тез чиқиб кетди.

— Аграфена хола, икки шиша гематоген беринг. Якшанба кунини Чохатаурига шафтоли обораман, сотиб пулини бераман, — деди Бачана аптекачи аёлга, улар ёлғиз қолишгач.

— Гематогенни нима қиласан, болам? Сил касаллар ичади-ку бу дорини.

Бачананинг аъзойи бадани музлаб кетди, кафтларига совуқ тер чиқиб, тиззалари қалтирай бошлади. Ҳали шу пайтгача ҳеч ким бу дахшатли хасталикнинг номини унга баралла айтмаган эди.

— Бувамга... Дўхтир тайинлади. Қувватсизликда ёрдам беради деганди...

— Ма, ўғлим, ола кол... Факат... Шафтолингта ишонмайроқ турибман-да...

— Нима, шунақанги қиммат дорими?

— Бир шишаси тўққиз сўм олганиш тийин туради...

— Унда бир шиша бера қолинг. Якшанба куни албатта ҳисоб-китоб қиламан.

— Нима бўлди сенга, ўғлим? Нега рангинг оқариб кетди? — деб сўради Аграфена унга ичи ачиб.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ, ўзим азалдан окман. — Бачана шишани кўтариб, аптекадан чиқди-ю, йиқилиб тушмаслик учун зинапоянинг чириган тахтасига ўтирди.

— Салом, Глахуна амаки!

— Салом, салом! Лекин танимай турибман сени... — деди кўзларини қисиб ферма мудир.

— Бачанаман, Ломкаца Рамишвилининг невараси.

— Оббо, сен-ей! Катта йигит бўп кетибсан-ку! — деди Глахуна ажабланиб. — Буванг қалай?

— Юрибдилар.

— Ҳа-а... Шундоқ ўғиллардан жудо бўлди-я... Таги-нам чидаркан-да одамзод... Сен қайси бирини ўғлисан?

— Каттасини.

— Акакийними?

— Ҳа.

— Эҳ, отанг зўр одам эди-да! Сенинг ёшингда бир ўзи, қуролсиз айиқ овига борарди!.. Хўш, Ломкацага нима керак бўп қопти? Ҳар ҳолда, бекорга келмагандирсан?

— Глазуна амаки, мени фермангизга чўпон қилиб олсангиз...

— Ёшсан ҳали, ўғлим, қийналиб қоласан.

— Отанг сени ёшингда айиқ овларди, дедингиз-ку!

— Отанг паҳлавон одам эди-да! Сени қара — пуф деса учиб кетасан. Ёшинг неччида?

— Ўн бешда.

— Буванг нима дейди? Рози бўлармикин?

— Сиз хўп десангиз, рухсат берадилар.

— Қанакасига хўп дейман! Чўпоннинг меҳнатини буванг мендан яхши билади-ку!

— Йўқ деманг, Глахуна амаки!

— Иложим йўқ, ўғлим.

Бачананинг лаблари буришиб, кўзлари жикқа ёшга тўлди.

— Ўғлиниб сўрайман, Глахуна амаки!

— Намунча? Чўпонлик тушинида кириб чиқдими?

— Сил бўп қолдим, Глахуна амаки! — деди Бачана кўз ёшини аранг тийиб.

— Нималар деяпсан, тентак! Бунақа нарса билан ҳазил қилиб бўладими?! — Глахунанинг жаҳли чиқиб кетди.

— Евгений амаки айтди... Кўп ёғ есанг, сут ичсанг, тоғ ҳавосидан нафас олсанг, тузлиб кетишинг мумкин, деди...

— Бу нима кўргилик! — деб инграб юборди Глахуна Керказде Бачанани бағрига босиб. — Тоғда шамоллаб қолиб, бирор кор-хол бўлса-чи? Унда нима қиламан? Бувангнинг кўзига қандай қилиб қарайман? Бўталовим, сенга тоғу ўрмон эмас, пар тўшагу парвариш керак!

— Хўп дея қолинг, Глахуна амаки! — Бачана Глахунанинг елкасига бошини қўйиб, йиғлаб юборди.

— Бўпти, бўпти, тойчовим! Оламан, эчки сути ҳам гапми — парранда сути билан боқаман! Кўз қорачиғимдай асрайман! Икки ой ичида бир қўлинг билан уч яшар буқани ағдарадиган бўласан! Бўлди, бўлди энди, йиғлама, азизим! Нима бўпти сени касалинг бизга! Ҳеч нарса кўрмагандай бўп кетасан ҳали! Бас қил, қизиталоқ!

Бачана аллақачон йиғидан тўхтаган, аммо энди Глахуна Керказденинг ўзи, худди ёш боладай хўнграб-хўнграб йиғлар, уни юпатадиган бирор кимса йўқ эди...

Йигирма учта ситир, икки нафар буқа, йигирма етти-та эчки, учта от ва бир дона чўчка — 1943 йилнинг ёзида Кведобан колхозининг ҳам сут, ҳам гўшт берадиган бор-йўқ чорваси шу эди. Ферма Бахмаро яқинига, Чхакоура тоғининг ёнбағридаги яйловга жойлашган эди. Ёзда колхозчилар жамоат чорвасига қўшиб, ўз молларини ҳам яйловга ҳайдаб кетишарди. Аксарият тана ва ғунажинларни олиб чиқишарди, чунки ўша очарчилик йилларида соғин ситирларни уч-тўрт ойга яйловга жўнатишнинг иложи йўқ эди.

Юз йигирма хонадоннинг мана шу аянчли бойлигини икки овчарка билан уч эркак — ферма мудир Глахуна Керказде, Сипито Гудавадзе ва Иона Орагвелидзе қўриқлашарди. Бачана тўртинчи бўлиб қўшилганди, аммо уни ҳеч ким қаторга қўшмасди.

Подадаги яккаю ягона эркак чўчка Глахунага қарашли эди. Ана шу чўққанинг бошига бугун илгари би-

чилган хешларининг аччиқ қисмати тушмоқда эди. Икки ёшли зотдор, бақувват жонвор, табиийки, бундан беҳабар эди. У ҳузур қилиб ахлатларни титкилар, калта, бақувват тумшун билан ерни омочдай ўйиб, егулик нараса қидиранди. Чўчка бамайлихотир ўз иши билан машғул бўлиб юрган айни пайтда, Глахуна бостирма тағида туриб, миҳда осиялик юганга устарани қайрамоқда эди.

— Чўчкага раҳмим келяпти, Глахуна амаки! Шу ишни қилмай қўя қолинг! — деб ялинди Бачана.

— Бир ўзи ўрмонда куёвтўрага ўхшаб юрадимиз? Бу ерларда урочи чўчқани кундузи чироқ ёқиб ҳам топиб бўлмайди. Бичиб қўйсак, қорнидан бошқа ташвиши қолмайди. Эс-ҳуши жойига келиб семиради, вазни ортади, мана кўрасан! — деб тасалли берди Глахуна Бачанага.

— Қизиқ гапларни гапирасан-да! Мана, Сипито ҳам ўрмонда бир ўзи юради, лекин уни бичганимиз йўқ-ку! — деди Иона Орагвелидзе чўчқанинг ёнини олиб.

— Хў, ҳаромхўр, оғзинга қараб гапир! Агар сениям вақтида бичиб қўйишганда, анови даҳо меросхўринг ҳам туғилмаган бўларди! Ўн еттига кирибди-ю, халигача нокни олмадан ажратолмайди-я! — деб тўнғиллади бостирманинг тағидан чиқиб келган Сипито.

— Вой тўнка-ей! Мени ўғлим болалигида дарахтдан йиқилиб тушган, бунга ҳамма билади! Сен-чи? Ҳаётингдан бирор марта ҳатто тойиб ҳам кетмагансан, лекин зехнинг пастлигидан биринчи синфда тўққиз йил ўтиргансан! Эсингдами?

— Глахуна, — Сипито ферма мудирига мурожаат қилди. — Ке, ишни бошлайлик, бўлмаса манови ит эмган таъбимизни тирриқ қилади! Кўряпсан-ку, гапидан латта ҳиди келяпти!

— Глахуна, қани, ўзинг инсоф билан айт-чи, қайси биримиз ҳақмиз? — деди Иона Глахунани гувоҳликка чорлаб.

— Икковингнинг ҳам тилингни суғуриб олиш керак, чўчқани тинчитганимдан кейин, сенларни бир ёқлик қиламан! — деди Глахуна, кейин устаранинг дамини бош бармоғининг тирноғига уриб кўргач, давом этди: — Бас қилинглар бемазагарчиликни! Чўчқани тутиб келинглар!

— Унга бас келиб бўларканми! Кўрмайпсанми, ерни қўпориб ташлайман деяпти! — деди Иона.

— Қорнини қашлагин-чи! — деб маслаҳат берди Бачанага Глахуна.

Бачана саройдан бир ҳовуч маккажўхори олиб чиқиб, чўчқанинг ёнига борди.

— Хур-хур-хур...

Чўчка бошини кўтариб, маккажўхорини кўрди-ю, қулоқларини ликиллапганча Бачананинг олдига чошиб келди.

— Вой аҳмоғ-ей, ўзи кундага югуради-я! — деди Иона чўчкага ичи ачиб.

Сипито илиқ сув билан кул тайёрлади, Иона арғамчи келтирди, Глахуна устарани буклаб, белига қистирди-да, эгар кигизи орасидан ипакли ип ўтказилган каттакон бигизни олиб, енгини пимара бошлади.

— Қашла, қашла! — деб қичқирди у Бачанага.

Бачана чўчқанинг ёнига чўчкалаб, унинг қорнини қашлай бошлади. Маккажўхори қовшаётган чўчка Бачанага эътибор ҳам бермади. У насибасини еб бўлгач, бирдан сергак тортди, кўзларини юмиб, ҳузур қилганидан хурхурлаб юборди. Аввалига тик турган чўчка сал ўтмай тиз чўқди, кейин бир ёнбошига баралла чўзилиб олди.

— Эҳ, эси йўқ жонвор-ей, бир ҳовуч маккажўхорини деб, нимангдан маҳрум бўлаётганингни билсанг эди! — деди Иона чўчқанинг орқа оёғига сиртмоқ ташларкан. Чўчка ҳатто кимирламади ҳам: кўзларини юмганча хурхурлаб ётаверди. Бачана икки қўллаб унинг қорнини қашларди.

Иона чўчқанинг иккинчи оёғини ҳам боғлагандагина у ҳушёр тортди-ю, турмоқчи бўлиб талпинди, аммо энди кеч эди. Сипито унинг устига миниб олган, Иона эса иккала қулоғидан маҳкам ушлаб турарди, Бачана ҳам тош қотганча, бундан кейин нима воқеа бўлишини кутарди. Глахуна чўчқанинг тиг уриладиган жойини илиқ сув билан юйиб бўлгунча у қўпам тиширчиламади. Ниҳоят, Глахуна устарани очди-ю... чўчқанинг юракни ларзага келтирувчи чинкириғи бутун теварак-атрофни тутиб кетди.

— Оғзингни тўсиб олсанг бўларди, тагин касалинг юкиб, яраси газак олиб кетмасин, — деди Сипито Глахунага.

— Овозингни ўчир! — пўписа қилди унга Глахуна.

Жарроҳлик давом этарди. Чўчқанинг фарёидан осмон қоқ иккига бўлиниб, тоғлар ўпирилиб тушадигандай туюларди.

— Қулоқни тешворяпти-ку бу жин ургур! — деди Сипито.

— Буни ўрнида сен бўлганинга қўрардим диконгланганигни! — деб жавоб берди Иона.

— Яна бошладингми? — деди Сипито унга ер остидан қараб.

— Бўпти. Лекин мен Сталин бўлганимда, уруш тугаши билан Глахунани чакириб, унга Гитлерниям, уни шериклариниям худди мана шунақа ахта қилишни буюрдим! — деди Иона.

— Бошқаларини билмадим, лекин Гитлерни ахта қиладиган нарсасиям йўқ шекилли... Хотиниям, болачақасиям, ҳатто шунақа ишга хоҳишиям йўқ дейишадилар... — Империя маҳкамасининг сирини ошкор қилди Сипито.

— Умуман, одамхўрлик — барча ахта қилинганларга хос хусусият... Ога Муҳаммадхон ёдинлардами? Тбилисини вайрон қилган шох бору!... Ўшайам шунақа бўлган... У олтингугурт сувига умид болаган экан... Аммо натижа чиқмагач, қазаби қўзиб, шаҳарга ўт қўйишни буюрибди, — Иона, ўз навбатида, шох саройининг сирини ошкор қилди.

— Вой, оғайни-ей, агар олтингугурт сувининг нафи текканда ўзимизни Ефросиньядан бадавлат одам бўлмасди дунёда, ҳовлисида ўшанақа сув булоқ бўлиб оқиб ётибди! — Глахуна кесилган жойни тикиб бўлиб, ипни кесди, қонга беланган қўлининг орқаси билан пешонасидаги терни артиб, ўрнидан турди-да: — Қўйворинглар! — деб буюрди.

Сипито билан Иона чўчқанинг оёғидаги арқонни ечиб, ўзларини четга олишди. Чўчқа аввалига дўзах азоби тугганига ишонмай, чинқириб ётаверди. Кейин, енгил тортиганини сезиб, ўрнидан турди, бир оз депсиниб тургач, ўрмон томонга ура кочди.

— Эҳ, биз одам эмас, вахшиймиз! — деди Бачана. — Шу ишни қилишдан олдин озгина ароқ ичириб қўйсак нима бўларди?

— Қўлга сув қуйвор, — илтимос қилди ундан Глахуна.

— Ёмон гуноҳга ботдинг-да, Глахуна Керкадзе! — деди Сипито ферма мудирига. — Энди ўрмонда урғочи чўчқанинг юзига қандай қилиб қарайди, шарманда бўла-

ди-ку шўрлик! — Сипито чопиб бораётган чўчқа томонга маъносиз нигоҳ ташлаб қўйди.

— Бўлди, майнавозчиликни бас қилинлар! Бориб сигирларни соғинлар, агар ўзи соғадиган нарсаси бўлса, кейин бу ёққа ҳайдаб келинлар! — деб буюрди Глахуна ўртоқларига. — Сен нимага чўчкага тикилиб қолдинг?! — у Бачанага ўгирилди. — Бор, бугун Генонинг эчкисини соғ, ўзингники эртага болалаши керак. Лекин билиб қўй! Хурмачадаги сутни бир томчи ҳам қолдирмасдан ичасан! Кейинги пайтларда фирромлик қиладиган бўп қолдинг! Жир битиб қолди! Агар ҳаммасини ичмасанг, хурмачани бошинга уриб синдираман!

Бачана индамай эчки соғишга кетди.

— Умрингдан барака топ, Глахуна! — деди Иона, Бачана кўздан йироқлашгач. — Болани сақлаб қолдинг! Тамом ўзгариб кетди! Юзлари ҳам нақш олмадай бўп қолди-я!

Глахуна Ионанинг гапларига эътибор ҳам бермай, челақни кўтарганча сигирлар томонга йўл олди.

Бир соатлардан сўнг Кведобан колхозни фермасининг моллари мў-мўлаб ва ба-балаб, Чхакоура тоғининг ям-яшил ёнбағрига таралиб кетди.

Кечкурун фермага кўнгилли халқ қўшинининг автомат билан қуролланган икки нафар жангчиси кузатувида колхоз раиси Герваси Папация келди.

Хаво салқин эди. Мехмонлар ва мезбонлар гулхан яқинига ўтиришди. Атрофга хушбўй хид таратиб, ўртада қарағай ўтин чирсилларди. Қозонда эчки гўшти пишмоқда эди. Беминнат хизматлари эвазига ташланадиган лаззатли суякларни кутиб, овчаркалар гулхан атрофида вовиллаб чопиб юришарди.

— Яна нима гаплар? — деб сўради Глахуна раисдан, тўрт букловлик газетани унга қайта узатаркан.

— Сени яна нима қизиқтиради? — Герваси бошини кўтариб, тиззасида ётган тўшпонча филофини силади.

— Қишлоқда қолган мол-дунёмизни сўраётганимиз йўқ, — гапга аралашди Иона, — сен уларни кўпайтириб қўймагандирсан ҳар ҳолда... Фронтда ишлар қалай?

— Фронтдами?.. Германиянинг иши пачава! — Герваси яна тўшпончасини силай бошлади.

— Нарироқ олсанг-чи анови даҳмазангни, тагин бир балони бошлама! — деб тўнғиллади Сипито четроққа сурилиб. — Хўш, нима бўпти Германияга?

— Германиягами? Смоленск яқинида шарманда бўлди.

¹ Ога Муҳаммадхон — Эрон шох, 1795 йили Грузияга бостириб кириб, Тбилисини ер билан яқсон қилган.

Москва остонасида дабдаласи чикди. — ГERVаси бармоқларини букиб санай бошлади, — хўш, яна қаерда бурни қонади? — деб сўради у ўзидан ва эслаёлмагач, қўлини силтади. — Хуллас, иштонига ўтириб қўйди Германия, мана бу ерда ҳаммаси ёзилган! Руминия, Чехославакия ва Италияни қўлида зўрға ушлаб турибди...

— Уруш қачон тугайди? Сталин нима деяпти?

— Яқинда тугайди, деяпти, лекин вақтини аниқ айтгани йўқ — деди GERVаси қўлларини икки томонга ёзиб.

— Айта қолмайдими, ундан нима кетди? — ажабланди Иона.

— Қизиқсизлар-а! Германия билан урушиш — чўчка бичиш эмас! — Сталиннинг ёнини олди GERVаси.

— Чўққани бичиш ҳам ҳазилакам иш эмас, азизим GERVаси! — деди Глахуна ўз касбининг обрўсини кўтаришга уриниб.

Сипито қозонни оловдан олди, улоқни оёғидан ушлаб, қайнаб турган сувдан кўтарди. Ҳавони пишган гўшт, пиёз ва дафна баргининг иштаҳани қитикловчи хушбўй хиди тутиб кетди.

— Қани, йигитлар, опкелинлар! — деб буюрди GERVаси.

Батальон жангчилари гулхан ёнига мешни судраб келишди. Глахуна ўтирганларга биттадан сопол пиёла тутқазди. Ҳамма навбатма-навбат GERVасининг ёнига бориб, ўз улушини олгандан сўнг, яна жой-жойига келиб ўтирди, Бачана ҳам пиёласини кўтариб мешнинг ёнига борди. GERVаси савол назари билан Глахунага қаради, у маъқуллагандай бош силкиб қўйди.

Винони биринчи бўлиб GERVасининг ўзи ичди.

— Мана буни узум деса бўлади! Эккан одам барака топсин! — деб хитоб қилди у мамнун бўлиб. Бу хитоб биринчи қадах сўзларидай қабул қилинди.

— Қўли дард кўрмасин! — деб такрорлади бошқалар ҳам ва бир кўтаришда пиёлаларни бўшатипди.

GERVаси яна қўйди. Бу гал ҳам, Бачанага қўйишдан олдин, нигоҳи билан Глахунадан рухсат сўради. У ижозат берди.

GERVаси яна пиёласини қўлига олди:

— Энди улуғ Сталин бошчилигидаги...

— GERVаси! — деб унинг гапини бўлди Иона. — Мен бўп қолдим, лекин оёқда туришга ҳолим бор экан, мана шу бола учун ичамиз! Сталиннинг шаънига айтиладиган

қадахлару мактовлар шундоқ ҳам етиб ортади... Худого шукур, сенсиз ҳам у ўз ишини эплайпти.

— Гапинг ногўри, Иона Орагвелидзе! — деди GERVаси хафа бўлиб. — Агар бизнинг мададимиз бўлмаганда...

— Бизнинг мададимиз, азизим, давлатта соғлом ва бақувват йигитларни вояга етказиб беришдан иборат.

— Тўғри, сен ҳақсан! — раис паст тушди. — Бачана Рамишвили учун ичамиз! Қулоқ сол, Бачана... Мана шу кунни ва мана шу одамни ёдингда тут, — GERVаси ёнида ўтирган Глахуна Керкадзенинг елкасига қўлини ташлади. — Сен бу кишининг оёғини ўлишинг керак, ўғлим. Фронгда ҳалок бўлган ўғлининг ўрнига ўғил бўлишинг керак... Глахунамизга ҳеч ким ҳайкал ўрнатмайди, унга орден ҳам беришмайди... Сен ҳам орден, ҳам ҳайкал бўлишинг керак унга! Атрофинга бир назар ташлаб, ўйлаб кўр, шуни билгинки, бу ёруғ дунёдаги нарсаларнинг ҳаммаси сеники, болам! Ҳозир миллионлаб одамлар кўкрагидан ўк еб, ҳалок бўляпти. Ҳеч ким ҳеч нарсани олиб кетаётгани йўқ. Ҳаммаси сенга, сенинг тенгдошларинга қолади... Хонадонларимизда ҳозир йиғи-сиғи. Етим болалар ва тул қолган аёллар нола қилишяпти. Қаровсиз далалар инграяпти. Эгасиз қолган ер оҳ уряпти. Одамхўрлар тортиб олган ҳамма нарсамизни қайтариб оламиз... Бироқ вайрон бўлган мамлакатни тиклашга биз қарияларнинг кучимиз етармикин? Билмадим... Бу ишни сен ва сенинг ўртоқларинг қилишларинг керак... Сизлар мамлакатни қайта тиклашларингиз лозим!.. Сизлардан катта ўтинчимиз шуки, «собик қишлоқ», «собик шаҳар» деган гапларни унутинлар... Сизлардан кейинги авлод уруш нималигини фақат ҳикояларингиздан билишсин!... — GERVаси қўлини юкорига кўтариб, ой нурига ғарқ бўлиб ётган тоғ чўққиларига нигоҳ ташлади. — Ватанимиз кўркини севиб, ардоқланлар... Буюк, мусаффо, қайноқ муҳаббат билан севинлар! Ватан — бу, муқаддас ибодатхона, унинг меҳроби қаршисида тиз чўкиб топинмоқ керак. Фақат топиниш эмас, ҳар турли иблислар муқаддас даргоҳимизни оёқ ости қилмасликлари учун уни қўлга қурол олиб, ҳимоя қилиш керак. Яна бир гап: Ватанимиз учун жон фидо қилаётганларнинг олдинги сафларида бўлинглар!.. Менинг бошқа хоҳиш-илтимосим йўқ! Ичамиз! — Шундай деб, GERVаси пиёла-ни лабига олиб борди.

— GERVаси Пацация! — деб хитоб қилди Иона энти-

киб. — Агар ҳозир айтган гапларингни ёдлаб олган бўлмасанг, астойдил айтган бўлсанг, сени яна қайта раис қилиб сайламасам қўлим узилиб тушсин!

— Мен бу ерга номзодимни кўрсатиш учун келганим йўқ, — деди Герваси, — манови икки жангчи ҳам бекорга келмаган!

— Нима гап ўзи, Герваси? Бизни қамокқа олмокчимисан дейман? — кулди Сипито.

— Гап шундаки... Анови ярамас ҳаддидан ошяпти!

— Ким экан у, Герваси? — сўради Глахуна.

— Манучар Киквадзе?

— Наҳотки ўша аблахни тутиш шунчалик қийин бўлса? Армиядан қочганига уч йил бўлди-ю, ҳалигача тутолмасанглар-а? — Иона жангчиларга мурожаат қилди.

— Ўрмонда одамни қўлга тушириш осон иш эмас! — ўзини оклашга уринди улардан бири.

— Бунинг устига, у ҳозир жуда эҳтиёткор бўлиб қолган, — гапга аралашди иккинчи жангчи, — деярли ҳар куни турган жойини ўзгартиради. Илгари ҳар қалай ўзига бошпана топиб турарди, унга ёрдам беришарди: биров қўрққанидан, биров эски таниш-билишлик важдан... Ҳозир ҳамма ундан юз ўтирган. Суребида эса унга кафан бичиб қўйишибди — ўша ерда у иккита балоғатга етмаган қизчани зўрлаган, яна бунинг устига, аллақандай бўлмағур касалликни юктирган... Қизчалардан бирининг онаси ақлдан озиб қолганимш.

— Отасининг кўзи қаёқда экан?! — деди бўғилиб Сипито.

— Фронтда отаси... — жангчи қўлларини икки томонга ёзди.

— Жавобингиз шуми?!

— Ўтган гал Квемо-Чалада биздан аранг қочиб қутулди, бир ҳафтадан кейин эса бегунохдан-бегунох Бандо Цкипуришвилининг тилини қирқиб олибди, чақимчиликда гумонсираб... Амаглебалик бева аёл Карцивадзе уйига киритмаган экан, ўша куниеқ тунда ўт қўйиб кетибди... Ҳа, ҳозир у қутурган бўридан ҳам баттар хавфли бўлиб қолди...

— Худони ўртага солиб айтаман — у яшамаслиги керак! Агар қўлинглардан келмаса, бизга қурол беринглар, мана биз йўқ қиламиз! — деди бирдан Глахуна Керкадзе ва негидир Бачанага қараб қўйди. Бачана Глахунанинг кўзларида олов чакнаганини кўриб, аъзойи бадани музлаб кетди.

— Яқинда Киквадзе Набеглава фермасидан анча-мунча пишлокни кўтариб кетган. Бу ерга ҳам кеп қолиши мумкин, шунинг учун давлатга тошпирадиган нарсаларинг бўлса, эртагаёқ қишлоққа олиб бординглар, — деди Герваси ўрнидан туриб.

— Ажаб бўпти. Нега бизнинг қуролларимизни олиб қўйишди? — деб тўнғиллади Сипито.

— Ҳозир мунозаранинг вақти эмас! Бизга йигирма бўлакча пишлок билан иккита улоқни беринглар, бундан ортинини опкетолмаймиз! — деди Герваси ва жангчиларга ўтирилди: — Бўла қолинглар, эрталабгача қишлоққа етиб боришимиз керак! — Шундай деб, оти боғланган томонга қараб юра бошлади.

— Ие, ҳаммасини ўзинглар опкетсанглар, Манучар Киквадзега нима қолади? — пичинг қилди Иона.

— Вой, захар-ей, — раис хафа бўлди, — қачон мен колхоз мулкани еганман? Болалар боғчасига, сени неваранга олиб бораман! Ёки шубҳанг борми?

— Ҳазиллашдим, ҳазил! — деди уялиб Иона. — Аммо-лекин... Сендан олдинги раис ҳам шунақа дерди, кейин қарабсанки, ўша улоқчалар ўзининг ҳовлисида чопқиллаб юрган бўларди. Шунақасиям бўлади!

— Ҳм, қани энди мен ҳам ановига ўхшаган қароқчи бўлсаму тилингни шартга сугуриб олсам! Сени қара-ю! — Герваси қўл силтаб, отининг айилини торта бошлади.

— Ҳаммаси тайёр! — деди Глахуна унинг олдига келиб. — Бугун отларни ҳайдаб келамиз, эртага қишлоққа қолган нарсаларимизнинг барини жўнатамиз.

— Жуда соз! Лекин эҳтиёт бўлинглар! Ҳозирча хайр! — Герваси отига минди.

— Герваси! — деб чақирди Глахуна.

— Хўш?

— Тўшпончангни ташлаб кет.

— Ўзим нима қиламан қуролсиз?

— Сизларга иккита автомат етади. Тўшпончангни якшанба кuni олиб бораман.

Герваси иккиланиб қолди.

— Хўш, ўйлайдиган нимаси бор экан, тезроқ хал қил!

Герваси истамайгина елкасидан қайишни ечиб, тўшпончани Глахунага узатди.

— Лекин билиб қўй, совға қилаётганим йўқ, қайтариб берасан!

— Олдин овозини эшитасан! — Глахуна Гервасининг

қўлидан тўшпончани олиб, Бачанага узатди. — Ма, хур-
жунга соп қўй.

Бачана бостирманинг устунда осиглиқ турган хур-
жуннинг бўш кўзига тўшпончани ташлади, Герваси билан
жангчилар эса, отларини буриб тоғ ёнбағридан пастга
тушиб кетишди.

Кўп ўтмай уч отлиқ туман орасида кўздан ғойиб
бўлишди. Анчагача от туёқларининг овози эшитилиб тур-
ди, кейин ҳаммаёққа жимлик чўкди. Отларини йўртти-
риб кетган суворилар ортидан Чхакоура ёнбағрида мас-
кан тутган одамларнинг ўй ва ташвишлари чувалиб қол-
ди.

— Энди бориб отларни ҳайдаб келинглар! — Глаху-
на шерикларига мурожаат қилди. — Эрталаб кўрувдим,
хўв анави ёқда, Зоти томонда ўтлаб юришган эди, —
Глахуна қўли билан ишора қилди. — Икки соатда қай-
тиб келасизлар. Болани ҳам ола кетинглар... Чўпчи-
роқ ҳам олволинглар.

Сипито елкасига арғамчи ташлади, белига ойболта
қистириб, чўпчи-роқни ёқди. Глахуна бостирма томонга
қараб юрди.

— Намунча тикилинч? — деб қичқирди унинг орқа-
сидан Сипито. — Эрталаб борсак ҳам бўлади-ку... Қорон-
ғида туртиниб юрамызми?

— Айтган ишни қилинглар, митингнинг кераги йўқ! —
деб жавоб берди Глахуна.

— Болага раҳм қилсанг бўларди! — Сипито Глахуна-
ни кўндиришга уринди.

— Унга жин ҳам урмайди! Ўргансин!

Сипито билан Иона тоғ оралаб кетган сўқмоқдан ин-
дамай боришар, Бачана уларга базўр етиб юрарди.

Фермадан мунгли маъраш эшитилди. Бачананинг эч-
кисини тўлғоқ тутаетган эди...

Тонгторда қайтган чўпонлар хангу манг бўлиб қолиш-
ди. Сўнган гулхан ёнида бошидан ўқ еган иккала овчар-
ка чўзилиб ётар, оғилдаги соғилмай қолган ва оч жони-
ворлар зорланиб маърашарди. Глахуна кўринмасди.
Чўпонлар зир югуриб, уни қидира бошлашди, аммо фер-
ма мудирининг изини ҳам топишолмади. Бирдан Бачана-
нинг кафтларидан худди олдинги пайтдагидай тер чиқиб
кетди. Сипито Гудавазде бир нима демоқчи бўлди-ю,
аммо гапиролмади, гўё соқов кишидай, алланималар деб
ғудранди, кейин бўшашиб ерга ўтириб қолди.

— Манучар Киквадзенинг иши бу! — деб хитоб қил-
ди Иона Орагвезиде, эгарланмаган отга сакраб минар-
кан.

— Қаёққа? — деди базўр Сипито.

— Топиш керак уни! — Шундай деб, Иона отини
учириб кетди.

Бачана чопиб бориб, хуржунни пайпаслаб кўрди.
Тўшпонча жойида эди. Кейин Сипитонинг ёнига келиб
ўтириб, муздек кафтини унинг тиззасига қўйди.

— Сен борма, йигитча! — деди Сипито пешонасидаги
терни артиб.

Бачана Сипитонинг тиззаси калтираётганини сезиб,
унинг ўзидан ҳам баттар қўрқаётганини англади.

— Сиз... Сиз қўркманг, Сипито амаки! — деди у.

Сипито аянчли жилмайиб, қалтираб турган оёғини
узатди.

— Қўркмай бўладими, ўғлим?! — деди у ва бирдан
хўнграб йиғлаб юборди.

Пишлоқ тўла кажавани оркалаб олган Глахуна ол-
динда чайқалиб борарди. Унинг орқасидан келаетган Ма-
нучар Киквадзенинг қўлидаги милтиқнинг тепкиси қўта-
риб қўйилган эди.

— Тезроқ, тезроқ юр, Глахуна! Мен билан ҳазил-
лашма! — деди Манучар Глахунани туртиб.

Глахуна лабини тишлади.

Ферма мудирига алам қиларди. Қандай қилиб бу яра-
мас билдирмасдан, писиб келди? Глахуна жонидан ҳам
ортиқ кўрадиган итларни отишга қандай муваффақ бўлди?
Глахунани ўзи билан кетишга, тагин пишлоқ тўлдирил-
ган кажавани оркалашга қандай мажбур қилди?

Глахунани қон, итларнинг қони ҳаяжонга соларди.
Ўз ҳаётида у қонни кўп кўрган эди, аммо бу қон —
ўқдан оққан қон бошқача бўларкан!... Уят ва иснод сен-
га, Глахуна! Тўшпончани нима учун олган эдинг? Хур-
жунга яшириб қўйиш учунми? Шармандалик, шарман-
далик! Нима учун қуролга ташланмадинг? Ахир бу кал-
лакесар тепамда турган эди-ку! Унга бас келиб бўларми-
ди?! Уят ва иснод сенга, Глахуна!

Алам ёшлари Глахунанинг томоғига тикилаётган эди.
«Ёрилиб кет, юрак!» — деб илтижо қилди у. Аммо юрак
ёрилмади. Қайтанга Глахуна қадамини тезлатди. Шар-
мандалик, шармандалик!

Олдинда ҳалқоб кўринди. Тўлин ойнинг акси ҳалқоб-

да жилва қилар, гўё ой ер остидан, унинг ковагидан мўралаётгандай туюларди. Мана ҳозир Глахуна ана шу ковакка қадам ташлайди-ю, ер остига киради-кетади. Аммо ҳалқоб тагида ковак йўқ эди, бинобарин, Глахуна шалоп этиб қўлмакка ўтириб қолди.

— Тур ўрнингдан, ялқов! — деб бақирди унга Манучар.

Глахуна ўринидан туриб, Манучарга қаради.

— Ҳўш, Глахуна Керкадзе, чарчадингми? — иржайди Манучар. — Шунақа бўлади! Тиланчи раисинг билан анови мишиқи қаҳрамонларга нима керак экан? Мени тутмоқчи бўлишибдими, а? Мен ўша ерда эдим-ку, ахир! Ҳа, ўша ерда учовини ҳам чуғурчикдай нишонга олиб ўтирган эдим! Нега ўрмонга киришмади? А? Журъат этишполмадими? Шунақа бўлади! Ўз автоматлари билан бикинларидан дарча очиб қўйишимни билишган-да, азаматлар! — Манучар қах-қах уриб қулди.

— Куляпсану Манучар Киквазде, лекин бари бир кунинг битган! — деди Глахуна.

— Бу ҳақда урушдан кейин гаплашамиз! Энди кажавани олиб, олдимга туш! Лойда думалашга улгурасан, большевиклар текин путёвка бериб, сени Цхалтубога¹ жўнатишади! Совет ҳокимияти олдидаги хизматларинг учун!.. Қани, юр!

— Урушдан кейин, агар унгача биров ўлдириб қўймаса, Чохатауридаги энг баланд чинорга ўз қўлим билан осаман сени, аблаҳ! Ўлигингни нимта-нимта қилиб, туз сепаман! Тфу! — Шундай деб, Глахуна Манучарнинг юзига туфурди.

Киквадзе хангу манг бўлиб қолди. Кейин бирдан қулочкашлаб, Глахунанинг чаккасига туширди.

Глахуна ҳалқобга ағдарилди. Ўрнидан туриб, юзидаги қонни артди.

— Ўлдирадиган бўлсанг — ўлдир, ярамас, лекин сен билан ҳеч қаёққа бормаيمان! — деди у бўғиқ овоз билан ва яна ўтириб олди.

— Бекорларни айтибсан, Глахуна! Пишлоқни керакли жойга олиб бормагунингча, ўлимни хаёлингга ҳам келтирма!

— Кимга қарши курашяпсан, ит эмган! Қани, тушунтириб бер-чи!

— Сизларга қарши, ҳурматли Глахуна, большевикларга қарши! Йигирма икки йилдан бери отамни ерини тепкилаяпсизлар... Етар! Энди бизнинг галимиз келди!

— Биз деганинг ким?

— Мен ва Германия!

— Германия қани?

— Келади, Глахуна, келади! Ана ўшанда мени осмоқчи бўлган чинорингга биз ҳаммаларингни осамиз! Энг олдинда райкомингларни секретари қизил байроқ қўтариб боради!.. Энди тур!

— Тирик эканман, жойимдан жилмайман, ўлигимни қаёққа олиб борсанг олиб бор! Шу пайтгача сен билан келдим, мана шу шармандагарчилик ҳам етади!

Киквадзе қўлини яна бир инсоннинг қони билан бўяшига ишонч ҳосил қилди.

— Қани бўлмаса, у ёққа қараб, худога арзи додингни айтиб қол... Минг қилганда ҳам олло таоло лойимизни бир жойдан олган...

Глахуна чўккалаб, қўлларини кўкка узатди.

— Эй парвардигори олам! Бугун мен мана бу иблисни ўз қўлим билан ўлдиришга ваъда берувдим... Акси бўлди, энди ўзим унинг дастидан ўлиб кетадиганга ўхшайман! Бунга йўл қўйма, қодир эгам! Мен сенинг бандангман, омонатингни ўзинг ол! Агар бор бўлсанг, агар овозимни эшитаётган бўлсанг, тезроқ жонимни ола қол! Модомики, мен билан манови ҳайвоннинг лойи бир жойдан олинган экан, бу дунёда яшаб нима қиламан!

Чхакоура ўрмонида акс садо бериб, уч марта қаттиқ гумбурлаш эшитилди. Глахуна яқиндагина ер остидан тўлин ой мўралаб турган ўша ҳалқобга юзтубан йиқилди. Она-Ер кўксини очиб, уни ўз бағрига олганини, кейин яна бўшлиқ беркилиб, замин ўзининг улкан кафти билан унинг қовоқларини оҳиста силаганини, сўнг осмонга қора чойшаб тортила бошлаганини Глахуна аниқравшан ҳис этди...

Сипито Гудавадзе, Иона Орагвелидзе, Герваси Пацация ва икки нафар кўнгилли жангчи Глахунанинг жасадини фермага олиб келишганда тонг ёришиб қолган эди. Беш нафар эркак чурқ этмай, бир томчи ҳам кўз ёш тўкмай кун чиқишини кутишди.

Фақат тонг отгандан кейингина Иона Бачана фермада йўқлигини пайқади.

— Шуниси етмай турувди! — деди Сипито хуноб

¹ Ц х а л т у б о — Грузиядаги больнееологик курорт.

бўлганидан иккала қўли билан тиззаларига уриб. Сўнг: — Бачана! — деб қичқирди.

— Бачана! — такрорлади Иона.

— Бачана-а-а-а... Бачана-а-а-а! — деган овоз ҳаммаёкни тутиб кетди.

Акс садо у қоядан-бу қояга урилиб, сўнг дарага пўнғиди, сой ва жарликларни айланиб, охири ўрмонга ўтди ва ниҳоят, болани топа олмай, фермага, оғир мусибат ва умидсизликдан адою тамом бўлган эркакларнинг ёнига қайтди...

Куёш энди тиф отган паллада елкасига хуржун ташлаб олган бола ўрмондан ёлғизоёқ йўлга чиқди. Булоқ бўйига ўтириб, йиртиқ чувагини ечди, уни бир зум қўлида айлантириб турди-да, сўнг бир четга улоқтириб, шишиб кетган оёқларини муздек булоқ сувига солди. Кейин ювинди, бошига хуржунни қўйиб, кўм-кўк ўтлоқ устига чўзилгач, чуқур-чуқур нафас олди. Жуда баландда, мовий осмонда қанотларини ёзиб, қирғий учиб юрарди.

— Эҳ, қани эди мениям қанотларим бўлса! — деб кўнглидан кечирди бола. — Осмондан ҳамма нарса кафтдек кўриниб туради...

Бола кўзларини юмиб, анча пайтгача қимирламасдан, ҳеч нарсани ўйламасдан ётди.

Бир маҳал тепадан сўқмоққа қасур-қусур қилиб учтўрт тош думалаб тушди. Бола тез ўрнидан туриб, атрофга аланглади. Кўтарма четида соч-соқоли ўсган, жағи олдинга туртиб чиққан озғин бир одам қўлида милтиқ ушлаб турарди. Боланинг дами ичига тушиб кетди.

— Кимсан? — деб сўради ҳалиги одам.

Бола чурқ этмади.

— Нима бало, соқовмисан?

— Чхакоураликман! — деди бола базўр.

— Қаёққа кетяпсан?

— Зотига.

— Кимникига?

— Қариндошларимизникига.

Эркак ўйланиб қолди. Сўнг боланинг кўзларига синчковлик билан тикилиб, сўради:

— Сизларнинг қаршингизда Квенобан фермаси бор. Ўша ёқдан ўтдингми?

— Йўқ, ферма биздан узоқ. Ўрмон орқали келяпман, йўл яқин бўлсин деб... — Бола қуруқшаб кетган лабларини ялади. — Ўзингиз кимсиз, амаки?

— Ўрмончиман. Фермага кетяпман, чўпонларда ишим бор эди... Хуржунингда нима бор?

Бола шошиб қолди, чунки хуржунда нима борлигини билмасди. Таваккал қилиб қўлини хуржуннинг бир кўзига тикди ва оғзига қарам ўзаги тикилган пишани олиб, ўт устига қўйди.

— Нима у? — деб сўради эркак.

— Ароқ.

— Хали ароқ ҳам ичасанми, тирранча?

— Оз-моз! — жилмайди бола. Кейин хуржундан қирқ-кулоқ баргига ўралган бир бўлак пишлок, маккажўхори унидан ёпилган яримта нон ва ниҳоят, пишган эчки гўшти чиқариб қўйди.

— Ўҳ-хў, маза қиладиган бўпмиз-ку! — деди эркак ва тепадан пастга туша бошлади.

— Қани, келинг марҳамат! — таклиф қилди уни бола ва ўзи хуржун устига ўтирди.

— Демак, фермада бўлмадим дегин? — Эркак боланинг ёнига ўтириб, милтигини тиззасига қўйди. Бола «йўқ» дегандай бош чайқади ва титрогини сездирмаслик учун қўлларини тагига босди. Эркак тамадди қилишга тушди. Қорнини тўйғазиб олгандан кейин болага мурожаат этди: — Нега қараб турибсан? Ҳаммасини бир ўзим емайман-ку?

Эркак пишани қўлига олиб, обдан чайқади.

— Зўр ароққа ўхшади! — деди у.

— Жудаям зўр! — жавоб берди бола.

Эркак кафти билан пишанинг оғзини артиб ташлаб, даҳанига бир қултум ароқ қўйиши билан уни қаттиқ йўтал тутди.

— Ў, жин урсин! Ароқ эмас, олов-ку бу! — деди у ва чап тирсагини юзига босди.

«Э худо, менга куч-қудрат ато қил, кейин жонимни олсанг ҳам майли!» — деб кўнглидан ўтказди бола ва қўлини хуржунга узатди. Кейин тез ўрнидан турди.

Нафасини ростлаб олган эркак болага қаради-ю, донг қотиб қолди. Бола унга тўшпонча ўқталиб турарди.

— Тур ўрнингдан, Манучар Киквадзе! — деди бола эркакдан кўзини узмай.

Киквадзе турмоқчи бўлди-ю, аммо туролмади.

— Тур деяпман сенга, аблах! — такрорлади бола.

— Кимсан ўзинг, бу нима қилганинг, йигитча? — деди Манучар ўзига келиб.

— Глахуна Керкадзе!

Манучар эсанкираб колди.

— Мен Глахуна Керкадземан, энди мени кўлимда ўласан!

Оғир маузер боланинг кўлида лапанглаб кетаверганидан у куролни икки кўллаб ушлаб олди.

Манучар тиз чўкди ва тер босганидан гўё эндигина сувдан чиққандай шалаббо бўлиб кетган бошини чайқаб, ёлвора бошлади:

— Тентаклик қилма, бола!.. Сени ёшингда одам ўлдириш гуноҳ... — Манучарнинг овози титраб кетди. — Отма!.. Қандай қилиб қотил деган номни кўтариб юрасан, ер юзида қандай қилиб яшайсан?

— Ўзинг-чи? Ўзинг қандай қилиб яшаб юрибсан?

— Наҳотки мен яшаётган бўлсам?

— Сен ўласан, Манучар!

— Лоақал исмингни айт, нима учун менинг қотилим бўлмоқчисан? — илтижо қилди Манучар ва лабини шундай тилшадикли, тирқираб қон чиқиб кетди.

Манучар ҳамон бир нималар деб шивирлар, аммо бола буни эшитмасди. Унинг кулоқлари том битиб қолган, юраги қинидан чиқиб кетгудек дукурлар, чакка томирларининг лўкиллагани худди улкан темир болганинг зарбини эслатарди. Бола фақат эшитиш қобилиятини эмас, шу билан бирга кўриш қобилиятини ҳам йўқотгандай эди, чунки унга томон эмаклаб келаётган Манучарнинг башараси гоҳ иккита, гоҳ учта бўлиб кўринди, сўнг бутунлай кўздан ғойиб бўлди. Шундан кейингина бола тепкини босди.

У ўқ овозини ҳам эшитмас, қанча ўқ чиқаётганини ҳам санамасди. Фақат бармоқлари нимкумуш дастасига ёпишиб қолган тўппончанинг ва ўз билақларининг титрашини сезиб турарди, холос. Ниҳоят, тўппончанинг силкиниши тўхтагач, бола бирдан ҳолсизланди, бармоқлари бўшашиб, тўппонча Манучар Киквадзенинг илма-тешик бўлиб кетган боши ёнига тўп этиб тушди.

Бола мурдадан юзини четга бурди, ерга ўтириб бошини тиззалари орасига суқди-ю, гўё ўрмонда адашиб қолган бўри боласидай, уввос тортиб йиглаб юборди.

Ярим кечада Ломқаца Рамишвили эшикнинг қаттиқ тақиллашидан уйғониб кетди. Ўрнидан туриб, жинчирокни ёқди-да, эшик олдига келиб:

— Ким у? — деб сўради.

— Мен, Бачанаман! — деган товуш эшитилди эшик орқасидан.

— Йўқ, сен Бачанамассан! — Ломқаца неварасининг овозини танимади. Унинг юраги ўйнаб кетди.

— Менман, бува, очинг эшикни!

Ломқаца тамбани суриб, эшикни очди. Остонада бошини ҳам қилиб Бачана турарди. Унинг усти-боши бир ахволда, оёқларига қон чапланган эди.

— Кир!

Бачана қимир этмади. Ломқаца унинг елкасидан тортиб, ичкарига олиб кирди. Жинчирокни стол устига қўйиб, ўзи стулга ўтирди.

— Нима бўлди? — деб сўради чол титроқ овоз билан.

— Одам ўлдирдим! — деди Бачана. Шундай деди-ю, жағи титраб кетди. Ломқацанинг ранги қув ўчиб, юрагини чангаллаб қолди. Орага узоқ жимлик чўкди. Ниҳоят, Ломқаца ўзига келиб, аранг тилга кирди:

— Беш йил инжилни шунинг учун ўргатувдимми?

Бачана индамади. Терлаган кафтларини иштонига артиб, бошини қўйи эгтанча тураверди.

— Кимни ўлдирдинг? — ниҳоят жимликни бузди Ломқаца ва жавоб кутиб бутун вужуди кулоққа айланди.

— Глахуна Керкадзенинг қотилини ўлдирдим, бува!

Ҳайратдан Ломқацанинг кўзлари бакрайиб қолди. Ўрнидан турмоқчи бўлган эди, тиззалари қалтираб, туролмади.

— Сен... Манучар Киквадзени ўлдирдингми? — қайта сўради у пичирлаб.

— Ҳа, ўшани!

Ломқаца инқиллаб базўр ўрнидан турди, бориб эшикни зич қилиб ёпгач, неварасининг олдига қайтиб келиб, унинг бошини кўксига босди.

— Биров биладими буни? — деб шивирлади у.

Бачана бош чайқайди.

— Мен учун иккита илохий одам бор эди, — деди у паст товуш билан, — сен ва Глахуна. Биттаси Манучарнинг дастидан ҳалок бўлди... — Бачана иссиқ кафти билан бувасининг қадоқ босган кўлини ушлади. Чолнинг кўли яхдек совуқ эди. — Яхшилаб ўйлаб кўр, болагинам... Тагин биров тўккан қонни бўйнингга олиб юрма... Оғир иш бу... — деди Ломқаца чуқур ўйга толиб ва бирдан қартайган томирларига неварасининг чўғдек қизиб турган кўлидан қайноқ қон қуйилаётганини сизди, бу

қон аввал кўкрагини ёндирди, сўнг чаккаларига урилди. Ломкача неварасининг кўзларига узок тикилиб, энди унинг ўн беш ёшли, касалманд Бачана эмаслигини англади. Боланинг ўтли нигоҳига бардош беролмай, кўзларини олиб қочди. Тамом ўзгариб кетган бу одамнинг кўз қорачиқларига яширинган пинҳоний саволни Ломкача дилдидан ҳис этди ва неварасининг бутун келажаги ўзининг бу саволга берадиган жавобига боғлиқ эканлигини тушунди. — Тўғри қипсан, ўғлим! Мен ҳам шундай қилган бўлардим! — деди у ва неварасини маҳкам бағрига босди. Бачана бирдан бўшашиб жикқа терга ботди, буvasининг қучоғидан сирғалиб чиқиб, полга ўтириб қолди. — Э, танграм! Наҳотки шу норасида гўдакнинг кўли билан ўч олсанг! — Ломкача инграб, неварасининг ёнига чўкди...

Юз берган ҳодисадан эс-ҳушини йўқотган Сипито Гудавадзе тонг маҳали Ломкачанинг уйига ҳовлиқиб кириб келганида бува билан невара ҳамон полда ўтиришар, Бачана хўнграб йиғлар, Ломкача эса унсиз ёш тўкарди...

5

Профессор Антелева палатага даволовчи дўхтир билан ҳамшира ҳамроҳлигида кириб келди. Бачана юрагининг уришига қулоқ тутиб, кўзларини юмганча ётарди. У мамнун эди: юраги қаттиқ тепиб, энди бутун организмга шиддат билан қон ҳайдамоқда эди. Бачана толиққан юраги кун сайин қувватга тўлиб, фикри тиниқлашиб бораётганини сезиб турарди. У профессор кирганини фаҳмлад-ю, аммо ҳаётга қайтгани туфайли вужудини қоплаган севинч туйғусидан ўзини ухлаганликка солиб ётаверди.

— Салом! — деди профессор.

— Муҳтарам профессорга саломлар! — Булика хиёл бошини кўтарди.

— Сихатлик тилайман! — жавоб берди ҳазрат Иорам.

— Хўш, ишларимиз қалай? — профессор умумий савол берди Буликанинг касаллик варақасини диққат билан кўздан кечираркан. — Тез кунда сизни реабилитация бўлимига ўтказамиз! — деди у қониқиб ҳосил қилгач.

— Менга амнистия маъқулроқ! Ўзимни яхши ҳис қиялман, уч кундан бери мана шу оёқларим билан ҳожатга бориб келялман, агар сиз рухсат берсангиз, шу буғуноқ уйга кетишим мумкин! — деди Булика ва ўзи-

нинг соғайиб кетганини намойиш қилиш учун адёл тагидан яланғоч оёқларини чиқазиб кўрсатди.

— Сизни огоҳлантирган эдим-ку! — профессор дўхтирга мурожаат қилди.

— Мен нима қилай, каравотга боғлаб қўёлмайман-ку!

— Боғлаб қўйиб керак! Туриш мумкинмас сизга, тушуняпсизми? Ёки тувак ёқмаяптимиз? — ҳазиллашди профессор ва Буликани елкасидан босиб, ўрнига ётқизиб қўйди.

— Унақамас, профессор! Муҳтарам жамоани безовта қилгим келмаяпти! — тиржайди Булика.

— Ҳечкиси йўқ! — деди профессор.

— Ундан ташқари, виждоним қийналяпти: мен туфайли Вакенинг ярим аҳолиси яланг оёқ юрган бўлса керак-ов!

— Нима, Вакенинг бутун аҳолиси яланг оёқ юришини хоҳлаяпсизми?

— Ҳм... Кечирасиз, ҳурматли профессор, бошқа такрорланмайди! — Булика гапнинг мазмунига тушунди ва ҳақиқатан ҳам Вакенинг жамики аҳолиси фақат унинг соғайишини кутаётгандай, ўрнига жуда эҳтиётлик билан чўзилди.

— Бугун католикос қўнғироқ қилиб, соғлигингизни сўради. Унга нима деб қўяй, ҳазрат Иорам? — профессор Ортачала черковининг нозирига мурожаат қилди.

Католикоснинг эътиборидан таъсирланган рухонийнинг кўзлари жикқа ёшга тўлди.

— У кишининг дуойи фотиҳалари шарофатидан қодир эгам омонатини қайтариб олмаёпти, падари бузрукворга шундай деб айтинг.

— Демак, бизнинг алоқамиз йўқ экан-да? — ёлғондан хафа бўлди профессор.

— Сиз дўхтирларга дўзахнинг эшиги ишониб топширилган, католикос эса беҳишт дарвозасини кўриқлайди, — ўзини оқлашга уринди ҳазрат Иорам ва шошиб чўқиниб қўйди.

— Йўқ, отахон, у дунёга олиб борадиган йўл фақат битта дарвозага тақалади — ана шу дарвозада биз дўхтирлар турамыз. Жаннат билан дўзах эса у дунёнинг икки бўлаги холос, кимни қаякка раво қўради — бу худонинг иши. Бизга у дунёнинг дарвозасини одамларга бевақт очмаслик буюрилган. Шунақа!

Ҳазрат Иорам ўнғайсиз ҳолга тушиб, бир йўталиб қўйди ва бошқа оғиз очмади.

— Ҳалиям ухляптимми? — деб сўради профессор Бачананинг томир уришини ўлчаётганда.

— Кечасию кундузи ухляпти! — жавоб берди дўхтир.

— Жуда соз! — профессор Бачананинг бош томонида осиклик турган касаллик варақасини олди. — РОЭ камайган, холестерин ҳам оз, бу яхши! — деди у мамнун бўлиб. — О, экстрасистол давом этяптими? Қанақа чора кўряпсиз?

— Эральдин. Таъсири зўрроқ...

— Оғриқ борми?

— Оз-моз.

— Қай пайтларда?

— Тахминан ҳар ярим соатда, уйғоқ пайтида.

— Пантопонни давом эттиринг.

Профессор аёлни қайириб қўйиб, Бачананинг кўрагини узоқ кўздан кечирди, кейин енгил тин олди.

— Аневримга чап бериб қолганимиз яхши бўлди-да! Бачана кўзларини очди.

— Салом, мухтарам профессор!

— Ие, уйғоқмисиз? — деди ажабланиб профессор.

— Мен, умуман, ухламайман.

— Нега энди?

— Шундоқ. Ухламасдан туш кўриб ётавераман.

— Қанақа тушлар кўрасиз?

— Гоҳ яхши, гоҳ ёмон.

— Уйқу олдидан яхши нарсалар ҳақида ўйлашга ҳаракат қилинг, шунда тушингиз ҳам яхши бўлади.

— Сиз нима дейсиз, профессор, қутулиб кетдимми? — деб сўради Бачана.

— Буни сиздан сўрамоқчи эдим!

Бачана шошиб қолди.

— Назаримда... Менимча... Ўзимни дуруст ҳис қиляпман...

— Унақа бўлса, яхши! — Профессор Бачананинг юрагига фонендоскоп қўйди.

— Хўш, қалай? — сўради Бачана овози титраб.

— Яхши эшитяпман. Кеча чатоқ эди.

Профессор кетишга човланди.

— Агар тирик қолсам, сизга тилладан иккита бюст ясаттираман! — жилмайди Бачана.

— Нима учун иккита?

— Биттасини ўзингизга тақдим этаман, иккинчисини ёзув столимга қўйиб, унга сажда қилиб юраман.

— Гогиллашвили сиздан кўра пишиқроқ экан, у фақат битта бюст ваъда қиляпти!

— Рафиқангизга иккита бриллиант исирға ҳам. Бундан ташқари, умр бўйи пойафзалингизни текинга тузатиб бераман! — деди Булика.

— Илоҳим, соғайиб кетинглар! Энди мен бораёй, хотинимни оғохлантириб қўйишим керак — қулоғини тепштириб турсин... Дарвоқе, сиз нима ваъда қиласиз, ҳазрат Иорам?

— Бўйингиз барабар шам ҳадя этаман, кейин умрбод дуойи жонингизни қилиб юраман.

— Аммо-лекин инфарктдан кейин одамнинг хотираси заифлашиб қолади, тагин... — кулди профессор. — Хўш, яна қанақа пикоятлар бор?

— Ха, айтгандай, каламуш масаласида гаплашмоқчи эдик... Лекин келганингиздан суюниб кетиб, тамом хотирамиздан кўтарилибди... — деди Булика ва ҳамширага бир қараб қўйди.

— Қанақа каламуш? — ҳайрон бўлди профессор.

— Узлуксиз ичкиликбозлик оқибатида кўзига ҳар нарсалар кўринадиган бўп қолган, мухтарам профессор, — деди бидирлаб ҳамшира.

— Хўш, мен шунақа эканман, бу киши-чи? Бу киши ҳам йўқ нарсаларни кўрадиган бўп қолганми? — Буликанинг жаҳли чиқиб, қўли билан ҳазрат Иорамни кўрсатди.

— Умуман, улар беозор жониворлар... — деди рухоний вазиятни юмшатиш учун, — чиқиб, айланиб юришади, канд ейтишади... шу!

— Завхозни чақиринг! — буюрди профессор.

— Каламушларнинг қандини олиб келишга кетган, — жавоб берди дўхтир.

— Бу қанақаси — каламушларни қанди эмиш-а? Нима, республика касалхонасида каламуш шу қадар кўпки, уларга алоҳида таом белгиланганми?! — профессорнинг фиғони чиқиб кетди.

— Заҳар у, профессор! — тушунтирди дўхтир.

— Маргимуш! — аниқлик киритди ҳамшира.

— Бемаънигарчилик! — деб хитоб қилди профессор ва хайрлашмасдан палатадан чиқиб кетди.

— Балки гапирмаслик керакмиди? — деди Булика ташвишланиб.

— Гапирсанг, гапирмасанг — ҳеч нарса ўзгариб қолмайди. Бир оз турганда, ўз кўзи билан кўрарди, —

жавоб берди ҳазрат Иорам. — Ана! — Шундай деб, у Буликанинг каравоти остидан чиқиб келган каламушга бир бўлак қанд ташлади.

Бир соатлардан сўнг палатага касалхонанинг бош дўхтири, хўжалик мудир, дезинфектор, иккита санитар, доловчи дўхтир ва ҳамшира Женя кириб келишди.

— Қани каламуш? — деб сўради дезинфектор ваҳдат билан.

— Мана! — деди Булика бармоғи билан ўнг қовоғини қайтириб.

— Ифвогарлик қияпсизларми, а?

— Анови қандни мен ебманми? — Булика полда ётган, ярни ғажилган қандни кўрсатди.

Санитарлар каравот тагига эмаклаб кириб кетишди, кейин палатани айланиб, ҳамма тирқишларга маргимуш тикиб чиқишди.

— Маргимуш сал эскирган, лекин ҳечкиси йўқ. Эртагача кутамиз, агар таъсир қилмаса, мушук топиб келамиз, — тасалли берди дезинфектор беморларга, кейин санитарларга мурожаат қилди: — Менинг кабинетимга ҳам сепинглар, шкафнинг оёқларини ғажиб ташлашибди, лаънатилар!.. Яна нима талабинглар бор? — дезинфектор тагин беморларга юзланди.

— Нима учун Америка Жанубий Кореядан ўз қўшинларини олиб чиқиб кетмаяпти? — деди Булика.

— Ғаламис! Ярамас, ифвогар! — дезинфектор зарда билан эшикни ёпиб чиқиб кетди.

— Ғаламис ва ифвогар — сени отанг, ўзинг эса каламушсан! — деб бақирди Булика унинг орқасидан.

Сал ўтмай палатага Женя шприц кўтариб кириб келди. У Бачананинг каравоти ёнига келиб, аёлни кўтариб ташлади-да, ўзича гудранди:

— Аслида баъзи бировларнинг тилига пантопон қилиш керак эди, ортиқча валдирамаслиги учун!

— Агар мени назарда тутаетган бўлсангиз, пантопон қилиш учун бошқа ерим ҳам бор! — сўз қотди Булика.

Женя индамади. Бачанага укол қилиб, нина ўрнини ишқалади-да, хонадан чиқиб кетди.

Аммо ҳаял ўтмай қайтиб келди:

— Сизни бир одам сўраяпти, — деди у Бачанага.

— Ким экан?

— Яқин қариндошиман, дейди.

— Агар сиз йўқ демасангиз, майли, кирсин.

Женя чиқиб, ўрта бўйли, юзини сепкил босган, қўллар калтабақай малла бир одамни бошлаб кирди.

— Фақат беш минутга! — огоҳлантирди Женя.

— Бир лаҳзага! — жавоб берди нотаниш киши ва таклифни ҳам кутмасдан Бачананинг каравоти ёнида турган стулга ўтирди.

— Салом, ҳурматли Бачана! — У Бачананинг тиззаларига енгил шапатилаб қўйди.

— Салом! — деди Бачана таажжубланиб.

— Танимадингиз-а?

Бачана ҳарчанд уринмасин, уни эслаёлмади.

— Энди-чи? — малла одам ён томонга юзини бурди. Бачана ўнғайсизланиб, жилмайди.

— Бир эсланг-а: Сухуми, Чернявка, Венециан кўприги, ўн учинчи мактаб, холаларингиз — Маро, Нина, Тамара, холаваччаларингиз — Нелли, Зулейка, Додо, Кока... — нотаниш киши бармоқларини букиб, санай бошлади.

— Қариндошларимни яхши биламан, сиз ўзингизни таништиринг! — деди Бачана тоқати тоқ бўлиб.

— Нугзарман, Нугзар Дарахвелидзе! Эсингиздами, Нина хола синглимни чўқинтириб, унга Луиза деб ном қўйган эдилар...

— Ўлай агар... — Бачана баттар ҳижолат чекди.

— Ўшандан бери исми Луиза бўлкетган.

— Хурсандман.

— Ҳа, баракалла, ўша Луизанинг акасиман. Нугзар Дарахвелизде! — ниҳоят масалага аниқлик киритди нотаниш киши.

— Хўш, хизмат? — сўради Бачана.

— Соғлигингиз қалай, ҳурматли Бачана? Халқ қаттиқ ташвиш чекяпти...

— Бир нави...

— Кўринишингиз яхши, илоҳим дард нималигини билманг! Юзларингиз нақш олмадек. Фақат сал озибсиз, холос... Яқинда телевизорда кўрувдик, зўр гапирдингиз... Кулавериб ичагимиз узилди!.. Заб тилингиз борда! Ҳа-ҳа!.. Айниқса, муҳолифлар ҳақидаги гапларингиз қойилмақом чиқди!.. Ҳа, унда сал тўлароқ эдингиз... Лекин ҳозир ҳам, — тфу, тфу, кўз тегмасин, — рангрўйингиз бинойидек, дўстларингиз суюниб, душманларингиз қуяверсин! — Малла киши яна Бачананинг тиззаларига шапатилади.

— Ўзингиз қалай, синглингиз Луиза яхши юрибди-ми? — деб сўради Бачана мулойимлик билан.

— Э-э, асло сўраманг! Ёмон, ҳурматли Бачана, жуда ёмон! — Дарахвелидзе пешонасидаги терини артди.

— Нима гап ўзи?

— Биласизми... Бегона одамларнинг олдида қанақа бўларкин...

— Уларга туриш мумкин эмас, менга-ку мутлақо... Шунинг учун, айтадиган гапингиз бўлса, шу ерда гапираверинг...

— Худо ҳаққи! Бемалол! — Булика бошига адёлини тортиб, девор томонга ўгирилиб олди, ҳазрат Иорам ҳам дарров шундай қилди.

Дарахвелидзе бир оз иккиланиб тургач, ниҳоят юрагини ёрди:

— Арзимаган нарса, ҳурматли Бачана, биттагина чиройли имзонгиз керак бўп қолди.

— Менга қаранг, яқиндагина менга пантопондан укол қилишган, гапни чўзманг, ҳозир ухлаб қоламан.

Дарахвелизде бошларини буркаб ётган беморларга бир қараб олиб, яна сўзлай кетди:

— Хўш, ўзингиз биласиз... республикада ҳозир вазият сал... қалтисроқ... Ҳалигидай... операни ёндиришди, университетга ўт қўйишди... Биров ўзини отган, биров томирини кесган. Хуллас, аҳвол мана шунақа, асабий... Кадрлар танлаш масаласи ҳам ҳалигидақа... Бозорда гўштнинг баҳоси қанчалигини-ку айтмай қўя қолай...

— Пишлоқни-чи? — жилмайди Бачана.

— Ҳазиллашяпсиз-а, ҳурматли Бачана, тушунаман, касбингиз шунақа... Лекин гўшт билан пишлоқни, ўзингиз биласиз, сизгир беради бизга...

— Сиз янги зотдор сизгир етиштирдингизми? — сўради Бачана жиддий.

Дарахвелидзе Бачана мени калака қилипти, деган ўй билан унга тикилиб қаради, аммо Бачана киприк ҳам қокмади. Шундан кейингина у хотиржам бўлди.

— Йўқ, мен бошқа масалада келдим, — деди Дарахвелидзе.

— Балки, ўтга чидамли опера биносининг лойиҳасини яратгандирсиз?

Дарахвелидзе терлаб кетди. У қимир этмай ётган Булика билан ҳазрат Иорам томонга шубҳаланиб қараб қўйиб, андек каловланиб тургач, чўнтагидан иккита конверт чиқазди.

— Ўтинаман сиздан, ҳурматли Бачана, бошлиқларга илтимоснома ёки райкомимиз секретарига икки энлик хат ёзиб берсангиз...

— Менинг нима алоқам бор? — деди хайрон бўлиб Бачана.

— Нега алоқангиз бўлмас экан! Сиз инсонпарвар ёзувчисиз, депутатсиз, Марказий Комитет аъзосисиз! Дардимни сизга айтмай, кимга айтаман? — ўз навбатида Дарахвелидзе ҳам астойдил таажжубланди.

— Қаерда ишлайсиз?

— Абхазияда, тамаки тайёрлаш соҳасида.

— Бошлиқларга нима деб ёзишим керак?

— Секретаримиз билан қалин дўстсиз, мактабда бирга ўқигансизлар, буни ҳамма билади.

— Менинг олдимга сизни ким юборди?

— Секретаримизга фақат яхшиликни раво кўрадиган одам юборди... Битта конверт сизга, иккинчисини хоҳлаган одамингизга беришингиз мумкин... — Дарахвелидзе чаққонлик билан иккала конвертни ёстиқнинг тагига тикиб қўйди.

— Нима гап, ишдан бўшатишдими?

— Мени ишдан бўшатиш осон бўлганими, ҳурматли Бачана?.. Лекин «ҳа» деган туяга мадад, деган гап бор. Ҳатто менга чоҳ қазийётган одамга ҳам ҳозир шу нарса керак!..

Пантопон таъсир қила бошлади, Бачананинг ковоклари оғирлашиб, гаплашишга, айниқса осмондан тушгандай пайдо бўлган қариндошидан гап суриштиришга мутлақо хоҳиши қолмади.

— Тушунтириброқ гапиринг, нима гап ўзи? — деди Бачана кўзларини аранг очиб. Дарахвелидзе вақт ганиматлигини дарров фаҳмлади.

— Гап шундаки, у менга ревизия жўнатди!

Эшиқдан Жёня бошини суқди.

— Йигирма минут бўлди!

— Майли, ҳечқиси йўқ, азизим Жёня, яна бирпас ўтирсин, қизиқ нарсаларни гапираётувди! — деб илтимос қилди Бачана.

— Ҳа... — давом этди Дарахвелидзе. — Ревизия жўнатди!.. Йигирма йилдан бери шу соҳада ишлайман, лекин ҳали бирортаси ревизия жўнатишга журъат этмаган эди! Аввалига ҳазиллашяпти, деб ўйлабман.

— Жўнатса нима қилпти? — савол берди Бачана.

— Ана холос! Абхазия билан Грузияда қанча папиро-

су қанча сигарета чекилганини донама-дона санаб чиқишди ярамаслар... Кейин бу йил уч юз тонна тамакига юз тонна хашак қўшгансизлар, деб туриб олишди! Тагин бу гапларни кимлар гапиряпти, денг? Умрида кабинети-дан остона ҳатлаб қўчага чиқмаган одамлар гапиряпти! Лоақал тамаки қаерда ўсишини билишармикин улар? Тамаки далада ўсади, шундай бўлгандан кейин, унча-мунча ўт аралашса нима кипти? Ундан ташқари, ўт заҳар эмас-ку! Ўтдан ўлган одамни кўрганмисиз? Уни нимаси зарар? Сигирни нима билан боқиш керак бўлмаса, тамаки биланми? Бутун зарарқунандалик шундаки, сизга ўхшаган одамларни никотин билан заҳарлаб, тинкасини кури-тишяпти... Бу ҳам майли-я! Яна нима дейишди денг? Гўё биз ўтни тамаки баҳосида ўтказиб, миллионлаб пул ишлаётган эмишмиз!.. Тавба! Бир тонна ўт нари борса ўн сўм туради, ундан ортиқ эмас, қанақа қилиб миллионлаб пул ишлар эканмиз? Ҳатто шу даражага бориб етишдики, сизлар тамакини хўллаб сотгансизлар, хўл тамакининг вазни икки барабар ортиқ бўлади, дейишди!.. Топган гапларини қаранг!..

— Ҳаммаси неча миллион?
— Реализациями ёки қўшиб ёзилганими?
— Жами?
— Қўп.
— Қанча?
— Бари бир ишонмайсиз... — деди Дарахвелидзе аниқ жавобдан қочиб.

— Ревизия яна нималар деди?
— Э-э, у ёғини сўраманг! Уйимгайм боришди... Қарамайсизми? Нега икки қаватли иморат қургансиз, дейишди-я! Ҳар битта хонага эринмасдан бошларини суқиб чиқишди! Нима кипти, икки қават бўлса? Ҳар бир қаватнинг нормадаги баландлиги икки ярим метр бўлиши керак, меники атиги икки метру қирқ саккиз сантиметр, холос...

— Икки сантиметрнинг нима аҳамияти бор? — деди кулиб Бачана.

— Қизиксиз-а, ҳурматли Бачана! Жудаям бор-да! Масалан, ўқнинг катталиги икки сантиметр келади, лекин тўнғизни ағдаради! Ўтган йили бир одамни кулатган ўқнинг катталиги ҳам, исмини айтмайман, икки сантиметрдан ортиқ эмас эди... Буни оғайнингизга гапириб ўтирманг, шунчаки омади гапни айтяпман-да... Кейин устки қаватдаги саккизта хонани санаб чиқишди. Тфу,

залниям хона қаторига қўшадиган грузин грузинми! Тупурдим-е! Яхшиямки, айвон билан бильярдхонани бу ҳисобга тиркашмади! Шунгайм раҳмат!.. Ҳурматли Бачана, мен чақалоқдай бегуноҳман! Секретарь оғайнингизга айтинг, мени тинч қўйсин... Сизнинг гапингизни иккита қилмайди!.. Мен бадном бўлсам, сизнинг шаънингизга ҳам доғ тушади...

— Менинг шаънимга нега доғ тушар экан? — сўради Бачана кўзларини катта очиб.

— Тушади-да! Мана, айтайлик, бирортаси сиз ҳақингизда, яъни менинг яқин қариндошим ҳақида бўлмагур гапларни гапирса, менга тегадими-йўқми?! — деб хитоб қилди Дарахвелидзе.

Бачана энг яқин қариндошларини хаёлидан бирма-бир ўтказиб, Дарахвелиздега ўхшайдиган киёфани эслаёлмагач, қўнгли хотиржам бўлди.

— Итвачча! — деди бирдан Дарахвелидзе кизишиб. — Сарик чака учун одамларни обориб тикиб қўяди, менинг ўрнимни бўлса бир миллионга сотмоқчи!

— Қанчага? — қайта сўради Бачана.

— Ярим миллион сўмга! — Дарахвелидзе сал паст тушди.

— Ростданам шунақа кўп топасизми?

— Э-э, қаёқда! Бизни топганимиз нима бўларди...

Бачана ёстиғи остидаги конвертларни ушлаб кўрди. Дарахвелидзе юзини четга бурди.

— Олдин тузалиб чикай, ана ўшандан кейин гаплашамиз! — деди Бачана.

— У нима деганингиз! — бақириб юборди Дарахвелидзе, лекин дарров ўзини босиб олди. — Яъни, демокчманки, сиз ҳали-вери чиқмайсиз, мени масаламни эса индинга бюрода кўришади... Райкомдан тўша-тўғри турмага опкетишлариям мумкин... Икки оғиз гапингиз кифоя... Икки оғизгина!..

Бачана ёстик остидан иккала конвертни олиб, кўкрагига қўйди.

— Қанча бу ерда?

Дарахвелидзе яшнаб кетди.

— Бир яримтадан! Омонат дафтарчага қўйилган! Бегидир!

Бачана ўйланиб қолди. Дарахвелидзе бетоқат бўлиб ўтирган жойида бир қимирлаб қўйди.

— Ҳурматли Нугзар, — деди Бачана узок жимликдан сўнг, — мана бу ерда, каравотимнинг тагида тувак

турибди, агар малол келмаса, шуни олиб берсангиз... Захар танг қилиб қолди, уэр энди... — Дарахвелидзе бир оз иккиланиб турди. — Қўрқманг, тоза...

Дарахвелидзе энгашиб, тувакни олди-да, тавозе билан Бачанага узатди.

— Илтимос, сал нарироқ сурилинг!

Дарахвелидзе стули билан бирга бир кадамча оркага силжиди. Бачана кўз қирини ташлаб, ўзи билан меҳмон орасидаги масофани чамалаб кўрди, кейин бор кучини йиғди-да, қулочкашлаб туриб тувак билан Дарахвелидзенинг бошига туширди.

Тувак чил-чил бўлди. Дарахвелидзе стулдан аста сирғалиб тушиб, полга чўзилиб қолди.

— Тувак бўшмиди? — деб сўради Булика.

— Ҳа, бўш эди! — жавоб берди Бачана.

— Э, аттанг! — деди хазрат Иорам афсусланиб ва овозининг борица ҳамширани чақира бошлади: — Женя! Же-е-ня!..

6

Бачана қовжираган саҳрода етти кечаю етти кундуз йўл босди. Дастлабки икки кун ичида қаддини тик тутиб юрди, кейин эмаклашга тушди, сўнгги икки кунни эса қорнида судралиб ўтказди. Ниҳоят, бутунлай тинкаси қуриб, кимирашга ҳам мажоли қолмади. Унинг лаблари тарс-тарс ёрилиб кетган эди. Чўр бўлиб ётган қумга юзини босди-ю, ажал яқинлашаётганини сизди. Аранг чалқанчасига ётиб, нурсиз кўзларини офтобга қадади ва шунда умрида биринчи марта олам чароғига таъна тошларини ёғдира кетди:

— Нега мени ўлимга маҳкум этдинг, эй офтоб?

Бирдан куёш гардишида инсон қиёфаси пайдо бўлди. Унинг қўланкаси Бачананинг устига тушиб турарди.

— Кимсан ўзи? — деб сўради Бачана.

Озгин, яланг оёқ, қўк кўз бир ўспирин унга тикилиб қараб турарди. Бачана ҳангу манг бўлиб қолди — боланинг орқасида чараклаб турган куёшмиди ёки унинг бошига тилларанг бўёқлар акси тушиб турганмиди — Бачана ҳадегандан англай олмади.

— Мен сенинг ҳукмдоринг ва қодир эганман! — жавоб берди ўспирин.

— Буни нима билан исбот қиласан?

— Қаршингда намоён бўлганим — исботи эмасми буни?

— Йўқ! Сен саробсан!

Бачана ғалати бу қиёфанинг ғойиб бўлишини узоқ кутди. Аммо ўспирин ҳамон унинг қаршисида мулоим жилмайиб турарди. Унинг истараси иссиқ, чехраси ниҳоятда ёқимтой эди. Бачана аста унинг олдида судралиб бориб, яланг оёғидаги ҳали битмаган, оқ-қизғиш ярасига кўрка-писа бармоғини теккизди.

— Шубҳа-гумонингни улоқтир, — дея жилмайди ўспирин.

— Шубҳа қиялман, чунки мен даҳрийман. Ҳозир кўриб турган нарсамга ҳам ишонмаяпман. Бу ҳодиса мендан жуда-жуда олисда юз бераётгандай назаримда. Яқинроқ келиб, менга тушунтир: қачонлардир ер юзида бўлганмисан, агар шу рост бўлса, унда нима учун одамларни тарк этдинг? — деб сўради Бачана.

— Одамларнинг ўзлари мендан юз ўгиришди, лекин мен одамзодни тарк этганим йўқ... — деди паст товуш билан ўспирин.

— Қандай исботлайсан!

— Рўпарангда турибман — бунинг исботи пу!

Бачана яна бир марта ўспириннинг ялангоч оёқларини сийпалаб кўрди.

— Нимасан ўзинг, ё алҳазар?

— Мен ишончман, умидман, куч-қудратман, эзгуликман, оташин муҳаббат ва ҳурриятман!

— Нега унда Иуда сени ўттиз тангага сотди?

— Иуда ўз тангрисини сотгани йўқ, унинг ўзи мунофиқларга ўттиз тангага сотилиб кетди. Унинг баҳоси шу эди, бинобарин, ана шу нарҳда сотиб олинди. Бутун ёстиғинг остида ётган пуллар сенинг кадр-кимматингдан пастроқ эди, шунинг учун ҳам сен сотилмадинг. Бутун сотилмаганинг учун ҳам эртага қадринг янада баландроқ бўлади.

— Эртага ҳам, индинга ҳам сотилмасам-чи?

— Унда сен юксакликка кўтариласан ва мен нима вайдан чорчўпга миҳланган бўлсам, ана шу нарса рўёбга чиқади.

— Иуда сени сотишини билармидинг?

— Буни шайтон биларди. Худо бандасини йўлдан урмайди, уни синовдан ўтказди. Иудани шайтон йўлдан оздирди, уни ўттиз тангага сотиб олди. Мен эса Иуданинг қўлига арқон тутқазиб, уни синаб кўрмоқчи бўлдим.

— Иудани дуойи бад қилмадингми?
 — Йўк!
 — Нима учун?
 — Чунки у ўн бир кишини гуноҳдан фориф қилди.
 — Бўлмаса нима учун Иуданинг бўйнидаги тавқи лаънатни олиб таппламайсан?
 — Чунки Иудани худо яратмаган, у шайтондан таркаган.
 — Демак, шайтон сени енгибди-да?
 — Агар Иуда ўзини нобуд қилмаганида, шундай бўларди.
 — Голгофага бора туриб, одамлар сени чорчўпга михлаш учун олиб кетишпаётганини билганмидинг?
 — Йўк!
 — Нимага умид боғлаган эдинг бўлмаса?
 — Халққа.
 — Сени ўғрига алмаштирган шу халқ эмасмиди, ахир?
 — Ҳа, халқ эди.
 — Демак, бу ўринда ҳам шайтон сендан қолиб келибди-да?
 — Йўк, чунки бу йўлдан оздириш эмас, синовдан ўтказиш эди.
 — Халқ бу синовдан ўтолмадимми?
 — Йўк.
 — Нима учун?
 — Чунки халқ мендан мўъжиза кутган эди, шунинг учун ҳам ҳеч вақо унмайдиган ўғрига мени алмаштириб юборди... Бу Одам Ато билан Момо Ҳаво фарзандларини иккинчи марта, бемаврид синовдан ўтказишим эди, менинг иккинчи хатойим ҳам шу бўлди.
 — Унда биринчи хатойинг нима эди?
 — Биринчи хатойим шуки, мен одамзодга жаннатдан жой ато қилдим. Инсон бировнинг иродаси билан эмас, ўз меҳнати, пешона тери ва имон-эътиқоди билан жаннатга тушмоғи лозим!
 — Чорчўпга михланишинг муқаррарлигига қачон ишонч ҳосил қилдинг?
 — Қаршимда ўз онам билан суюкли шогирдим турганини кўрган пайтимда. Ўшанда онамга қараб: «Хей, аёл, мана бу сенинг ўғлинг!» — дедим, шогирдимга эса: «Хей, инсон, мана бу сенинг онанг!» — деб хитоб қилдим. Шундай қилиб, менинг ўрнимга шогирдим онамнинг этагидан тутди, онам эса унинг учун волидаи муҳтарама бўлиб қолди.

— Истагинг нима, айт?
 — Тур ўрнингдан!
 Бачана турди.
 — Чанқоқлик азоб бермаяпти, дегин!
 — Чанқоқлик азоб бермаяпти! — такрорлади Бачана ва шу заҳоти чанқоғи босилди.
 — Офтоб баданимни куйдирмаяпти, деб айт!
 — Офтоб баданимни куйдирмаяпти! — деди Бачана ва ўша ондаёқ қуёшнинг беаёв тафти босилгандай бўлди.
 — Ҳаётга ва олло таолога ишонаман, дегин!
 — Ҳаётга ишонаман... — Бачана шундай деди-ю, «олло таоло»га деган сўзни айтмади, зеро бу воқеа ҳамон унга саробга ўхшаб туюларди.
 Шунда ўспирин:
 — Қўнглингдаги энг эзгу тилагинг нима? — деб сўради.

*«Нечун инсон бўлиб туғилдим, ё раб?
 Нечун ёмғир бўла қолмадим?» —*

Бачана Важа Пшавеланинг сатрларини ўқиди ва бирдан...
 Бачана ёмғирга айланди-ю, жизгинак бўлиб ётган саҳрода кўм-кўк барра ўт униб чиқди...
 Бачана ёмғирга айланди-ю, жизгинак бўлиб ётган саҳрода ранг-баранг, анвойи гуллар бош кўтарди...
 Бачана ёмғирга айланди-ю, жизгинак бўлиб ётган саҳрода тип-тиниқ, муздек булоқ кўзи очилди...
 Бачана ёмғирга айланди-ю, жизгинак бўлиб ётган саҳро жонланиб, бир зумда ям-яшил воҳа жамолини кўз-кўз қила бошлади...
 Бачана ёмғирга айланди-ю, бирдан ўзи ана шу воҳа ўртасида учи осмонга тегай-тегай деб турган, илдишлари бутун ер қозига тарқалган, серпоҳ, улкан бир эман дарахти бўлиб қад кўтарди... Етти иқлимдан турли-туман хушовоз паррандалар учиб келиб, ана шу эман шохларига қўнишди, шу ерда маскан тутиб, шу ерда кўпайишди. Энди бутун оламга улуғвор ҳаёт қўшиғи тарала бошлади...
 Хангу манг бўлиб қолган Бачана тиз чўкиб, ўспиринга бош эгиб таъзим қилди ва:
 — Сени кўриб, борлигинга имон келтирдим, — деди.
 Шунда Исо лайҳиссалом шундай жавоб берди:
 — Сен мени кўрганингдан кейин борлигимга ишонч ҳосил қилдинг. Илло, мени кўрмасдан туриб имон келтирганлар хушбахтдир...

Бачана кўзларини очди. Булика ёстиғига суянганча каравоти устида чордана қуриб ўтирар, бир маромда, қироат билан газета ўқиётган ҳазрат Иорамнинг овозига жим қулоқ соларди.

— Салом, азизлар! — деди Бачана ҳамхоналарига.

— Э-э-э, қадимларига ҳасанот! — деб хитоб қилди Булика суюниб.

— Қалайсиз, ҳурматли Бачана? — сўради тавозе билан ҳазрат Иорам газетани бир четга қўяркан.

— Момо Ҳаводан олдин жаннатга тушган Одам Атодайман!

— Бир ўзингиз зерикмаяпсизми?

— Аксинча, бутун бошлик жаннат ёлғиз ўзимникидай.

— Қойилман сизга, ҳурматли Бачана! — деди Булика тантанавор оҳангда. — Бунақа нокаутни умрим бино бўлиб кўрмаганман: уч юзгача санасам ҳам кўзини очмайди-я!

— Ким? — деб сўради Бачана.

— Қўйинг-е! Бир бандани бекафан, бежаноза дорулбақога жўнаторишингизга сал қолди-ю, тагин ким деб сўрайсиз-а! — деди ҳазрат Иорам энтикиб.

— Сиз шу ерда эдингиз-ку, отахон! — ҳазиллашди Бачана, лекин ўнғайсиз ҳолга тушиб қолди. У бўлиб ўтган воқеани деярли унутиб юборган эди — пантопоннинг таъсиридан бўлса керак, — шунинг учун ҳам ҳазрат Иорамнинг бу лўқмасидан кўнгли сал хижил бўлди. — Ростини айтсам, нима бўлганини яхши эслолмаяпман, — деди у пешонасидаги терини артиб.

— Парво қилманг, ҳурматли Бачана, биз ҳам беҳабармиз: мен ухлаётувдим, ҳазрат Иорам ибодат қилаётган эдилар. Шунақами, отахон? — Булика ҳазрат Иорамга мурожаат қилди.

— Шундоқ, шундоқ! — тасдиқлади қария.

— Биз гувоҳликка ўтолмаймиз, — деб қўшиб қўйди Булика.

— Ҳар ҳолда, нима бўлди ўзи? — астойдил қизиқсинди Бачана.

— Мундоғ бўлди: тувакни бошига уриб синдирганингиздан кейин у чўзилиб қолди, Женя чопиб келди. Камфарадан укол қилиб бошига йод суртди. Кейин у ўзига келиб, ўрнидан сакраб турди-ю, бирдан сўқинишга тушди.

— Нима деди?

— Нима дерди, пулни кам деб ўйлаганмишсиз, шунақа экан, дарров қайтариб бера қолмайдими, дейди.

— Яна нима деди?

— Яна қандайдир Бацалашвили деган одамни тилга олди. Сиз уни арзимаган пулга ресторанга директор қип қўйган экансиз...

— Нима? — сўради гарантсиз Бачана.

— Ҳа-да! Сиз уни ресторан директорлигига жойлаб қўйибсиз, эвазига у сизга ярим миллион сўм берибди...

Бачана хахолаб кулиб юборди.

— Ўлай агар, ўзи шунақа деб бақирди.

— Йўқ, мен бошқа нарсага қуляпман... Ростдан ҳам бир ходимимизнинг қариндошига — ўша Бацалашвилига шу масалада ёрдам берувдим.

— Ҳа-а-а...

— Демак, ҳурматли Бачана, икки ўртада кимдир пора олибди-да? — деб савол ташлади ҳазрат Иорам.

— Шунақа бўлиб чиқади!

— Мениям шунақа бир аблах танишим бор! — дея эслаб кетди Булика. — Савдо техникумига жиянимни киритиб қўювди, етим бола ўзи. Шунга уч минг сўм сўради: бир ярим минг директорга, минг сўми фалончига, уч юзи — яна аллакимга, икки юз сўм ўзимга, хизмат хақи, дейди. Иложим қанча? Жиянимни аҳволи ўзимга маълум-ку — калласида ҳеч бало йўқ. Яқинда 55 дан 5 ни олиб ташласа, қанча қолади, деб сўрасам: «5» қолади! — дейди ошқовок.

— Тўғри-да! — деди кулиб Бачана.

— Э, тўғри бўлмай ўлсин, уч мингга тушиб турибди ўша «тўғри»си! Пулни олди-ю йўқ бўлди-кетди, ярамас!

— Алдаб кетдими? — сўради ҳазрат Иорам.

— Йўқ... Жойлашга жойлаб қўйди-ю, лекин пуллари... кулоғини ушлаб кетди!

— Ҳўш, уни айби нимада?

— Нимада бўларди! Декабрда ўша техникумнинг директори чакиртириб қолди. Томдан тарапа тушгандек: «Гражданин Гогилашвили, сиз гражданин Гваладзега уч минг сўм берганмисиз?» — дейди. «Ҳа, берганман», — дедим. Директор бирдан тутак: «Вой нокасей!» — деб бақирса бўладими столни муштлаб.

— Сени айтдимки нокас деб? — сўради ҳазрат Иорам хафа бўлиб.

— Нега мени бўларкан! Анови аблах Гваладзенида!

— Э, ха-а, бунга лой чапламоқчи бўлган экан-да! — деди ҳазрат Иорам тутакиб.

— Йў-ўк, наҳотки тушунмаётган бўлсангиз, отахон? Гваладзе пулни унга бермаган! Шунинг учун у мени ёқамдан опқолди: сен мени ким деб ўйлаяпсан, дейди. Савдо техникуми сенга анови... оти нимайди... ҳалиги... Вакедаги новвойхона ёнидаги-чи... студентлари кечасию кундузи найчага тикилиб ўтирадиган...

— Топография техникуми! — деди Бачана.

— Ҳа, савдо техникуми сенга топография техникуми эмас! — дейди. — Ҳозир — декабрь. Агар январь ичида уч минг сўмни келтириб бермасанг, хумкалла жиянингни кавушини тўғрилаб қўяман! — дейди.

— Ким айтади? — сўради таажжубланиб ҳазрат Иорам.

— Ким бўларди? Директор-да!

— Хўш, кейин-чи?

— Нима — кейин?! Келиб, хотиним Светага маслаҳат солсам, у: яхшиси, устига яна шунча қўшинг, бира-тўла савдо министри бўп кетса ажабмас жиянингиз! — деб ярамга баттар туз сепса бўладими!

— Демак, директор ҳам юлғич экан-да? — Бачана ётган жойида бетоқат бўлиб, бир тўлғаниб қўйди.

— Шунақа экан, азизим!.. Балки тувак керакдир? Янгисини беришгунча, меникидан бемалол фойдаланавринг... — деди Булика.

— Йўк, раҳмат... Ҳозир ўйлаб қолдим, балки мен ҳам пулни олаверсам бўлармиди?

— Ким билади... Умуман, пул ўзи ифлос нарса... — деди Булика ўйчанлик билан.

— Ўттиз танга бутун инсониятни хароб қилган! — сўз қотди ҳазрат Иорам куюниб. — Ўттиз танга-я!

— Мен, ҳурматли Бачана, одамларни ҳалиги... нима дейишарди уларни? Физ... Физо... — Булика тутилиб қолди.

— Физиономистлар.

— Ҳа, ҳа! Мен одамларни бир-биридан худди ўшаларга ўхшаб ажратаман. Фақат улар юзига қараб, мен эса пойафзалига қараб ажратаман. Оёқ кийимига қарайману ўша одамнинг қанақалигини шартта айтаман-бераман... Анови сизни олдингизга келган одамниям туфлисини кўрибқоқ ғирт разил ва аблах одамлигини билувдим...

— Қанақа қилиб билдингиз? — сўради Бачана.

— Биринчидан, туфлиси локланган экан...

— Аксинча, мен уни профессормикин деб ўйловдим, — Буликанинг гапини бўлди ҳазрат Иорам.

— Кирганидан кейин туфлисини шимига артди... — Булика ҳазрат Иорамга бир қараб қўйди. — Профессор ҳеч қачон бунақа қилмайди... Иккинчидан, туфлини тағ-чарми уч томондан ейилган, пошнаси эса бус-бутун. Демак, бу туфлини бошликларни олдига борганда кияди. Табиийки, бошликни олдига оёқ учида юриб киради, шунинг учун ҳам туфлини фақат уч томони ейилган. Хўш, бу одам аблахми ёки йўқми? Аблах, албатта... Учунчидан, кириб ўтириши билан товонини туфлидан чиқазволди. Хўш, нима учун бундай қилди? Шунинг учунки, туфли тор — оёғини сиққан. Тор туфлини нима учун кияди одам? Башарасини буриштириб юриш учун кияди. Мана, кўриб қўйинглар, қандоғ шўр пешонаман, қандоғ бахти қароман, демоқчи бўлади бу билан! Шундай одамни аблах демай, яна нима дейиш мумкин?! Тўртинчидан, туфлисининг пошналари одатдагидан уч-тўрт сантиметр баландроқ. Нега шундай? Чунки у одам баданида боридан кўра ўзини каттароқ кўрсатмоқчи бўлади! Аблахми? Шубҳасиз, аблах! Яна нима десамикин? Энг муҳими шундаки, — буни энди пойафзалга алоқаси йўк, — энг муҳими шундаки, бир одам таҳорат ушатиладиган тувак билан бошига солса-ю, у озор берган кишини кекирдагини узиб олмаса — демак, у инсон эмас, бориб турган тубан ва палид кимса! — Булика Дарахвелидзенинг таърифини шу билан тутатди.

— Хўш, сенингча яхши одамнинг пойафзали қанақа бўлади? — деб сўради ҳазрат Иорам Буликанинг даъво-ларига ишонқирамай.

— Яхши одамнинг пойафзали бир меъёрда эскиради — ўнги ҳам, сўли ҳам, пошнаси ҳам, учи ҳам... Ин-найкейин, бундай одам пойафзални бир размер каттароғини кияди. Нега? Чунки қийналмасдан, бемалол юради, оёғи қавармайди... Тушундингизми? Яна бир гап: агар пойафзални орқаси эзилган ёки босилган бўлса — демак, у одам ё бировни пойафзалини кийиб олган ёки ўзи ўлгудай палапартиш ва искирт одам...

— Болалар-чи, болалар? — деб сўради Бачана.

— Болаларнинг йўриғи бошқа. Болалар ҳаракатчан, тиниб-тинчимайдиган халқ. Уларнинг суяғи ҳали қотмаган. Шунинг учун ҳам ёш болани пойафзалига қараб бир нима деб бўлмайди.

— Ўзинг-чи? Ўзинг қанақа киясан пойафзални? — деди бехосдан ҳазрат Иорам.

Булика шошиб қолди.

— Менми?

— Ҳа, сан?

Булика энгашиб, каравоти остидан обдон кийилган, орқаси босиб ташланган туфлисини олди-ю, унга тааж-жуб билан тикилганча қўлида айлантира бошлади.

— Хм, буни қаранглар-а, ўзим ҳам ўлгудай исқирт эканман! — деди у тўнғиллаб ва туфлини яна каравот остига улоқтирди.

Бачана билан ҳазрат Иорам хахолаб кулиб юборишди. Уларга қўшилиб Буликанинг ўзи ҳам кулди.

— Ҳурматли Иорам ота, — Бачана бирдан суҳбат мавзуини бошқа ёққа буриб юборди. — Тушингизда сира Исо алайҳиссаломни кўрганмисиз?

Ҳазрат Иорам Бачанага бақрайиб тикилиб қолди. Сўнг дудуқланиб деди:

— Ҳурматли Бачана... Тавба деб гапиринг — бунақаси бўлмайди. Оллонинг жамолига фақат етиштиш мумкин... Аммо парвардигор бундай бахтга ҳали мени ноил этгани йўқ.

— Овозини ҳам эшитмаганмисиз?

— Фақат жамолига етишган бандасигина эпитади!..

— Нимага хизмат қиялсиз бўлмаса?

— Ёлғиз ана шу ният йўлида — унга яқинлашиб, овозини эшитиш, жамолини кўриш ниятида хизмат қиялман!

— Унақа бўлса касбимизни алмаштиришга тўғри келади.

— Нима учун? — ҳазрат Иорам сергакланди.

— Бир соат бурун мен уни кўрдим.

— Кимни?!

— Исо алайҳиссаломни.

Ҳазрат Иорамнинг овози титраб кетди:

— Тавба денг, бўтам! «Ёлғон сўзлама!» Инжилда шундоқ дейилган!

— Кўрдим, деяпти-ку. Ишонасизми, ишонмайсизми — бу сизнинг ишингиз! — гапга аралашди Булика ва ҳазрат Иорамга кўз қисиб қўйди — бу билан у: қўяверинг, у ёғини эшитайлик-чи, демоқчи эди.

Бачана жим бўлиб қолди.

— Хўш, кейин-чи? — деб сўради Булика, сабри чидамай.

— У мени тирилтирди, кейин ёмғирга айлантирди, қақраб ётган сахро чамандай яшнаб кетди. Сўнгра мен улкан эманга айланиб, воҳага кўрк таратдим, сайроқи қушлар бағримда маскан тутиб, муаззам ҳаёт қўшиғини куйлай бошладилар...

— Ё қудратингиз ўргилай парвардигор! — деб юборди ҳазрат Иорам ёқасини ушлаб.

— Буларнинг ҳаммасини ўз кўзим билан кўрганимда менинг кўнглимдан ҳам худди шу сўзлар ўтди, — деди жилмайиб Бачана.

— Ие, ҳали шубҳангиз ҳам бормиди? Вой, шаккок бўтам-ей! — ҳазрат Иорам ўрнидан туриб кетаёзди.

— Тушимда-ку оёғига йиқилдим-а... Лекин кейин, кўзимни очганимдан сўнг сизларни кўриб, ростини айтсам, сал иккиланиб қолдим.

— Наҳотки қанчалик савобга ботганингизни сезмаган бўлсангиз! — ҳаяжонланганидан ҳазрат Иорамнинг ранги ҳатто оқариб кетди.

— Биласизми, отахон, сизларнинг динингиз ҳаддан ташқари ҳақиқатдан йироқ, ҳаётдан узилиб қолган, ҳаёлий нарса... Агар кўрган тушимни лоақал озгинаси ўнгимда ҳам юз берганда эди...

— Ғирт шаккок экансиз! У сизни қайта тирилтирибди-ку, тагин нима керак сизга?!

— Тирилганимдан нима фойда? Эртага ҳаммаси яна қайтадан такрорланиши учун ҳаётга қайтдимми? Эртага яна ўлиш учун тирилдимми? Ахир, ўлим барҳақ-ку!

— Лекин фурсат-чи, фурсат! — деб қичқирди ҳазрат Иорам.

— Қанақа фурсат?

— Яшаш учун берилган фурсат! Ахир, олло таоло умрингизга умр қўшибди-ку?

— Бугун ўламанми, эртага ўламанми — нима фарқи бор?

— Сизга фарқи бўлмаса ҳам бошқалар учун бунинг фарқи бор!

— Ким учун, масалан?

— Ҳаёти сизнинг умрингизга боғлиқ бўлганлар учун!

— Аҳамияти йўқ... Кўп одамлар болалигидаёқ ўлиб кетган, лекин ер юзида ҳаёт давом этяпти...

— Нималар деяпсиз ўзи! Нега аҳамияти бўлмас экан! — деди ҳазрат Иорам жиғибийрон бўлиб, — Агар Руставели беланчагида ўлиб кетганда-чи?!

— Бошқаси туғиларди.

— Қачон?
— Бирор кун.
— Ҳамма гап шунда-да! Бирор кун! Унга қадар қанча вақт ўтиб кетиши мумкин! Агар Руставелининг даҳоси бўлмаганда шу пайтгача жамият не аҳволга тушиб қолишини тасаввур қила оласизми?!

— Нима кипти, Руставелидан олдин ҳам одамлар яшашган-ку...

— Ха, яшашган, лекин худосиз яшашган! — ҳазрат Иорам қакраб кетган томоғини ҳўллаш учун кўзачадаги сутдан ҳўплаб олди. — Вақт — худо! Шуни тушунинг! Сиз, коммунистлар, худога ишонмайсизлар, шу боис, вақтнинг қадрига ҳам етмайсизлар! Вақтни беҳуда совурасизлар! Вақтга сажда қилинглар, уни эъозланглар! Модомики, янги этикод ва янги дин яратмоқчи экансизлар, буни вақтдан бошланглар! Акс ҳолда, ҳеч нарсага эришолмайсизлар, зеро, яна қайтараман, худо — вақт демакдир!..

— Олдин, худо — бу сўз! — дегандингиз-ку?

— Сўз, иш ва вақт ажралмас, яхлит учликдир! — деди ҳазрат Иорам маъноли қилиб.

— Агар ундай бўлса, фикрингизга қўшиламан, отахон. Биз вақтни ҳам, ишни ҳам, сўзни ҳам қадрлаймиз. Нафсиламрини айтганда, черков қадрлаганидан кўра асло кам эмас!

— Биласизми, сизларда кейинга қолдирилган ишлар ва ишни орқага сургашга ишқибозлар шунақанги кўпки, бунақаси ҳеч замонда бўлганмас! — деди кулиб ҳазрат Иорам.

— Э-эй йўқ, отахон, унақа эмас! — шу заҳотиёқ чолга раддия билдирди Бачана. — Ишни орқага сургашни сизларга чиказган! Олло таоло одамзодга жаннатни қачон ваъда қилади? Ўлганидан кейин! Гапим тўғрими?

— У дунёдаги жаннатга бандаси бу дунёдаги покиза турмуши ва имон-этикоди билан мушарраф бўлмоғи лозим. Ёки тайёрига айёрликми?

— Инсон ўз меҳнати ва пешона тери билан эришган нарсаларни сизлар худонинг марҳамати дейсизлар... Адолатдан эмас бу, отахон! Сизларнинг динингиз одамлардан жуда катта қурбон талаб қилади!

— Гуноҳга ботяпсиз, хуртматли Бачана, гуноҳга ботяпсиз! — деди ҳазрат Иорам хафа бўлиб. — Динимизнинг асосий қонуни олиш эмас — бериш, ҳукмронлик қилиш эмас — хизмат қилиш!

— Чиройли сўзлар булар, отахон, фақат чиройли сўзлар... Эслаб кўринг-а: жаҳолат, мутаассиблик, ақида-парасглик, салб юришлари, ўтда ёқишлар... Буларнинг ҳаммаси худо номидан, худо йўлида қилинган...

— Мен динимиз батамом камолотга етган, деб даъво қилаётганим йўқ... — деди ҳарат Иорам сал шаҳидан тушиб.

— Баракалла, отахон! — Бачана хаҳолаб кулиб юборди. — Художўй одамдан бунақа гапни биринчи марта эшитишим. Хўш, буни нима деб аташ керак? Ўнгта оғишми ёки сўлгами?

— Христиан динида оғишлар ҳам, қутблар ҳам йўқ. Фақат арши аъло бор! — ҳазрат Иорам кўзи билан шифтга ишора қилди.

— Қаерда ўша арши аъло? — деб сўради Бачана ҳам беихтиёр шифтга қараб.

— Арши аъло — бу, оллоҳнинг даргоҳи.. Ана шу даргоҳга қадам қўйган киши жамики тақиқлардан фориғ бўлиб, тамомила ҳурриятга юз тутади. Аммо-лекин, олло ўз даргоҳига фақат руҳи пок бандаларинигина қабул қилғай. Зеро бундай бандаларнинг қазоси олло таоло жамолига етишмоқ йўлида қўйилган табаррук қадамдир... — Ҳазрат Иорам бошини куйи эгиб, қўлларини кўксига қўйди.

— Ўзингизни чалажон бир аҳволда бу ерга келтириб ташлашганида кимни ёрдамга чақирганингиз ёдингиздами? Худони эмас, дўхтирларни ёрдамга чақиргансиз! — суҳбатга аралашди Булика.

— Ўлим васвасаси баайни оллога яқинлашиш ваҳимасидур, — жавоб берди ҳазрат Иорам Буликага қармай.

— Муғамбирлик қияпсиз, отахон? Балки инфарктни ҳам ана шу ваҳима орқасида орттиргандирсиз? — Булика Бачанага кўз қисиб қўйди.

Руҳоний Буликага еб юборгудай қаради.

— Сенинг дининг қориндан бошланиб ҳожатхонада тугайди, осий банда! Сендай гуноҳқордан ҳатто дўзах ҳам юз ўтиради.

— Агар ўш ёққа сизнинг тавсияномангиз билан борсам, албатта шундай бўлади. Лекин дўзах ҳам, жаннат ҳам ўзингизга буюрсин. Мен коммунизмни кўрмоқчиман... Коммунизм сизнинг жаннатингиз, шундайми, хурматли Бачана? Тўғри, мен партиясиз одамман, лекин ҳамиша сизларнинг ҳимоянгизга суяниб яшайман...

— Марҳамат, Булика! — Бачана этикдўзни бажонидил коммунизмга таклиф қилди. — Биз сахий одамлармиз, фақат сени эмас, ҳазрат Иорамни ҳам қабул қилавераимиз!

— Раҳмат. Ёлгон жаннатингларга ўзинглар бораверинглар, — дея таклифни рад этди ҳазрат Иорам. — Мен оллонинг иродасини кутаман... Сизларнинг арши аълоингиз ниҳоятда тубан. Ҳайронман, ўша коммунизмга етиб олгандан кейин нима иш қиларкинсизлар?

— Олдин борволайлик-чи, кейин бир гап бўлар.

— Балки ҳеч бало йўқдир сиз айтган ўша жаннатда? — деди ошқора истехзо билан ҳазрат Иорам.

— Ҳурматли Иорам ота, сизнинг динингиз яралганига қанча бўлди? — деди саволга савол билан Бачана.

— Икки минг йил! — Ҳазрат Иорамнинг овози ғурурла янгради.

Бачана хахолаб кулиб юборди.

— Бизникига ҳали юз йил ҳам бўлгани йўқ... Аммо тарафдорлари шунақанги кўпки — сизлар буни тушингларда ҳам кўрмагансизлар. Қойил-е! Икки минг ёшни уриб қўйиб, биздай юз ёшли ўспиринлар билан тортишиб юрибсизлар-а! Уят эмасми? Сабр қилинглар, биз ҳам икки минг ёшга кирайлик, ўшанда арши аълоингиздан туриб, бизга бир назар ташлайсизлар. Қай биримиз юксакроққа кўтарилганимиз ана ўшанда маълум бўлади!

— Ҳеч нарсага ишонмайдиган одамлар билан баҳс-лашишдан фойда йўқ! — ҳазрат Иорам девор томонга ўгирилиб олди.

— Динингиз халққа нима беради? — Бачана чекинишни истамасди.

— Маънавий озиқ! — деди ҳазрат Иорам Бачанага қарамай. — Сизники-чи?

— Бизники ҳам маънавий, ҳам моддий озиқ беради! Энг аввало моддий озиқ беради. Ахир, арши аълога йўл олган одамга нон-туз керак, картошка-пиёз керак, гўшт-ёғ керак. Шундай эмасми?

— Қани ўша гўшт? — ҳазрат Иорам ажиб бир чакқонлик билан Бачана томонга ўтирилди.

— Бу энди баҳс эмас, отахон!.. Бутун бўлмаса, эртага бўлади!

— Бизнинг динимиз, мен сизга айтсам, одамларга гўшт ейишни ҳам, гўшт етиштиришни ҳам ман этмайди. Гапиришга сал ноқулай, лекин... Илгари гўшт кўп бўларди...

— Илгари ер юзида ярим миллиард одам яшарди, ҳозир эса — тўрт миллиард!

— Ҳм... Одамхўрликдан барвақтроқ воз кечган эканмиз, — сўз қолди шу пайтгача миқ этмай ўтирган Булика. — Агар шундай қилмаганимизда ҳозир одамзоднинг уруғи камайиб, гўшт демагани тикилиб кетган бўларди!

— Эшитдингизми?! Сизнинг динингиз инсонни мана шунақа сурбет қилиб қўяди! — ҳазрат Иорам қўли билан Буликага ишора қилди. Булика жавоб бериш учун оғиз жуфтлади-ю, аммо гапи бўғзида қолди: каравоти остидан каттакон каламуш бутун оиласи билан пилдираб чиқиб, палатанинг ўртасига бориб туриб олди.

— Ана сизга маргимуш! — деди жимликни бузиб Булика.

Бачана каламушни кўрди-ю, ундан жирканиш ўрнига қизиқиб кузата бошлади. Каламуш бир нарсани қидиргандай навбати билан учала шкафчанинг олдига бориб-келди, лекин ҳеч вако топа олмай, беморларга бир-бир қараб чикди. Булика бир чакмоқ қанд ташлаган эди, каламуш унга қайрилиб ҳам қарамади.

— Тавба, нима бўлган бунга ўзи? — деди ҳазрат Иорам таажжубланиб, — ё тўйиб нонушта қилволган, ёки очлик эълон қилмоқчи.

— Женьяни чақириш керак. Анови бефаҳм дезинфекторни бошлаб келсин, қанақа каламушлар борлигини ўз кўзи билан кўрмагунча ипсонмайди, — таклиф қилди Булика.

Каламуш шкафчаларни яна бир-бир искаб чикқач, ўз шериклари ёнига келди ва олдинги оёқлари билан мўйловини ғалати қимирлатиб, уларга бир нималарни тушунтира бошлади. Эркак каламуш билан икки нафар боласи жим кулоқ солиб туришди, кейин она каламуш болаларини Буликанинг каравоти остига бошлаб кириб кетди, афтидан, тешик орқали инига жўнатди, шекилли, ўзи яна дарров жуфтининг ёнига қайтиб келди. Ўртада қизгин суҳбат бошланиб кетди.

— Оилавий можаро. Болаларнинг бўлмагани маъкул, — деб қўйди Булика бутунлай жиддий киёфада.

Бирдан ўтақаси ёрилган урочи каламуш турган жойидан ўқдай отилиб, палатани чир айланиб чопа бошлади. Кейин нафаси бўғзига тикилганча жуфтининг олдига келиб туриб қолди. Сал ўтмай эркак каламуш ҳам ана шу ахволга тушди, у ҳам жазава билан палата ичида обдон югургач, урочисининг рўпарасида тўхтаб, унга

тикилганча қотиб тураверди. Иккала каламуш шу алпозда узоқ туришди.

Бачананинг кўнгли нохуш бир нарсани сезиб, юраги орқасига тортиб кетди... Каравот остидан иккита каламуш боласи чиқиб келди. Улар ота-оналарининг олдида чопиб боришган эди, катта каламушлар парво ҳам қилишмади. Шундан сўнг каламуш болалари уларни тумшуклари билан туртиб кўришди. Аммо ота-оналари ҳамон қимир этишмасди. Кейин каламуш болалари олдинги оёқлари билан гоҳ отасини, гоҳ онасини тортқилай бошлади. Шу пайт бирдан ҳаммалари бараварига жойларидан кўзғалишди-ю, гоҳ шкафга, гоҳ деворга, гоҳ бир-бирларига урилиб, бир йиқилиб, бир туриб, хона ичида жазава билан югура бошлашди.

— Буларга нима бўлган ўзи? Ақлдан озганми? — ҳазрат Иорам чўкиниб қўйди. — Булика, худо хайрингни берсин, Женяни тезроқ чакира қол!

Булика каравотда ўтирганча каламушларнинг ваҳшиёна рақсини томоша қилар, ранги докадек оқариб кетган, кўзлари олазарак эди.

— Маргимушнинг таъсири бу... Ичлари ёниб, сув кидиришяпти... Лекин сув баттар қилади, — деди Бачана.

— Сут-чи, сут? — сўради ҳазрат Иорам овози қалтираб.

— Бериб кўринг-чи? — илтимос қилди Бачана.

Ҳазрат Иорам титроқ қўл билан ликопчага сут қуйиб, полга қўйди. Лекин вақт ўтган эди. Каламушлар сутни пайкашмади ҳам.

— Қизик, болалари тетикров-а, — деди Бачана ва шу заҳоти, гўё унинг сўзларини рад этгандай, каламуш болаларидан бири оёқлари осмондан бўлиб қулади. Ҳаял ўтмай иккинчиси ҳам ағдарилди.

— Ортиқ чидаёлмайман! — Булика инграб юборди ва тилининг остига нитроглицерин таблеткасини ташлаб, қўллари билан юзини беркитди.

— Э худо, ўзинг бандам дегин! — деди ҳазрат Иорам аянчли бир оҳангда.

Каламушлар фалокатни сезиб, кўзларини очишди ва гандираклаганча болаларининг жасади ёнига бориб, тиз чўкишди.

— Женя! — деб қичқирди Бачана ва хиёл ўрнидан турди. Каламушлар бошини кўтарган эди, Бачана уларнинг қоп-қора, мунчокдай кўзларига тўлган дард, хайрат ва ноумидликни кўриб, нафаси ичига тушиб кетди.

— Женя! — қичқирди у яна ва ҳолсизланиб ёстиққа суяниб қолди.

— Ҳурматли Бачана! Бачана! Бўтам! — ҳазрат Иорам ётган жойида тўлғанарди. — Булика! Ановиларга қара!

Аммо Булика юзини ёстиққа босганча қимир этмай ётар, ҳеч нарсани эшитмасди.

— Хой, ким бор! Ёрдам беринглар! — деб бақирди ҳазрат Иорам ўрнидан туришга урилиб, лекин юрагида каттиқ санчиқ сезиб, яна жойига чўзилиб қолди...

Палатага мудҳиш сукунат чўкди. Полда жонсиз каламушлар думалаб ётар, аранг нафас олаётган беморларнинг каравоти устида ўлим қанотларини ёзиб, ўлжасига кўз тиккан кўзгундай, пайт пойлар эди.

Эпик шахд билан очилиб, палатага ўтакаси ёрилган ҳамшира Женя билан дўхтир кириб келганини ҳеч ким сезмади.

— Хўш, кўнгилларинг жойига тушдими энди? — деди Женя ўлган каламушларни кўриб. Лекин шу заҳоти дўхтирнинг безовта овози эшитилди:

— Пантопон! Тез! Учовига ҳам!

8

Ласа Басилия Тамарани Озургети¹ бекатидан топиб олди. Қиз бошини кичкинагина сумкачасига қўйганча скамейкада ухлаб ётарди. У ўзига бировнинг каттиқ тикилиб турганини сезиб, уйғониб кетди. Қизнинг кўзлари катта-катта, кўм-кўк, юзи пахтадай опшоқ, қизғиш лаблари пўрсикқина бўлиб, қуюқ тилларанг сочлари таранг кўксини қоплаб ётарди. Қиз сапчиб ўрнидан турди. Ласа унинг келишган, тикмачокдай қоматига тез кўз югуртириб чиқди...

...Шу кундан бошлаб Ласа Басилиянинг ошхонасида янги официантка пайдо бўлди, мижозларнинг сони эса уч баравар ортди. Энди бу ерда қишлоқнинг жамики эркаклари тўпланадиган бўлди. Улар уззукун ошхонада ўтириб гап сотишар, аллақанча нордон «Изабелла»²ни ичиб юборишарди. Эс-хушини йўқотган бу оломонни хотин-халаж ва ота-оналар минг машаққат билан ўрнидан кўзгатиб, уй-уйларига олиб кетишарди.

¹ О з у р г е т и — Маҳарадже шаҳрининг эски номи, бу ном халқ орасида ҳозир ҳам кўп ишлатилади.

² И з а б е л л а — шу номдаги узумдан тайёрланган вино.

— Тамара, фариштагинам, яна ўн пиша!
 — Тамара, сенга бундай ҳусн-жамолни ато қилганнинг уйи куйсин!
 — Қайтими керак эмас, бир боқишингни ўзи миллион сўм туради!
 — Тамара, бир марта жилмайгин, кейин Ласайянинг¹ пичоғи билан сўйиб ташласанг ҳам майли!
 — Ласайя, қизчанинг оёғини ўпсанг ҳам арзийди, агар шу бўлмаса сассиқ опшхонанг билан бирга касодга учардинг!
 — Омадинг бор экан, Ласайя! Энди кучук сўйиб сотсанг ҳам бўлаверади!
 — Тамара, бир марта ўпгин, кейин Супсага² ташлаб юборсанг ҳам майли!
 — Қоматини қара, қоматини!
 — Шу пайтгача нега ҳеч ким ўғирлаб кетмаганикин-а!
 — Ҳозир бораман!
 — Билмадим, йигитча!
 — Миллион сўм — кўп. Шунча пулни нима қиламан?
 — Ўзингнинг хотининг мендан чиройлироқ!
 — Кайфинг тарқагандан кейин ўпиб қўй!
 — Бошқа одамни севаман, азизим!
 — Қўлингни торт! Торт қўлингни деяпман! Ласа, манови пиянистани тийиб қўй!
 — Ласа, бўлди, беркит опшхонани!
 Хар куни мана шу аҳвол...

Бачана опшхонага кириб, бурчақдаги столга ўтирди. Ташқарида қизиб кетган ердан ховур кўтарилар, поли эндигина ювилган опшхона эса ниҳоятда салқин эди. Ласайя ичкарида, қайнаб турган қозон атрофида уймаланишар, Тамара пештахта олдида туриб, Бачанага орқа ўғирганча стаканларни артарди.

Ҳали барвақт бўлгани учун опшхона бўм-бўш эди. Одатда ҳўрандалар тушдан кейин йиғилишарди. Бачана буни билар, шунинг учун ҳам олдинроқ келган эди. У бир оз кутиб ўтиргач, секин йўталиб қўйди. Тамара ялт этиб ўтирилди. Бачананинг юраги ўйнаб кетди. У ерга қараб, яна йўталди — бу гал хаяжонини яшириш учун шундай

қилди. Тамара пештахтадан тарелка, пичоқ ва вилка олиб, Бачананинг олдида келди. Бачана фақат унинг бармоқларини — узун-узун, чиройли, иссиқ сувдан сал қизариб, бўғриққан бармоқларини кўриб турарди. Қиз тарелкани столга қўяркан, ҳўрандага қизиқсиниб разм солди. Чунки уни биринчи бор кўраётган эди.

— Нима буюрадилар? — сўради у.
 Бачана бошини кўтарди.
 — Нон! — деди секингина ва бир ютиниб қўйди.
 — Шу холосми?
 — Озгина пишлок.
 — Гўшт-чи?
 — Йўқ.
 — Вино опкелайми?
 — Мумкинмас. Эртага имтиҳоним бор.
 — Нимадан?
 — Физикадан.
 — Нечанчи синфдасан?
 — Тугатяпман.
 — Ха-а-а... Харчо ичмайсанми?
 — Харчога пулим етмайди? — Бачана шундай деди-ю, дув қизариб кетди.

Тамара кетди. Сал ўтмай патнис кўтариб келди. Столга нон, пишлок, тарелкада харчо билан бир стакан вино қўйди.

— Шунини ичсанг бўлади! — деди у жилмайиб ва Бачананинг ёнига ўтирди. — Исминг нима?

— Бачана.
 — Фамилиянг-чи?
 — Рамишвили.
 — Менинг исмим Тамара.
 — Биламан! — Бачана стаканни қўлига олди.
 — Нега сени шу пайтгача кўрмаган эканман?

Бачана уялиб кетди. Гўё сапчиб чиқиб томоғига қадалиб қолган юрагини ўрнига туширмоқчи бўлгандай, винодан бир ҳўплаб қўйди.

— Мени ёшимдагилар опшхонага киришмайди.
 — Сен нега кирдинг бўлмаса?
 — Қорним очиб кетди, шунинг учун кирдим, — Бачана винодан яна бир ҳўплади.
 — Нордон эканми? — Тамара ҳазиломуз бурнини жийириб қўйди.

— Саломат бўл! — Бачана стаканни бир кўтаришда бўшатди. — Қанча тўлашим керак?

¹ Л а с а й я — Ласанинг кичрайтирилгани.

² С у п с а — дарёнинг номи.

— Физикани топширганингдан кейин ҳисоб-китоб қиламиз!

— Тамара! — деган овоз эпитилди ичкаридан.

— Кетяпман, Ласа! — деб қичқирди Тамара. — Ҳозир келаман! — деди у Бачанага ва чопқиллаганча хўжайинининг олдига кириб кетди.

Қайтиб келган Тамара ҳангу манг бўлиб қолди: Бачана кетиб бўлган, столдаги таомларга эса қўл урилмаган эди.

— Салом! — деди Тамара стол ёнига ўтираркан.

— Салом! — жавоб берди Бачана.

— Топширдингми?

— Топширдим.

— Неччи бўлди?

— Уч, — Бачана базўр жилмайди, — бу ҳам бувам Ломқацанинг ҳурмати туфайли. — У чўнтагидан беш сўм чиқариб, столга қўйди. — Кечаги тушликка.

Тамара пулга ҳатто кўз қирини ҳам ташламади.

— Яна нечта имтиҳонинг қолди?

— Тамара! Нима қиласан ёш гўдакнинг олдига ўралашиб! Бу ёққа келсанг-чи! — деб қичқирди Дуту Центерадзе. У тўртта улфати билан опхонанинг нариги бурчагидagi стол ёнида ўтирар, кайфи анча ошиб қолган эди.

Тамара унга эътибор ҳам бермади.

— Яна нечта имтиҳонинг бор?

— Битта.

— Қачон?

— Индинга.

— Бўлмаса индинга кел.

— Эртага ҳам келаман.

— Келавер. Ҳозир нима ейсан?

— Тама-ара! Намунча ёпишиб қолдинг ўша мишиқига! Кела қолсанг-чи! — қичқирди яна Дуту.

Тамара унинг ёнига борди.

— Нима истайсиз?

— Сени ҳуснингдан бошқа нимани ҳам истардим! Ўтир биз билан!

— Вақтим йўқ. Бирор нарсa керак бўлса, айтинг.

— Яна ўн шиша опкел-да, ёнимга ўтир! Сен учун ичмоқчиман! — Дуту Тамаранинг қўлидан ушлади. Қиз юлқиниб чиқиб, пештахта ёнига борди.

— Ласа, ўн шиша вино бервор.

Ласа шишаларни ола бошлади. Дуту ўрнидан туриб,

пештахта томонга қараб юрди. Унинг кўзлари йилтирар, анча-мунча ичиб қўйгани сезилиб турарди.

Дуту Центерадзе милиционер эди. Паст бўйли, яғриндор, қўллари узун-узун, белига тўппонча тақиб олган бу одам ўзига ниҳоятда бино қўйган бўлиб, ҳаминша гердайиб юрарди. У пештахта олдига келиб, Тамарани бағрига босди.

— Қизга тегажаклик қилма, Дутуйя, бор, жойингга бориб ўтир! — деди Ласа қовоғини солиб.

— Ўзи индамаяпти-ю, сен нима қиласан бурнингни сукиб! — деб дўқ урди Дуту ва олтига шишани кўтариб, изига қайтди. — Аммо-лекин, винони столга опкелиб бериш сени вазифанг! — бақирди у Ласага. — Агар бирортасини шу қизга шилқимлик қилганини кўрсам, жонидан умидини узаверсин! Жасадини малоик Гавриил черковининг ҳовлисига ўзим кўмаман! Билиб қўйинглар! — Дуту бу сўзларни ҳаммага эшиттириб айтди.

Тамара қолган тўртта шишани олиб келган эди, Дуту уни зўрлаб ёнига ўтказди.

— Ўтир, қизалоқ, сенинг саломатлигингга ичмоқчиман! — Дуту стаканини қўлига олиб, ўрнидан турди ва Ласага қараб гап бошлади: — Ласайя Басилия! Шундоқ кизин тарелка ювдиришга уялмайсанми? Тамарани менга бер, мен уни олтин тахтта ўтказаман, бамисоли малика Тамарадай¹ ҳаёт кечиради!

— Қайси бир олтин тахтинга ўтказасан! Биттасида хотининг Талика савлат тўкиб ўтирибди-ку! Бўладиган гапни гапирсанг-чи, ўлкаси йўқ! Ҳовлингга дарахт у ёқда турсин, диккайган чўп ҳам кўринмайди-ку! Олдин товукларингга қўноқ ясаб бер!.. Ҳе, сендақа валломатдан ўргилдим!

Опхонада қаҳқаҳа кўтарилди.

— Оғзингга қараб гапир, Ласайя, тилингни суғуриб оламан-а! — Дуту рижиниб, тўппончасини ушлади.

Бачана ўрнидан туриб, эппикка қараб юра бошлади.

— Тўхта, ҳой бола! — деб чақирди уни Дуту. — Нега бу ерда ўралашиб юрибсан? Разм солиб қара-чи, сенинг тенгқурларинг бормикин?

— Овқатлангани кирувдим, — хотиржам жавоб берди Бачана.

— Нима учун кирганингни яхши биламан! Ма, мановини ичгину туёғингни шиқиллат! — Дуту Бачанага бир

¹ Тамара — XII асрда Грузияда ҳукмронлик қилган подшо.

стакан вино билан бир бўлак товук гўшти узатди. Бачана яқинлашиб, унинг қўлидан стакан билан гўштни олди-ю, индамай столга қўйди.

— Мен ичмайман.

— Ундай бўлса бир жўнавор-чи!

— Жўнайманми, жўнамайманми — бу менинг ишим! — Бачананинг икки юзи лоладек қизариб кетди. Дуту унинг қулогидан ушламоқчи бўлиб, қўлини чўзган эди, Бачана чап берди, Дутунинг қўли ҳавода муаллақ қолди. — Сен мастсан, Центерадзе! — деди Бачана милиционерга ва ташқарига қараб йўл олди.

— Ким бу итвачча! — сўради эсанкираб қолган Дуту.

— Ломкаца Рамишвилининг невараси! — деди унинг ёнида ўтирган Ушанги Каландадзе. Дутунинг дами ичига тушиб кетди. — Эсингдами, Манучар Киквадзени йўқ қилдим, деб бошларинг орден олган эди, аслида уни мана шу бола ўлдирган... Тинч қўй уни... — деб шивирлади Каландадзе Дутунинг қулогига.

— Бекор гап, — деди Дуту тишини ғичирлатиб. — Ўзим қатнашганман ўша операцияда! — Центерадзенинг юзи бўғриқиб кетди. — Троцкийчининг ўғли, маккор бола у!

— Нима гуноҳ қилди бола бечора? Овқатлангани кириб, ҳеч нараса емай чиқиб кетяпти, бировга янги дегани йўқ... Яхши эмас, Дуту, битта аёлни даб ақлдан озиш... — деди хафа бўлиб Афанасий Лория.

— Ким аёл, аҳмоқ?! Аёл эмас, фаришта у! Олдида тиз чўкиб, оёғини ўпишинг керак! — Дуту патнисдай келадиган кафти билан Афанасийнинг елкасига туширди.

Афанасий қалқиб кетди. Ошхонага оғир сукунат чўкди.

— Нима, заёмга ютганмисан Тамарани, Дутуйя? Қўйвор қизни, биз ҳам қўриб, мундоқ яйрайлик! — деди Мамука Яшвили вазиятни юмшатмоқчи бўлиб.

— Майли, бугунча кечираман, аммо эртадан бошлаб қорангни кўрмайин бу ерда! — пўписа қилди унга Центерадзе.

— Шунчалик зўр экансан, армияга борсанг бўларди! — жавоб берди кулиб Мамука. — Балки Гитлернинг таъзирини бериб қўярмидинг!

— Ким тартиб ўрнатади бу ерда? Сенга ўхшаган қочокларга ким қўз-қулоқ бўлиб туради?

— Ким қочок? Мен қочоқманми? Бир килограммик осколка ҳалигача кўкрагимда турибди! — Мамука қўйла-

гининг ёқасини ечди. — Сен мени қочок деясанми?! Бу ерда ҳали сен тартиб ўрнатасанми?! Уччига чиққан ишқмас ва қочок ўзингмасмисан?! — Мамука столдаги шишани олиб, Центерадзега ташланди. Дуту гўшпончасини суғурди. Бачана ошхонадан чиқиб кетди.

Тамара ошхонада пайдо бўлганига уч ой тўлар-тўлмас кишлоқда узунқулоқ гаплар ўрмалаб қолди. Худди баҳорги қалдирғочдай бу миш-мишлар ҳовлидан ҳовлига, уйдан уйга ўта бошлади. Далаларда, чойзору умумзорларда, боғ ва томорқаларда, бозорда, идорада, ҳаммомда, сартарошхонаю кутубхонада — ҳуллас, ҳамма ерда ёш официантканинг ғийбатини қилишарди.

— Ўшитдингми, уч кун бурун ошхонада Мамука Яшвили билан Дутуйя Центерадзе ана шу касофат қизнинг дастидан бир-бирларини ўлдириб қўйишларига сал қопти...

— Айтишларича, танбал Дутуйя хотинини роса дўппослаб, Мелекедурига — отасиникига жўнатиб юборибди...

— Қандоқ ялмоғизни топиб келган экан Ласайя ўлгур! Ундан ҳомиласи ҳам бор эмиш. Вой, яшпмагагур-ей...

— Ундан эмас, Дутуйя-милиционердан ҳомиласи...

— У жувонмарг Мамука Яшвилига ҳам кўз сузиб юрган экан, хотини сезиб қолиб, қизни роса адабини берибди...

— Гитлердан баттар экану манжалаки! Бутун кишлоқни остин-устун қилиб юборди-я!

— Ҳаммани бошини айлантириб қўйди мегажин!

— Айлантириш ҳам гапми! Айтишларича, Торнике Кинцурашвили Ардалион Гваладзега пичоқ кўтарганмиш...

— Дутуйя-милиционернинг кўзи қаёқда?

— Дутуйянинг ўзи биринчи ўйнаши-ку!

— Дутуйя ҳам майли-я, анови болани ҳам йўлдан ураётганмиш у суюқоёқ!

— Қайси болани?

— Ломкаца Рамишвилининг неварасини-да, Бачанини... Фақат шунинг учуноқ уни турмага жўнатиш керак... Она сути оғзидан кетмаган болага кўзини сузади-ми?! Уч кун бурун ошхонани олдида кўрдим — телба-намо бўп қопти боёқш...

Тамара Зосим Хинтибидзеникида ижарада турарди. У деразаси қўчага қараган энг четдаги кичкинагина бир хонани эгаллаганди.

Қишлоқ маст уйқуда эди. Бачана аста деразани чертди. Сал ўтмай деразада қўриқиб кетган Тамаранинг юзи кўринди. Бачанага кўзи тушиши билан қизнинг нигоҳида таъна ва алам ифодаси учқунлади. Лабини тишлаб, кафтларини кўксида жуфтлади, кейин деразани қия очди-да, хижолат чекиб турган Бачанадан:

— Сенмисан? — деб сўради шивирлаб.

— Бир мунутга кирайин, — ёлворди Бачана.

— Сен етмай турувдинг! — Тамаранинг овози титраб кетди.

— Хўп дегин!

— Бу ифлос ишларга аралашма, Бачана! Бор, уйингга бор! Мендан нима истайсизлар ўзи? Нега мени бадном қиласизлар? Сизларга нима ёмонлик қилдим? Бўлди... Мени тинч қўйинглар... — Тамара хўнграб йиғлаб юборди.

Бачана деразадан ошиб тушди-да, Тамарани айланиб ўтиб, стол ёнига бориб ўтирди. Қиз жинчирикни ёкди, кейин ўзи ҳам Бачананинг рўпарасига келиб ўтирди.

— Хўш, нима дейсан?

Бачана индамади.

— Нимага келдинг?

— Шу гаплар ростми? — сўради Бачана титроқ қўли билан жинчирик қурумани кўчираркан.

— Қайси гаплар? — хўрсинди Тамара.

— Сен ҳақингдаги... Ёмон гаплар...

— Ўзинг-чи, ўзинг ишонасанми?

Бачана елкасини қисди.

— Мен айтмоқчи эдимки...

— Хўш, қани?...

— Мен шунинг учун келдимки...

— Қўй, гапирма! Қишлоқда ёлғиз сени софдил одам деб биламан! Гапирма ҳеч нарсани!

Бачана кўз ёшини ичига ютиб, бирдан тилга кирди:

— Кийин!

— Нима?!

— Кийиниб, мен билан юр.

— Қаёққа?

— Билмайман.

— Қаёққа бораман, ахир?

— Сен қишлоқдан кетишинг керак!

— Шарманда бўлиб-а?

— Кетишинг керак! Улар сени фақат аёл деб билишади, мен бўлсам...

— Сен-чи?

— Кийин, деяпман! Нарсаларингни ҳам йиғиштир, бўла қол! — Бачана шундай ишонч ва қатъият билан гапирардики, бунга ҳатто унинг ўзи ҳам ҳайрон қолди.

Тамара сакраб туриб, каравот остидан чамадонини олди-да, елби-югуриб унга нарсаларини йиғиштириб сола бошлади. Бу орада Бачана айвонга чиқиб, Зосимнинг эшигини тақиллатди.

— Ким у? — деган уйқусираган овоз эшитилди ичкаридан.

— Бу мен, Бачана, Люмкаца Рамишвилининг неварасиман.

— Адашибсан, болакай!

— Йўқ, Зосим амаки, адашганим йўқ. Илтимос, Маро холам билан бирга бир мунутга чиқинглар!

— Агар кайфинг ошган бўлса, уйингга бор! — деди Зосим зарда билан.

— Йўқ, маст эмасман! Чиқа қолинглар, илтимос! — деди яна Бачана.

Эшик очилиб, Зосим чиқди. У фақат ички кўйлак-иштонда эди. Унинг орқасидан ўтақаси ёрилган Маро мўралаб турарди.

— Мен Тамарани олиб кетяпман, Зосим амаки, шуни билиб қўйинглар демоқчи эдим...

— Олкетта қол... Шунгайм уйқуни харом қиласанми? Уни мендан қарзи йўқ... Ижара ҳақини олдиндан тўлаб қўйган...

— Зосим амаки, Мамука Яшвилини, ёки Дутуйя Центерадзени, ёки Ласайя Басилияни, ёки Торнике Кинцарашвилини Тамаранинг хонасидан чиқиб кетаётганини кўрганмисиз?

— Нега менга ёпишиб олдинг, болакай? Нима, мен унга қоровулманми?

— Йўқ, Зосим амаки, сиз тўғри одамсиз! Менга ҳақиқатни айтинг!

Зосим дудукланиб, чаккасини қашлай бошлади.

— Ростини айтсам, ўғлим, бировни чиқиб кетаётганини ҳечам кўрмаганман!.. Дутуйя Центерадзе маст ҳолда уч марта хиралик қилган кирмоқчи бўлиб, лекин Тамара киритмаган. Икки марта Торнике Кинцарашвили қадам ранжиди қилган, у ҳам кайфда бўлган, қиз унияш қувиб солган... Тунда унинг хонасига кирган биринчи одам сенсан... — Зосим чамадон кўтариб турган Тамаранинг кўзларига қаради.

— Нега бўлмаса уни ёмонотликка чиқаришди? — сўради Бачана.

— Биздан бир оғиз ҳам ножўя гап чиққани йўқ, болагинам! — гапга аралашди Маро эрининг олдида ўтиб. — Қайтанга олдидан ҳам, орқасидан ҳам мактаб юрамиз, ишонишмаса нима қилайлик?

— Кетдик! — Бачана Тамаранинг қўлидан чамадонни олди.

— Бемаҳалда қаёққа борасизлар, болам? Эрталаб кетинглар, йўлга у-бу нарса тайёрлаб берардим... — деди Маро хижолат бўлиб.

— Мана шу гапингизни ўзи етиб ортади! — жавоб берди Бачана. — Хайр, раҳмат сизларга!..

— Қилаётган ишингни буванг биладимиз? — деб сўради Зосим Бачанадан, улар ҳовлига чиқишганч.

— Билади! — қисқагина жавоб берди Бачана ва Тамаранинг қўлидан ушлади: — Кетдик!

Улар анчагача индамай боришди. Катта йўлга чиқишгач, Бачана чамадонни ерга қўйди-да, бир четга ўтириб, тамаки ўради. Тамара унинг ёнига ўтирди. Бир оз дам олишгач, яна йўлга тушишди. Насакирали давонига етганда тагин нафас ростлагани ўтиришди.

— Нега индамайсан, гапирсанг-чи! — деди Тамара.

Бачана қўйнидан кичкина бир тутунчани олиб, Тамаранинг тиззасига қўйди.

— Нима бу? — сўради Тамара.

— Ишлаган кунларим учун олган авансим... Олти юз сўм... Ҳозирча етади сенга... Ун сотиб ол... — Бачананинг томоғига бир нарса қадалиб, у ёғини гапиролмади.

Тамара тутунни очди, пулни кўрди-ю, тутунни қайтадан ўраб, Бачананинг қўйнига солиб қўйди, кейин юзини тиззасига босганча ҳўнграб йиғлаб юборди. Бачана уни юпатмади, тасалли ҳам бермади. Қизнинг йиғлаб бўлишини кутди. Ахийри чидаёлмай, гап бошлади:

— Йиғлаган яхши... Мен ҳам бирор ерим оғриси ёки бирор нарсадан қаттиқ изтироб чексам, ўрмонга бораман-да, дарахт тагига чўзилиб, тўйиб-тўйиб йиғлаволаман... Кун бўйи, то кўз ёшим қуриб, кўнглим бўшамагунча йиғлайвераман... Шундан кейингина енгил тортаман. Майли, йиғла, йиғлайвер!.. Юрагингни бўшатвол. Бўлмаса инсон чидармиди... Аммо-лекин, сен одамлардан хафа бўлма... Уларда айб йўқ... Ҳаммасига ҳуснинг, тенги йўқ ҳуснинг сабабчи... Бизнинг эркаларимизга келсак... Улар

бир-бирларига ҳасад қилганларидан ёқа қолишди... Уч ойдан бери мижожа қоққанам йўқ, фақат сени ўйлайман. Нега бунчалик гўзал бўлмасанг?.. Ким кўрса, фақат менга кулиб боқяпти, фақат менга ишва қиялпти, деган хаёлга боради... Менга ҳам шундай туюларди. Лекин унақамаслигини биламан! Биламану, аммо... яхши кўраман, жудаям яхши кўраман... Сенсиз туролмайман... Ўламан... — Тамара йиғидан тўхтаб, Бачананинг сўзларига таажжуб билан кулоқ сола бошлади. У ҳамон гапдан тўхтамасди. — Яқинда ўн еттига тўламан. Тўғри, унчалик катта ёш эмас, лекин кам ҳам эмас... Биламан, сен менга худди ёш болага қарагандай қарайсан... Ажабланма... Сени севаман, шунақаям севаманки... Нима қилайин? Лекин пулни ол... Мен уни ўғирлаб олганим йўқ... Бувам бердилар... Сенга деб бердилар... Бувам — доно одам... Сени олдинга ҳам ўзлари юбордилар, киплоқдан опчикиб кет, дедилар. Мени севолсанг қанийди... Лекин сен бениҳоя чиройлисан, билмадим, қисматинг нима бўларкин... Ҳали ёшман — сени ҳимоя қилолмайман, сенга паноҳ бўлолмайман... Аммо яхши кўраман, жонимдан ҳам ортиқ кўраман... Уч ойдан бери уйқи йўқ, кечасио кундузи кўз олдимдан нари кетмайсан...

Бачананинг ўпкаси тўлиб, гапиролмай қолди. Тамаранинг тиззасига бошини қўйди-ю, худди ўрмонда адашиб қолган бўри боласидай, қачонлардир Чхакоура ёнбаарида бўлганидай, уввос тортиб йиғлаб юборди.

Тамара унинг бошини кўксига босди, шунда Бачана музлаб ётган юрагига аллақандай тафт ўтганини, бу ҳарорат аста-секин кучайиб, қалбида мислсиз бир олов пайдо бўлганини сезд. У Тамарани кучоқлаб, кўксидан, елкаларию бўйнидан, юз-кўзларидан энтикиб ўпа бошлади. Қизнинг кўзларидан шўртаём ёш қуйилар, ўзи эса эҳтирос билан шивирларди:

— Офтобим, қувончим... Сен менинг акамсан, отамсан... Қайғую ҳасратларимсан... Ҳам ўғлим, ҳам етимлигимсан... Сен менинг ҳаётим ва заволимсан... Болагинам, муҳаббатим... Қаёқдан пайдо бўлдинг, ҳаётимга қай йўсин кира қолдинг?

Сўнг уларнинг лаблари тутшиб, жимиб қолишди, аммо энди юраклари тилга кирган эди.

Ҳар икковининг кўксига қумуш қўнғироқлар жаранглар, шундай ҳамоҳанг ва улғувор жаранглардики, шу тобда улар худога илтижо қилишдан бўлак ҳеч нарсани хоҳлашмасди...

— Эй, парвардигор! Бизнинг қалбимиз ва жисмимизни пайванд қил, бизни улкан, ҳад-худудсиз, яхлит бир ҳаётга айлантир!.. Э қодир худо, менга унинг қонини бер, унинг томирларида менинг қоним жўш урсин! Бизни гуноҳдан асра, тезроқ омонатингни қайтариб ол!..

— Бачана, қуёшим, қаердан пайдо бўлдинг, нега ҳаётимга сирғалиб кирдинг?.. Менинг бахтим, менинг кулфатим... Қўй, кераги йўқ, жоним, кераги йўқ... Қизман ҳали...

— Ё тангрим! Менга сабот ва чидам бер! Эс-ҳушимдан жудо қилма! Ўзинг асра, парвардигор!

Улар қўл ушлашиб, яна йўлга тушишди. Ўрмон уйғонди. Қушлар тонг ва қуёш қўшиғини бошлаб юборишди. Теварак-атрофдаги қишлоқлардан итларнинг вовиллаши эшитилди. Дарёнинг нариги томонида хўроз биринчи қичқириши биланок оёққа турган дехкон томорқасига кирган сигирни болохонадор қилиб сўқди. Осмон ёриша бошлади. Тоғ чўққиларининг тепасида сузиб юрган булутлар қизғиш тусга кирди. Насакиралида тонг отди.

Бачана тўхтаб, чамадонни Тамаранинг оёқлари олди-га қўйди.

— Энди боравер! — деди у ғамгин товуш билан. Тамара унга узоқ тикилиб турди. Сўнг хотиржам сўради:

— Нима қиламиз бу ёнига?

Бачана индамади.

— Қўшнилариңгга нима дейсан?

Бачана елкасини қисди.

— Кетавер... — деди у базўр.

— Мени унутиб юборма.

Бачана бош чайқади.

— Дунёда энди ҳеч кимни сени севганчалик севолмайман!

— Турмушга чикма... Хадемай улғаяман... — Бачананинг кўзларига ёш қалқди.

Тамара тиз чўкиб, унинг қўлларига лабини босди.

— Тагин қанаққиб улғаясан? — қиз Бачананинг тиззаларини қучди.

Бачана оёқларини аста қизнинг қучоғидан бўшатиб, уч-тўрт кадам орқага тисланди-ю, шартта бурилиб... кета бошлади.

Ярим чақиримча юргач, қайрилиб қаради. Қиз ҳамон йўл устида тиз чўкканча унга тикилиб турарди.

Бирдан Бачана ҳайратидан титраб кетди. У қизнинг катта-катта, мовий кўзларини аниқ-равшан кўриб турарди. Тамаранинг кўзлари жикка ёш эди.

Қоқ пешинда Бачана ошхонага кирди. Тамаки тутунига тўлиб кетган зал гавжум, ғала-ғовур эди. Ласа пештахта орқасида туриб, ўзи одатланган чакқон ҳаракат билан бодринг ва помидор тўғрарди. Бачананинг кириб келганини кўриб, пичоғини кўтарганча донг қотиб қолди. Ошхонага жимлик чўқди. Кулиб турган, ҳайратга тўла, кути ўчган — турли хил чехралар Бачанага бараварига қадалган, ҳамманинг нигоҳида фақат битта савол ифодаси бор эди. Бир муддат жимликни бузишга ҳеч ким журъат этолмади. Ниҳоят, Ласа тилга кирди:

— Ана ўзлари! — деб хитоб қилди у ва елкасидан тоғ ағдарилган одамдай енгил хўрсиниб қўйди. Ошхона яна жонланди. Ҳамма бараварига гапира кетди. Ана шу ғала-ғовур орасидан Дуту Центерадзенинг масхараомуз овози эшитилди:

— Иштонсиз қуёвга саломлар!

Бачана милиционерга эътибор бермай, тўппа-тўғри Торнике Кинцурашвили ўтирган стол ёнига борди.

— Қизни қаёққа яширдинг? Ёки бувангга обориб бердингми? — Торниканинг кайфи анча баланд эди.

— Торнике Кинцурашвили! Одамларга тўғрисини айт, ўша қиз бузукмиди ёки бузукмасмиди? — деб сўради Бачана овозини кўтариб.

— Буни Ласаядан сўра. Ўша қизнинг унга ҳам тўшак, ҳам ёстиқ эди! — жавоб берди Торнике хахолаб.

— Бу одам тўғри гапиряптими? — Бачана Ласага мурожаат қилди.

— Агар қизга ножўя гапирган ёки қўлимни теккизган бўлсам, лоақал кўнглимга ёмон ўй келган бўлса эртагача тил тортмай ўлай, мана шу пичоғим юрагимга санчилсин! — Ласа қўлидаги пичоқни бир уриб, пештахтага санчиб қўйди.

Бачана яна Торникега юзланди.

— Агар эркак бўлсанг, Торнике Кинцурашвили, ўрнингдан туриб, гапир: қизникига неча марта боргансан? Гапиравер, тортинма, бари бир у эшитмайди!

— Кимсан ўзинг, мишиқи! Келиб-келиб сенга ҳисоб бераманми! — Торникенинг қони қайнаб кетди.

— Бўла қол, бўйиниңга ол, неча марта у сени уйдан ҳайдаб юборган?

— Хеч ким мени хайдаган эмас! Кайфрим таркаганидан кейин ўзим кетганман... Ана Зосим гувоҳ, сўра ишонмасанг! — Кинцурашвили сал паст тушди.

— Мамука Яшвили, хеч кимга ишонмасам ҳам, сенга ишонаман! Айтгин-чи, нима учун хотининг Дарежон Тамара билан уришган эди? — Бачана боядан бери лабини тишлаганча миқ этмай ўтирган Мамукага мурожаат килди.

— Аҳмоқ-да, аҳмоқ! Дутуйя Центерадзенинг хотини қулоғига пичирлайвериб, ақлдан оздирган, — жавоб берди Мамука бошини ҳам қўтармай.

— Сен менинг хотинимга тил теккизма, аблах! — деб бақирди Центерадзе.

Мамука ўрнидан турди, аммо Бачана уни гапиртирмади.

— Энди бўйинларингга олинглар, қайси бирларингиз лоақал бир марта бўлса ҳам Тамара билан ётгансизлар? Сен бошла, Дуту!

Центерадзе ўрнидан турди. У бу ерда интизом ўрнатмоқчи бўлган безбет болани гирибонидан олиб, ошхонадан чиқариб юбориш ниятида турган эди, аммо Бачана милиционернинг хатти-ҳаракатини ўз саволига жавобдай тушуниб, пештахтага санчилиб турган пичоқни суғурди-да, Центерадзенинг устига бостириб борди:

— Ёлгон, аблах, ёлгон! Уч марта кирмоқчи бўлгансан кизникига, лекин учала сафар ҳам у сени хайдаган шармандангни чиқазиб! Сен сурбет, мақтанчоқ одамсан, Дутуйя Центерадзе, фақат эл олдида мақтаниш учунгина ҳалол-покиза бир кизни бадном қилдинг, юзига қорақуя суркадинг! Тўғримга гапим, Зосим амаки?

— Тўғри, ўғлим, тўша-тўғри! — деди ранги оқариб кетган Зосим.

— Сен қайқдан биласан, каллаварам? — Центерадзе унга ташланиб қолди. — Ё этигимни ечиб қўйганмисан?!

— Болани гап тўғри, халойиқ, тепамда худо турибди! — такрорлади Зосим.

— Палид одамсан, Дутуйя Центерадзе! — деди Бачана милиционерга ўзи ҳам кутмаган аллақандай бир ички шижоат билан.

— Ўлдираман, чурвақа! Нега бу ерда гап сотиб, олиф-тагарчилик қиялпсан? Нега ҳаммага лой чаплайпсан?! Мен кимман — қонуний ҳокимиятнинг вакилиманми ёки югурдак боламанми? — Центерадзе тўппончасини чиқазиб, Бачанага талпинди.

— Хайвонсан, Дутуйя Центерадзе, билдингми, хайвонсан! Тупурдим тўппончангга! — Бачана ҳам Центерадзенинг устига бостириб бора бошлади. Ласа пештахтага орқасидан чошиб чиқиб, икковининг орасига туриб олди.

— Ҳамма эплитиб қўйсин! — деб кичқирди Бачана. — Кеча кечаси мен Тамараникида эдим! У кишлоғимизга киз келиб, киз кетди! Агар ёлгон бўлса, онамни ўртага қўйиб қасам ичишим мумкин!

Бирдан қарсиллаган овоз эшитилди, Дуту Центерадзе полга ағдарилиб тушди. Мамука Яшвили зарбдан пишиб кетган кафтини ишқалаганча Бачананинг олдида келиб, ўша қўли билан унинг юзини силади.

— Яхши йигитсан, ўғлим! Уйингга кетавер, бу ёғини ўзим тинчитаман...

Бачана шошмасдан эшикка йўналди...

9

Йигирма икки кун деганда профессор Бачанага тўшақда у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилишга рухсат берди. Энди у тирсагига суяниб, палатадаги иккала ҳамхонасини бемалол кўра оларди. Кейинроқ шифобахш бадантарбия тайин қилишди, бу шундан иборат эдики, Бачана икки ҳафта давомида бармоқларини ёзиб-тутиб туриши лозим эди. Унга ўтиришга ижозат беришган кун, — бу воқеа биринчи «рухсатнома» текканидан кейин, орадан йигирма кун ўтгач юз берди, — палатага шундай сулув бир киз кириб келдики, анграйиб қолган Булика мураббо солинган банкани қўлидан тушириб юборди. Қўкиш-тоб-қора сочли, кўзлари қўк-қўк бу фаришта Бачананинг қаравоти четига ўтирганида ҳазрат Иорам бир чўқинди-ю, оҳ тортиб юборди.

— Хўш, эндиам худонинг борлигига ишонмайсизми, ҳурматли Бачана?

— Ишонаман, отахон, агар туш бўлмаса, албатта, — жавоб берди кизнинг жамоли ва журъатидан ҳайратда қолган Бачана.

— Туш бўлса бўла қолсин, фақат менинг ҳам қаравотимга ўтирса бас! — деди Булика ва шундагина қошиқ хануз оғзида турганини пайқаб қолди.

— Сизнинг ёнингизга ҳам ўтаман! — жавоб берди киз бепарво.

— Кутаман, асал қиз, кутаман! — шоша-пиша так-
лиф қилди Булика.

— Салом, ўртоқлар! Менинг исмим Кетеван, фами-
лиям Андроникашвили. Касалхонанинг шифобахш ба-
дантарбия бўйича бош инструктори бўламан! — ўзини
таништирди қиз.

— Шунақа денг? Дўхтирларимизнинг эс-хушлари
қаёқда? Нега бизни ҳар хил пантопон, персантин, ин-
тенсаинлар билан қийнашади? Сизга ўхшаган жонон-
нинг палатамизга бир марта кириши ўнга бўлмаса ҳам,
камда бепта уколни ўрнини босади-ку! — деб хитоб
қилди Булика.

Қиз мамнун жилмайди.

— Ҳурматли Бачана! Қаранг, қуляпти! Ушлаб кўринг-
чи, агар ғойиб бўлиб қолмаса, тушимиз эмас, ўнгимиз
бўлиб чиқади! — деди Булика.

— Маъзур тутасиз! — Шундай деб, Бачана қизнинг
нозик бармоқларини ушлади. — Суюнавер, Булика, туш
эмас экан, тирик мавжудот! — у Буликага мурожаат
қилди, лекин қизнинг қўлини қўйвормади. Шунда қиз
бармоқларини Бачананинг кафтидан аста суғуриб, унинг
билагига қўйди-да, томир уришини ўлчаб бошлади. —
Э-э, ҳозир томир уришига қараб ҳеч нарсани аниқлаб
бўлмайди! Сал ўзимга келволай... — Бачана яна қиз-
нинг қўлидан ушлаб, юрагига босди. — Эшитяпсизми,
қинидан чиқиб кетай деяпти?!

Бош инструктор қўлини Бачананинг кўкрагидан олиб,
энди митти чучварадай ихчам, чиройли кулоғини унинг
кўксига қўйди.

Бачананинг дами ичига тушиб кетди.

— Нима қияпсиз, доктор, мени ўлдирмоқчимисиз? —
шивирлади у ва ҳазрат Иорамга ёлборгандай қараб қўйди.
Чол «ёрдам беролмайман» деган маънода кўзларини юмиб,
қўлларини икки томонга ёзди...

Бир оздан сўнг қиз қаддини ростлаб, бутунлай жид-
дий киёфада сўради:

— Юрагингизда оғриқ сезяпсизми?

— Оғриқ аллақачон ўтиб кетган, томиримнинг ури-
ши ҳам сиз келмасингиздан олдин жойида эди, энди
ҳаммаси қайтадан бошланди, — Бачана чуқур хўрсинди.

— Нима бало, ҳамманглар битта гапни ёдлаб олган-
мисизлар? — деди қиз афтини буруштириб.

— Бошқалар ҳам шунақа дейишяптими? — сўради
Бачана ҳафсаласи пир бўлиб.

— Албатта-да! Сиз ёзувчисиз, бинобарин, янгирак
гап топишингиз керак эди! — қиз истехзо билан жил-
майди.

— Бундан ортиқ яна қанақа янги гап бўлсин?! —
деди Бачана ҳазин ииграб. — Кўряпсиз-ку, мен мурда-
ман, шунга қарамай, сиз билан гаплашяпман...

Қиз хандон отиб қулди:

— Ҳа, буниси чиндан ҳам янги гап!.. Энди ишга
ўтайлик! — Шундай деб, қиз Бачананинг бўйнидан би-
лагини ўтказди-да, уни эҳтиётлик билан кўтариб, кара-
вотга ўтиргизиб қўйди. — Хатта-йога ҳақида эшитганми-
сиз?

Бачана шошиб қолди.

— Ёшлитимда ўқиган эдим шекилли. Ҳиндларнинг
фалсафий-диний таълимоти, шундайми? Махсус жисмо-
ний машқлар ёрдамида руҳ ила танни мукаммаллашти-
риш... Тўғрими?

— Тўппа-тўғри! — деди бош инструктор. — Ҳозирча
хатха-йоганинг оддий усулларини бажариб турамыз, руҳ-
ни мукаммаллаштириш билан эса бу ердан чиққанингиз-
дан кейин ўзингиз шуғулланасиз...

— Хўп бўлади! — деди Бачана итоаткорона бош эгиб.

— «Нилуфар» нималигини биласизми? Лоақал у ҳақда
эшитганмисиз? Ҳалиги... Будданинг ўтирган ҳолатини
кўрган бўлсангиз керак, ҳар ҳолда? Ана шу ҳолат «ни-
луфар» дейилади...

— Тушунарли...

— Қани, бир уннаб кўрайлик-чи!.. — Қиз халати-
нинг енгини шимарди-да, Бачананинг устидан аёлни олиб
ташлади. Бачана хижолат бўлиб, қўли билан шоша-пиша
ярим-яланғоч баданини яширди. Қиз унга заррача ҳам
эътибор бермай, ишида давом этди: — Демак, бундай:
ўнг товонимиздан ушлаб, оёғимизни чап сонимизнинг та-
гига ўтказамиз... — Бачана дўхтирнинг айтганини қил-
ди-ю, бирдан ниҳоятда озиб кетганини пайқади: касалхо-
нага ётмасидан илгари бунақа машқни биров милтиқ ўқта-
либ турганда ҳам бажара олмаган бўларди. У шу пайтга-
ча ўзига нотаниш бўлган аллақандай енгиллик ва эркин-
ликни сезиб, севиниб кетди.

— Жуда соз! — деди қиз. — Энди чап товонимиздан
ушлаб, оёғимизни... Нима қиламиз?

— Ўнг сонимизнинг тагига олиб борамиз... — давом
эттирди Бачана ўша оҳангда ва машқни бажаришга ки-
ришди. Аммо бу гал бўлмади! Чап товонини қимирлати-

пи билан жигари қаттиқ санчиб, бир зумда қора терга ботиб кетди.

— Зўрламанг! — огоҳлангирди қиз. — Агар қийна-лаётган бўлсангиз, аввалги ҳолатга қайтинг!

Бачана дарров оёқларини чўзганди, шу заҳоти анча енгил тортди.

— Нима, оғридимиз?

— Жудаям.

— Хечқиси йўқ, кўникасиз, — тасалли берди унга қиз, — энди ётиб, мушакларингизни бўш қўйинг.

Бачана ёстикка суянди. Инструктор унинг пайларини ушлаб кўриб, бош чайқади.

— Бўш қўйинг, бўш қўйинг! Худди мурдага ўхшаб ётинг!

— Ие, у нима деганингиз, азизим! Зўрға нариги дунёдан қайтариб олиб келишди-ю, сиз бўлсангиз яна ўлдирмоқчисиз-а? — деб хитоб қилди Булика.

— Ҳиндистон билан хатха-йога чакки эмас экан, қизим, лекин бошқача, христианча машқлар йўқми? — гапга аралашди ҳазрат Иорам.

— Христианча машқ — ибодат қилиш-да, одамларни фақат ибодат билан тузатиб бўлмайди! — хафа бўлди инструктор.

— Бунимаси бадантарбиядан қолишаркан? Қаранг-а! — Булика қўлларини ёзиб, бир неча марта чўқинди. — Эрталабки бадантарбияни ўзи-ку!

— Роса қарғардимку-я сен осий бандани, аммо-лекин, мени қарғишимсиз ҳам тўппа-тўғри дўзахга йўл тутгансан! — деди жаҳл билан ҳазрат Иорам ва девор томонга ўтирилиб олди.

Қиз Буликанинг каравоти ёнига келди.

— Марҳамат!.. — Булика жой бўшатиб, сал нари сурилди.

— Раҳмат, ўтирмайман... — қиз Буликанинг томирини ушлаб кўрди. — Сизники анча дуруст... — Машқ қилиб кўраимизми?

— Биласизми, доктор, хурматли Бачанани мурдага айлантиргунингизча ўзим машқ қилиб кўрдим... Бўлмади... Нилуфарга ўхшаб ўтириш кўлимдан келмайди. Агар шу бежирим қулоғингизни юрагимга лоақал бир марта бўлса ҳам босмас экансиз, эрингизни ўлдириб, тўппа-тўғри турмага кетавераман. Шу менга нилуфардан осонроқ!

— Бунақа палатани энди кўришим! Беморлар эмас, масҳарабозлар йиғилган экан. Ҳамширага айтмасам

бўлмайдиганга ўхшайди, бир таъзирларингизни бериб қўйсин!

— Фақат кетмасангиз бўлди, нилуфарга ўхшаб эмас, хатто қизиб турган товага ўтиришга ҳам розиман! — деди Булика, лекин бош инструктор эшикни қарсиллатиб ёпиб, палатадан чиқиб кетди.

— Тагин тирик мавжудот дейсиз-а! — Булика чуқур уф тортди.

— Худди тушга ўхшайди... — деди Бачана.

— Бу аёлнинг кўзида ажинаси бор экан! — Шу пайтгача индамай ётган ҳазрат Иорам Бачана билан Булика томонга ўтирилди. — Ўлай агар: кўзидан ажина жилмайиб турибди! — ҳазрат Иорам яна деворга ўтирилиб олди.

Шифобахш бадантарбия бўйича бош инструктор палатага ташриф буюриб кетганидан кейин орадан беш минутлар ўтгач, ҳамшира Женя патнис кўтариб кириб келди. Патнисда оппоқ пахтага ўралган учта шприц бор эди.

— Кардиологик саломлар! — деди Женя патнисни столга қўйиб.

— Грузия юрагининг кардиограммасига алангали салом! — жавоб берди Булика.

— Хушхабар олиб келдингми дейман, Женя? Кўзларинг ёниб турибди! — сўз қотди Бачана.

— Янгилик! — Женя халатининг чўнтагидан чиқиб турган газетани уриб қўйди.

— Қани, қани, саҳрода қолган шўрлик йўловчиларнинг чанқоғи тезроқ босилсин! — ҳазрат Иорам унга қўлини чўзди.

— Олдин укол, янгилик кейин бўлади! — деди Женя қатъий оҳангда. — Қани, тайёрланинглар!

Учовлари бараварига аёлни кўтариб ташлаб, ерга қараб ётишди. Женя Бачанадан бошлади...

— Тепамда чарх урма, эй қора қарға, мен сеники эмасман! — деди сўзларни шеърый оҳангга солиб Бачана, нина ўрнини ишқаларкан.

— Азизим Женя, шприцни охиригача ботириш шартми? — сўради ҳазрат Иорам ёстиқнинг четига кўз ёшларини артиб.

— Кечирасиз, қаттиқ босворибман, — жавоб берди Женя хижолат бўлиб.

— Қанақасан ўзи! Нега ҳар доим менга келганда

адапсан? Палатада осий ва шаккоклар куриб қолганми?!

— Сабр туби — олтин... — ҳамшира рухонийни юпатган бўлиб, Буликанинг ёнига келди.

— Олдин игнани кўрсат! — тархашлик қилди Булика.

— Мана, марҳамат.

— Ҳой, яхшилар! — деб қичқирди Булика. — Агар шу игна бўлса, унда бигизни нима дейиш керак?!

— Бўлди, жонимга тегиб кетди! Ҳар куни шу аҳвол! Ёт! — бурordi Жения.

— Пичокни аввал ўзингга ур, деганлар. Қани, ўзинг бир ётиб кўр-чи! Кўраман диконглаганингни! Қани, ке!

— Тагин йўталиб ўтирма!

— Шу қилганингга чурқ этмайман! — деди Булика ва ёстикни тишлади. Жения шприцни найзадек санчди.

— Бўлдим? — сўради Булика, Жения игна ўрнини артаётганда.

— Бўлди!..

— Ўзим аҳмоқман! Медицина институтига кирмайманми?! Бошқалардан қаерим кам? — деб ингради Булика. Жения кета бошлади.

— Янгилик-чи! — қизнинг орқасидан қичқирди ҳазрат Иорам.

Жения газетани рухонийнинг каравотига ташлади. Чол газетани олиб кўзойнагини қидира бошлади. Бачананинг сабри чидamay, ўзиникини улоқтирди.

— Меники ҳам плюс уч. Ўқинг, отахон!

— Ҳа, япанг! — Хм, бизнинг «Динамо» «Аралат»га ютқазибди!

— Бор гап шуми? — Булика қўл силтади. — Ютқазишларини билувдим!

— Ҳисоб қанақа? — сўради Бачана.

— Иккию ноль! — деди ҳазрат Иорам кўзойнагини олиб.

— Жа-а асабимга тегади-да шу «Аралат!» — Булика пешонасига папатади. — Йил бўйи фақат бизни ютишга тайёргарлик кўради! Бошқаларга ютқазса, парво ҳам қилмайди!

— Бизникилар ҳам «Аралат» билан тиззалари қалтираб ўйнашади-да! — деди ҳазрат Иорам.

— Э, қойилман, отахон! Ўзлари ҳам ишқибоз эканлар-ку! — ҳазиллашди Булика.

— «Минг қилса ҳам одамлармиз, табиатнинг ожиз

бандаси...» — ҳазрат Иорам Николоз Бараташвилидан¹ далил келтирди.

— Агар мени қўлимда бўлганда, командаларимиздан биттасини фақат тбилисилик арманлардан тузардим... Шунақа зўрки улар! «Аралат»га кўрсатиб қўйишарди ўйин қанақа бўлишини... — деди Булика ҳаёлчан.

— Отахон, бошқа саҳифаларини ҳам ўқинг-чи, футбол ҳам янгилик бўлди! — илтимос қилди Бачана. Иорам газетани варақлай бошлади, биринчи саҳифага етганда бир оз гарангсиб турди-ю:

— Ишонмайман! — деб хитоб қилди ва газета билан кўзойнакни Бачанага отди.

— Нимага ишонмайсиз? — қайта сўради Бачана кўзойнагини тақаркан. Лекин шу заҳоти ўзи ҳам: — Бўлиши мумкин эмас! — деб юборди.

— Нима бўлиши мумкин эмас? Уруш бошланибди-ми?! — деди ўтакаси ёрилиб Булика.

— Небиеридзени ишдан олишибди! — жавоб берди Бачана газетадан кўз узмай.

— Небиеридзе? Қайси... Ҳалиги... каттаизми? — Булика хангу манг бўлиб қолди.

— Ҳа, ўша...

— Во-о-ой... — Булика бошини сарак-сарак қилди. — Кўп одамнинг пайтавасига қурт тушадиган бўпти-да...

— Ростини айтсам, сира кутмаган эдим... — деди Бачана ўйчан қиёфада газетани бир четга қўяркан.

— Ана холос... Кечагина қандоғ одам эди-ю... Бугун қарасанг... Тушунолмай қолдим! Ишонгим келмайди! — деди ҳазрат Иорам.

— Ишдан бўшатишибдими ёки озод қилишибдими? — сўради Булика.

— Нима фарқи бор, Гогиллашвили? Бўшатишди нима-ю, озод қилишди нима? Энг муҳими — кеча бор одам, бугун йўқ! — деди қулочини ёзиб ҳазрат Иорам.

— Нега фарқи бўлмас экан! — Булика ҳазрат Иорам томонга ўтирилди. — Озод қилиш дегани нима ўзи? Бу дегани одам оғир аҳволга тушиб қолган, кечаю кундуз исқанжада яшайди... Шунда кимдир ёрдам қўлини чўзиб, уни озод қилади... Мана, масалан, Африкани олайлик... У ердаги халқ азоб-уқубатда кун кечиради, демак, уни озод қилиш керак!.. Бўшатиш дегани-чи? — Бўшатиш дегани — креслога елимдай ёпишиб ўтириб

¹ Николоз Бараташвили (1817–1745) — Грузиннинг буюк романтик шоири.

олган одамни бамисоли мурувватдай бураб ёки михдай суғуриб олиб ташлаш дегани... Тушундингизми?

— Бу ерда «озод қилинди» дейилган, — деди Бачана.

— Демак, ахволи оғир экан, шунинг учун озод қилишибди боёқишни...

— Иши прокуратурага оширилибди... — қўшиб қўйди Бачана.

— Нега энди? — хайрон бўлди Булика.

— Порахўрлик ва ошпа-оғайнигарчиликка қарши чора кўрмаганлиги, меҳнаткашларнинг шикоятларига лоқайд қараганлиги учун.

— Тўхтанг, тўхтанг, шуларнинг ҳаммасига фақат Небиеридзенинг ўзи айборми?

— Ҳозирча шунақа...

— Қойилман, Небиеридзе! Демак, яхши ишлаган экан! Бошқаларнинг кўзи қаёқда экан, бу ҳақда ёзишмабдими?

— Ўзингнинг кўзинг қаёқда эди? — Буликанинг гапни бўлди ҳазрат Иорам.

— Менга айтяписизми? — деди ажабланиб Булика.

— Ҳа, сендан сўраяпман! Сен ишчилар синфининг вакиласан. Бир одам шунча ноҳўя иш қилган экан, сен нега индамадинг, нега қўл қовуштириб ўтирдинг?

— Сиёсий саводингиз йўқ, отахон! Биригчидан, мен ишчилар синфидан эмасман, мен майда ҳунармандман. Иккинчидан, мен Небиеридзенинг қабулхонасига қатнай-вериб тўзиб кетган пойабзалингизни тузатиш билан овоза эдим...

— Уни менга алоқаси йўқ, — ҳазрат Иорам қўл силтади. — Небиеридзе сизларнинг раҳнамонгиз, худога шукур, менинг ўз қодир эгам бор!

— Хар турли бошлиқларнинг болаларини чўқинтириб чўнтагингизни қаппайтирсангиз майли, а?

— Тентак одамсан, Гогиллашвили! Бу ишларнинг ҳаммаси худо йўлида қилинади! Қанийди коммунистларнинг барини чўқинтира олсам, нариги дунёда нақ малоикларнинг ёнгинасида савлат тўкиб ўтирган бўлардим!

— Ҳай, майли, сизни бу дунёни ишлари қизиқтирмайди, дейлик... Лекин сизлар-чи, ҳурматли Бачана? Сизлар қаёқда эдингизлар? — Булика энди ёзувчига ҳужум қила кетди.

— Сизлар деганингиз ким? — деди Бачана ўзини гўлликка солиб.

— Ким бўларди, ёзувчилар-да!

— Бизми?.. Биз... Қаёқда эдинглар, дейсанми? — Бачана каловланиб қолди. «Наҳотки қўл қовуштириб ўтирган бўлсак?» — сўради у ўз-ўзидан, лекин таскин берувчи бирон-бир жавоб тополмагач, таассуф билан деди:

— Биз, азизим Булика, сени ёнингда ўтириб, ўша тўзиб кетган пойабзални тузатаётувдик...

— Мана бу бошқа гап! — Булика яйраб кетди. — Хўш, энди уни нима қилишади?

— Жазолашса керак-да...

— Нима учун?

— Айтдим-ку нима учунлигини...

— Демак, у ҳеч нарсага тушунмас экан, ҳеч нарса-ни билмас экану шунга қарамай, раҳбарлик қилаверган экан-да?

— Шунақага ўхшайди...

— Ўхшайдими ёки шунақами?

— Шунақа!

— Энди мендан эшитинг. Модомики, шунақа экан, у ҳолда уни мукофотлаш, миннатдорлик билдириш, яхши пенсия тайинлаш, ана ўшандан кейин иккала юзидан чўлп-чўлп ўпиб, қўлини маҳкам қисиб хайрлашиш керак эди!

— Қайси хизматлари эвазига? — астойдил таажжубланди Бачана.

— Қайси хизматлари дейсизми? — Булика каравотга ўтириб олди. — Мана сиз — ёзувчисиз, редакторсиз, ҳурматли Бачана Рамишвили, Мағриб билан Машрик қаёқдалигини ҳам тузук-куруқ билмайсиз, умрингизда на денгизни, на пароходни кўргансиз, дейлик... Мана шундоқ одамни кунлардан бир кун юқорига чакиртириб: «Ўртоқ Рамишвили! Мана сизга пароход, сизни капитан қилиб тайинлаймиз. Мана шу пароходни бутун экипаж аъзолари, йўловчилари, ичидаги юк-пуклари билан Одеса-дан Архангельска олиб борасиз!» дейишади. Сиз йўлга тушасиз... Бир кун сузасиз, икки кун сузасиз... Кема чайқалади, тўлқин йўловчиларни коптоқдай у бортдан-бу бортга отади, қусмаган одам йўқ... Хулласи калом, шарти кетиб парти қолган пароходда бир амаллаб Архангельска етиб келасиз. Қани, менга айтинг-чи, денгиз ишидан тамомила беҳабар сиздай бир одамнинг кемани чўктириб юбормай, манзилга етказиб келиши мукофотга арзийдими, йўқми? Арзийди! — Ўз саволига ўзи жавоб берди Булика.

Бачана кулиб юборди.

— Отахон, нега куляптилар бу киши? — Булика ҳазрат Иорамга юзланди.

— Гапинг тўғри, Булика! Ўша жоҳил одамнинг капитан қилиб тайинлашганларида йўқ дейиши керак эди, ҳой биродарлар, мени бу ишга ақлим етмайди, бошқа одам топинглар, деб тўғриси айтиши керак эди!

— Эҳтимол айтгандиру, лекин кулоқ солишмагандир? Хўп, деявер, ўзимиз ёрдам берамиз, дейишгандир. Шунинг учун ҳам кўна қолган. Иннайкейин, капитанлик лавозимидан воз кечиш ҳам осон иш эмас. Бунинг устига, ундан олдингиси ҳам ҳаминқадар одам бўлган... Сизларда-чи, ёзувчилар орасида йўқми бунақа нарса? — Булика яна Бачанага мурожаат қилди.

— Афсуски, бор. Бор бўлганда ҳам, тез-тез учраб туради.

Кечкурун Буликанинг олдига майда-чуйда кўтариб хотини Света келди. У ҳамма билан алоҳида-алоҳида саломлашиб чиқди, ҳамманинг олдига егулик у-бу нарса қўйди, кейин аёлнинг бир четини қайириб, Буликанинг оёқ томонига омонатгина ўтирди.

— Аҳволинг қалай, азизим? — сўради у кўнгли севинч ва ғурурга тўлиб кетган эридан.

— Ондайман! — жавоб берди Булика ва гапини тасдиқлаш учун пиширилган товукнинг бир оёғини қайириб олиб оғзига тикди, ҳаш-паш дегунча гўштини ажратиб, қоқ суякни хотинига узатди.

— Тиқилиб қолмагин тагин! — деди Света саросимага тушиб.

— Хотиржам бўл! — Булика товукнинг иккинчи оёғини ҳам ямлади ва оғзини тўлдириб, гапида давом этди: — Хўш, хотиним қалай, хурматли Бачана?

— Ажойиб!

— Арман қизлари орасида бунақа гўзалини учратмаган бўлсангиз керак-а?

— Йўқ, учратмаганман...

— Шунақа! Хотиним онадан битта туғилган!

— Тўппа-тўғри! Ахир ўзинг ҳам чаканамассан-да! — ҳазиллашди ҳазрат Иорам.

— Ҳали ўйнашимни кўрмабсиз! Нақ хуриликони ўзи! — Булика хотинига кўз қисиб қўйди.

— Вайсақилигинг курсин! — Света юзини четга бурди.

— Болалар қани? Нега оталарини кўргани келишмади?! — сохта жиддийлик билан сўради Булика.

— Қаерда бўларди, Автандилжон? Бугун шанба-ку, Нестан — инглиз тилида, Таризл — фортепианога кетган.

Булика виқор билан гап бошлади:

— Шу десангиз, хурматли Бачана, кизим ташқи ишлар министри бўладиган! Арманчани биладимиз? Билади! — Булика бармоқларини букиб, санай бошлади, — грузинча гапирадимиз? Гапиради! Инглизчани ўргаништимиз? Ўрганишти! Мактабда француз тилини ўқитишадими? Ўқитишади? Бунинг устига, қоровулимиз Фузулийнинг қизи Гванца унга аста-секин курд тилини ўргатыпти... Қани, айтинг-чи, қайси бир министримиш бешта тилни билади? Жавоб беринг, отахон!

— Яхши кизинг бор экан, илоҳим кўз тегмасин!

— Ўғлим-чи? Ўғлим — Паганини!

— Паганини скрипкачи бўлган, азизим, бизнинг ўғлимиз пианино чалади, — гапга аралашди эрининг нодонлигидан уялиб кетган Света.

— Ўргатма! Ким нима чалганини ўзим яхши биламан! Паганини мен учун энг олий инсон! Тупундингми? Болани скрипкага ўтказаман! Қайси бирига ҳақ тўлашнинг нима фарқи бор? Хўш, сен нима дейсан?

— Ихтиёринг, азизим, билганингни қил, фақат асабийлашма, худо хайрингни берсин! Профессорнинг айтишича, бир ҳафта ичида у сени оёққа турғазармиш, кейинги ҳафтага уйга рухсат берармиш. Фақат бизга кулоқ солса бас, деди.

— Нима, мен кулоқ солмаётган эмишманми? Берган дориларини ичяпман, ҳамма уколларни оляпман... Мана, кўриб қўй... — Булика шошиб аёлни кўтарди.

— Бекит-э, уятсиз! — Света додираб қолди. — Уйда ҳам мана шу аҳвол, айбга буюрмайсизлар...

— Э, сиз хижолат бўлманг, ҳаммамизнинг ҳам аҳволимиз шу! — деди Бачана уни юпатган бўлиб.

— Бундан ташқари, хотинжон, анчадан буён туриб юрганимни профессор билмайди. Мана! — Булика полга яланғоч оёқларини туширди, ўрнидан туриб хона ичида бир неча бор намоишкорона у ёқдан-бу ёққа бориб келди. — Хўш, яна нимани кўрсатай? — У атрофига алаңглади. — Қани, Света, тур ўрнидан!

Хайрон бўлиб қолган хотини ўрнидан турди. Булика уни белидан кучоқлади.

— Кўй! Кўй! Кераги йўк, қўйвор! — деб қичқирди ҳазрат Иорам, лекин у кечиккан эди. Булика хотинини даст кўтариб, томоғидан чўлпиллатиб ўпди. Света эрининг кутилмаган бу қилиғидан қийқариб юборди, юзи лавлағидай қизариб кетди. Булика хотинини яна бир неча марта силкитиб, кейин ерга қўйди.

— Қўрдингларми? — хитоб қилди у яшнаб. — Света, қиймларимни опкелавер, эртагаёқ чиқиб кетаман бу ердан! Ётавериш жонимга теги!

Булика каравот четига ўтирди. У ҳансирар, лекин ўзида йўк хурсанд эди.

— Нима қилиб қўйдинг, тентак! — деди ич-ичидан қуйиниб ҳазрат Иорам. Булика томир уришини ўлчаёт бошлади. Бир муддат ҳаёлини бўлмай жим ўтирди-ю, кейин мамнун жилмайди:

— Тамом! Инфарктдан қутулдим! Яшасин ҳаёт! — Шундай деб, у яна хотинига ёпишди.

— Бўлди энди! Одамлардан уялсанг-чи! — Света эрининг бағридан чиқиб, сочларини тузата бошлади.

Ҳазрат Иорам билан Бачана тескари қарашди.

— Илгаригидан оғирроқсан? Нега бунақа, а? Икки қат бўлмагин тагин! — Булика қовоғини солиб, қўли билан Светага пўписа қилган бўлди, лекин шу заҳотиёқ унга кўз қисиб қўйди.

— Вой, шўрим! Қулоқларим қар бўлиб қолса майли эди шу гапларни эшитгунча! Тилим бор деб валдирайверасанми?! — деди Света жигибийрон бўлиб, Булика қаҳ қаҳ отиб кулди:

— Қарайверинглар энди, жаноблар, томоша тамом!

10

Қуёш улкан қумушранг тўшақда ястаниб ётарди. Унинг боши Қазбек тоғининг мангу қорлик билан қопланган ёнбағрида камалакдай товланарди. Мажолсиз қўллари пастга осилиб, шалвираб турарди.

Қуёш оғир-оғир нафас оларди.

Қуёш ҳаёт билан видолашарди.

Бачана, ҳазрат Иорам ва Булика тиз чўкканча жон бераётган олам чароғига қўлларини чўзиб, ёлворишарди:

— Бизни тарк этма, қуёш! Ўлмагин, буюк Офтоб!

Уларнинг кўз ёшлари дарёдай кўпириб, Кавказиони ёнбағридан шовқин-сурон билан пастга — оппоқ туманга бурканган ерга қараб талпинарди.

Қуёш эса улкан қумушранг тўшақда ётганча, боши узра фарёд чекаётган одамларнинг оху зорига унсиз қулоқ тутарди. Эрталаб офтоб Кавказиони устига кўтарилди, бор кучини йиғиб, энди мовий осмонга сапчимоқчи бўлиб турган эди, бирдан кўкрагида қаттиқ оғриқ сезди. Аввал бир оёғи, кейин иккинчи оёғида чеккалади-ю, бошини Қазбек бағрига қўйганча қотди-қолди.

Бутун инсоният жон талвасасига тушган Қуёшга изтироб билан тикилиб қолган эди. Қўча ва кўприклар, дала ва йўллар, айвону томлар одамга тўла эди. Дарахтларнинг шохлари болаларга тўлиб кетганидан синиб тушай дерди.

— Бизни тарк этма, Офтоб! — дея ингради одамзод.

Аммо одамларнинг нидоси унинг қулоғига етиб бормасди. У фақат ўзи томон узатилган ҳад-ҳисобсиз қўлларнию даҳшат тўла кўзларнигина кўриб турарди.

— Нега улар бунчалик безовта? — деб шивирлади Қуёш.

— Улар сендан тарк этмасликни илтижо қилишяпти! — жавоб берди пиқиллаб Бачана.

— Энди кеч... — деди Қуёш. Унинг бир кўзи юмилди.

— Бизни хароб қилма, эй ҳаётбахш Офтоб! — ёлворди ҳазрат Иорам ергача эгилиб.

— Айт, нима сенга азоб берапти, қаеринг оғрияпти? — сўради хўрсиниб Булика.

— Мени ер дарди азоблаяпти, — жавоб берди Офтоб, — ер дарди!

— Ахир ернинг дарди ҳам, умри ҳам ўз қўлингдан ку! — хитоб қилди ҳазрат Иорам.

— Ер — менинг юрагим, вужудимда фақат ўша яшайди, фақат ўша нафас олади. Қолган барча хужайраларим, барча бошқа аъзоларим аллақачон сўнган, ўлган... Наҳотки сизлар, менга топинаётган одамлар, бундан бе-хабар бўлсаларингиз?

— Унда сен ўзинг кимсан, Офтоб? — сўради тааж-жубда қолган Бачана.

— Мен муҳаббат ўтида ёниб кул бўлган одамларнинг оташ руҳиман... Менинг ҳаётим севги йўлида жон берган кишиларнинг руҳидан озиқ олади... Энди менинг умрим ҳам интиҳосига етди, зеро ер юзида муҳаббат булоғи қуриди, одамлар севгидан эмас, хусуматдан кўпроқ қирилишяпти... Муҳаббатга ҳаёт бахш этинглар, шунда

мен ҳам қайта тириламан... Ёлвораман, одамлар, менга ҳаётни, севги булоғига ташна инсонларни ҳаёда этинглар!.. Менга йўқолган муҳаббатимни қайтаринглар, шунда мен ҳам хизматингизда бўлам, одамлар! — Қуёшнинг нафас олиши тезлашиб, тўлғана бошлади.

— О, олам чароғи! Биздан юз ўғирма, раҳм-шафқат қил! Бундан кейин бир-биримизни севамиз, ўлимни ҳам муҳаббатга айлантирамиз! Биз, яъни Автандил, ҳазрат Иорам ва мен, муҳаббатингни қайтаришларини сўраб, ер юзидаги барча одамларга сенинг номингдан мурожаат қиламиз! Имоним комилки, инсоният сенинг қақиринингга лаббай деб жавоб беради, нафрат ва адоватни маҳв этиб, рўйи заминга яна муҳаббат чечакларини экади!.. Фақат бизга оқ фотиҳаю меҳр-шафқат уруғидан берсанг бас! — дея илтижо қилди Бачана.

Шунда Офтоб Бачананинг бошига ўзининг иссиқ кафтини қўйди. Бачана вужудига қуёш ҳарорати билан бирга поёнсиз бир муҳаббат ва шафқат туйғуси сингиб бораётганини ҳис қилди. Офтоб бир сесканди-ю, сўнгги бор қаттиқ керишиб... сўнди.

Бирдан Булика ҳали совуб улгурмаган Қуёш бағрига ўзини олди ва йиғлаб ёлвора бошлади:

— Мениям бирга олиб кет, Офтоб! Сенсиз яшаёлмайман! Муҳаббатдай мени бағринга жо қил! Ўтинаман сендан, олам чароғи!

Бачана билан ҳазрат Иорам бу ҳолни даҳшат ичида кузатиб туришди. Булика жони узилган қуёш бағрига сингиб, нурга айланди, сўнг Офтоб билан бирга ял-ял товланаётган камалак рангига қўшилиб кетди...

...Исо туғилганига қадар йигирма аср ва у туғилганидан кейин яна йигирма аср давомида Бачана билан ҳазрат Иорам сўнган Қуёшни ер юзида кўтариб юришди. Улар етим бўлиб қолган фалакка Офтобни ва зулмат қоплаган заминга нур-зиёни қайтариш мақсадида одамзоддан меҳр-муҳаббат сўраб, дарё-дарё кўз ёши тўкишди. Аммо инсоният миқ этмай, ўз ҳаётининг машғаласи бўлган Қуёшни сўнгги йўлга, қабристонга кузатиб қўйди, зеро Офтоб учун ер юзида муносиб жой топилмади. Ниҳоят, Бачана билан ҳазрат Иорам ниятларига етиб, Қуёшни момиқ булутлардан ясалган тобутга ётқизишганда зим-зиё осмонда иккита қора гардиш пайдо бўлди — бири ниҳоятда улкан, иккинчиси жуда кичкина бўлиб, каттасининг соясида кичиги аранг кўзга ташланарди. Ўз

чароғидан жудо бўлган одамзод уларга хайрат билан тикилиб қолди. Биринчи гардишдан ҳаёт билан видолашган Офтоб, иккинчисидан унинг бағрига сингиб кетган Булика қараб турарди. Бачана уларни таниб, ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Одамлар, бир-бирларингни севинглар! — хитоб қилди у овозининг борица ва музлаб ётган ерга юзтубан йиқилди.

...Шу алпозда қанча вақт ётганини Бачана эслаёлмади. Баданига сезилар-сезилмас, лекин ниҳоятда таниш тафт ўтганини пайқаганидан сўнг чалқанчасига ётиб, йиғлайвериб хиралашиб қолган кўзларини осмонга қадади. Улкан гардиш энди қизғиш мис тусига кирганди. У аста-секин чўнга айланиб, ёришиб борарди. Кичкина гардиш ҳам қизариб қолганди. Улкан гардиш батамом ярқираб, кўкда яна олдинги Қуёшдай чарақлай бошлаганидан сўнг кичик гардиш турган жойидан кўзғалиб, яшиндай пастга, ерга қараб отилди.

Ер юзи яна нурга кўмилди. Кавкасион тепасида Қуёш чарақлар — илгаригисидан рангпарроқ ва заифроқ бўлса ҳам, аввалгидай ҳаммага кулиб боқарди. Қуёш нафас оларди. Қуёш тирик эди.

— Шараф сенга, севги чироғи! Шараф сенга, ҳаёт! — деди Бачана Офтобга қараб... У ҳам йиғлар, ҳам куларди.

— Бачана... Ҳурматли Бачана! Кўзингизни очинг!.. — кўрқиб кетган ҳазрат Иорам Бачанани елкасидан ушлаб қимирлата бошлади.

Бачана уйғонди. Бир лаҳза қаердалигини ва ўзига нима бўлганини ҳам англамай, кўзларини катта-катта очганча жим ётаверди. Бир оздан кейин ўзига келиб, қаравотда туриб ўтирди. Юраги гупиллаб урарди. Кун чиққан бўлишига қарамай, палата ичи ҳали нимқоронғи эди.

— Нима бўлди сизга, ҳурматли Бачана? Туни билан тўлғаниб чиқдингиз, гоҳ кулиб, гоҳ йиғладингиз... Ёки ёмон туш кўрдингизми?

Бачана кўзларини ишқалади, кейин ўзидан-ўзи бир жилмайиб қўйди. Ҳазрат Иорам қаравотига келиб, яна ўрнига чўзилди.

— Туш кўрдим, Иорам ота, шунақа тушки, Коперникнинг ўзи ҳавас қилса ҳам арзийди...

— Қанақа туш экан у?

— Қуёшнинг ўлганини кўрдим!

— Нима?! — Ҳазрат Иорам қулоқларига ишонмади.
— Ҳа. Тушимда Қуёш ўлган эмиш. Тепасида ким йиғлаб турибди, денг?

— Хўш, ким?

— Сиз, мен ва Булика... Бошқа ҳеч ким...

Ҳазрат Иорам Бачананинг ҳикоясига анча маҳалгача жим қулоқ солиб ўтирди. Фақат Қуёшнинг сўзларини такрорлаганидагина беҳолгина чўқиниб қўйди. Кейин боши остида қўлларини чалкаштирганча узоқ вақт шифтга тикилиб ётди.

— Хосиятли туш кўрибсиз, ҳурматли Бачана! — деди руҳоний узоқ сукутдан сўнг.

— Бу билан иккинчи марта кўришим! — қўшиб қўйди Бачана.

Орага жимлик чўқди. Бирдан Ҳазрат Иорам ўрнидан сакраб турди-ю, оёқ учида юриб, Буликанинг қаравоти ёнига борди. Булика қўзларини очганча қимир этмай ётарди. Ранги докадек оқариб кетган эди.

— Автандил! — деди секин Ҳазрат Иорам.

Бачана хайрон бўлди — Булика ўзини Автандил деб атамасликларини илтимос қилганидан бери улар бирор марта ҳам бу номни тилга олишмаган эди. Нима учун Ҳазрат Иорам ҳозир бунақа қиляпти?

— Афтандил! — такрорлади яна руҳоний овозини сал кўтариб.

— Уйғотманг, майли, ухлайверсин... Кейин ўзига айтиб бераман, — деди Бачана.

— Автандил! — Ҳазрат Иорам Буликани силкита бошлади.

— Уйқуси қаттиқ экан! — деди Бачана.

— Ҳа, қотиб ухлар экан... Сиз ҳам ухланг! Девор томонга қараб, қўзингизни юминг!

— Энди уйқу келармиди?!

— Ухланг деяман, нарёққа ўтирилиңгу дарров ухланг! — буюрди руҳоний, кейин титроқ қўл билан Буликанинг яхдек юзини юқоридан пастга қараб силади.

— Тинчликми, Иорам ота? — сўради Бачана бутунлай бошқа овоз билан ва қўнгли нохуш бир нарсани сезиб, чаккалари зиркираб кетди.

— Тушингиз ўнгидан келди... Қуёш ўлди!..

Ҳазрат Иорам палата эшигини очди...

Бачана адёлни бошига ўраб, юзини ёстиққа босди ва томонига қадалиб келган ўқирикни босиш учун ёстиқ жилдини маҳкам тишлаб олди.

— Ажабо, қўзлари очиқ кетган марҳум, ағаси деразасини беркитмай ташлаб кетган уйга ўхшайди-я... — деди Ҳазрат Иорам Буликанинг жасадини палатадан олиб чиқиб кетишарканда...

11

Меликишвили кўчасига жойлашган дорихона олдида верэлик¹ бир тўда ширакайф ўспиринлар қизгин баҳслашишарди.

Баҳс хашидан² бошланди. Цицка, хаши — ичкиликдан кейинги бош оғриғини тарқатиш воситаси сифатида инсоният кашф этган буюк топилма, деди. Уни Кока билан Коплик қўллаб-қувватлашди. Копка қандсиз чойга мойилроқ эди, Бачана фақат «боржоми»³ни, Датико эса коньяк билан аспириини ёқлаб чиқишди. Гарчи, ҳар бир овоз берувчи ўз фикрида қолган бўлса ҳам, расмий санокдан сўнг табиийки, Цицка ғолиб деб топилди. Тўғри, бош оғриғини қолдиришнинг бирдан-бир йўли ҳаммомга тушиш, дегувчи бошқа гуруҳ ҳам бор эди. Лекин бу гуруҳга қирувчи ўспиринлар ҳозир баҳсда иштирок этмаётганди, улар мутлак қўлчиликни ташкил қилгани учун конкурсдан озод қилинган эди, дарвоқе, улар баҳсда қатнаша олишмасди ҳам, чунки ўз эътиқодларига охиригача содиқ қолган бу йигитлар ҳозир ҳаммомда чўмилишаркан эди.

Баҳс винога қўчди, лекин узоқ давом этмади — биринчи ўрин яқдиллик билан Кохетиянинг саккизинчи рақамли виносига берилди. Сўнг баҳс, албатта, сиёсатга келиб тақалди. Бу масалада тўла ҳамжиҳатликка эришилмади, бироқ узоқ тортишувлардан сўнг барҳаёт сиёсий арбоблар ва ҳарбий саркардаларнинг тутган ўрнини қуйидагича белгилашга муваффақ бўлинди:

1. Сталин
2. Черчилль
3. Эйзенхауэр
4. Де Голль
5. Жуков

Тўғри, Жуков билан Монтгомери рақобатлашарди,

¹ В е р э — Тбилисидаги районнинг эски номи.

² Х а ш и — Кавказда кенг тарқалган таом.

³ «Б о р ж о м и», «Н а б е г л а в и» — минерал сувларнинг номи.

лекин унга иккита овоз етмай қолди, бинобарин, Британия фельдмаршали олтинчи ўрин билан қаноатланишга мажбур бўлди.

Сиёсатдан кейин футболга гал келди. Бу муаммо силлиқ хал бўлди. Бутун дунёда верэлик ёшларнинг жисмоний ва маънавий талабларига жавоб берадиган биттагина одам топилди. Бу одам Борис Пайчадзе¹ эди.

Санъат ҳақида ҳам тортишиб кўришди. Бу баҳсда, одатдагидек, Бердзена устун келди, қолиблик гултожи Шота Руставели билан Бердзена эркалатиб Микела деб атаган Микеланжелога насиб этди.

...Мунозара иштирокчиларининг ёнидан ҳамманинг юрагига чўғ ташлаб верэлик керосинфуруш Аполлон Кавжарадзенинг кизи — хипчабел, нозиктомоқ Гуранда то-вусдай йўрғалаб ўтиб кетганида, баҳс ирсият ўзанига қараб бурилди.

— Мана шундан кейин ҳам ирсиятни рад этиб кўринлар-чи! — деб хитоб қилди Цицка энтикиб. — Нақ жайронинг ўзи-я! Фарзандлари қанақа бўларкин хали!

— Кўйсанг-чи, ирсиятнинг нимаси! Мени ҳам яхши бокиб, яхши кийинтиришса суксурдай бўлиб кетаман! — деди Коплик папирос қолдигини ахлатдонга улоқтириб.

— Ҳа-а, ҳақиқатан ҳам зўр қиз! Насли тоза! — Бердзена асосий мавзуга қайтди. — Фақат керосин хиди анкиб тургани ёмон-да!

— Сизларни олий ўқув юртига ким қабул қилган ўзи! Қаллаварамлар. Ҳеч қанақа ирсият, насл, ирқ йўқлигини наҳотки шу пайтгача билмасанглар?! Ҳамма одам барабар, инсоннинг шаклланиши эса турмуш шароити ва тарбияга боғлиқ! Ирқчилик назарияси Гитлерни нобуд қилди, сизлар бўлсаларингиз анови нозанин Гурандани деб яна ўша назарияга қайтмоқчисизлар! — деди Кока насиҳатомуз оҳангда.

— Гапини қаранглар-у! Князь Амiredжиби!² Уялсанг бўларди, Кока! — бошини сарак-сарак қилди Цицка.

— Тупурдим Амiredжибингга! Мен материалистман!

— Материалист эмас, майпарастсан! Билдингми! — Цицка Коканинг оғзидаги папиросни юлиб олди.

— Бемаъни гапларни кўйсанглар-чи! — Бачана бирдан тутакиб кетди. — Мен отамга ўхшайман, отам бо-

бомга, бобом эса ўз бобосига ўхшайди, хўш, бу ирсият эмасми? Насл дегани шу-да, ахир!

— Тўғри, лекин ҳамма гап қанақа насл эканлигида!

Бошқалар-ку майли-я, аммо Копака'ни насли пастликда айблаб бўлмас эди. У Грузия тарихи дарслигида сурати босилган Георгий Саакадзенинг³ нақ қуйиб қўйган нухаси эди. Яғрини кенг, бурун парраклари худди араб тулпориникидай бўртиб чиққан, кўзлари катта-катта бу болага уришқокликда Вередан то Навтлугигача³ ҳеч ким бас келолмасди.

— Ирсиятни рад этиш ҳаммадан ҳам насли паст одамларга хуш ёқади! — деди Цицка.

— Демак, мен билан Копликни наслимиз паст экан-да? Шундайми? — Хафа бўлди Кока.

— Ие, эсингни эдингми? Ҳеч қанақа ирсият, насл, ирқ йўқ деган ўзинг эдинг-ку! Нега энди жириллайсан?! — дўқ қилди унга Копака.

— Бас қилинлар! Ана профессор Имедашвили кел-япти, ўшандан сўраймиз! — орага тушди Бердзена.

— Ким сўрайди? — деди Коплик.

— Копака. Ичимизда энг наслдори шу! — қочирик қилди Бачана.

— Нега мен сўрашим керак экан? Ана, Бердзена сўрасин! — таклифни қатъий рад этди Копака.

— Йўқ! Бу шарафни Цицкага қолдираман. Дарвоқе, у тиришқок студентларга жудаям ўхшайди! — ўзини олиб қочди Бердзена ҳам.

— Бўпти, мен розиман! — Цицка тўдадан ажралиб, кора портфелини қўлтиқлаганча шошмасдан келаётган профессор билан учрашишга чоғланиб турди.

Профессор болаларнинг ёнидан, ҳатто уларнинг борлигини ҳам пайқамай, ўтиб кета бошлади. Цицка югуриб унинг олдидан тўсиб чиқди ва одоб билан салом берди:

— Салом, ҳурматли профессор!

— Салом.

— Кечирасиз, ҳурматли профессор... Бир масалада тортишиб қолувдик... Шунга сизнинг фикрингизни билмоқчи эдик...

— Шу ерда-я... Қандоқ бўларкин? — профессор атрофга аланглаб, кўзойнагини тўғрилади.

¹ Копака — овчарка.

² Георгий Саакадзе (1580—1629) — Грузиянинг сиёсий арбоби, атоқли саркарда.

³ Навтлуги — Тбилисидаги районнинг эски номи.

¹ Борис Пайчадзе — узоқ вақт Тбилисининг «Динамо» командасини бошқарган машҳур футболчи.

² Амiredжиби — қадимги Грузиядаги князлар сулоласи.

— Марҳамат, бу ёққа юринг! — Цицка уни қўлтиғидан олиб, ўртоқларининг ёнига бошлаб келди. Болалар профессорга ҳурмат юзасидан ўзларини четроққа олиб, сувоғи кўчган девор ёнидан унга жой беришди.

— Эшитаман! — профессор портфелини бу қўлтиғидан наригисига олди.

— Биласизми, Эквтимэ Николаевич, — дея гап бошлади Коплик, — ирсият, яъни насл борми ёки йўқми деган масалада баҳслашиб қолдик. Цицка айтадики...

— Ким?... — қайта сўради профессор.

— Цицка.

— У нима ўзи?

— Цицка — манави-да! — Коплик ўртоғининг елкасига қўлини тапплади. — Исми Давид, биз уни Цицка деб чақирамиз.

— Хўш-хўш, Цицка нима дейди?

— У билан Копаканинг фикрича...

— Копака қайси бири?

— Анови!

— Паспортида шундай ёзилганми?

— Йўқ, паспорти бўйича Тенгиз! — жавоб берди Бердзена.

— Бу йигит ким? — сўради профессор.

— Бердзена!

— Грекми?¹

— Йўқ, гуриялик!²

— Нима?

— Грузин.

— Исми нима?

— Мераб.

— Ўзингизники-чи?

— Коплик.

— Хайрият-е, тўғри исми ҳам эшитарканман-ку!.. Хўш, нима демокчи эдингиз, Коплик?

— Ҳали айтдим-ку... Мановилар, табиатда ирсият билан насл мавжуд, дейишяпти, Кока иккаламиз эса...

— Ие, ҳали Кока ҳам борми? Ичи бўшми ёки сув солинганми?³ — деб сўради профессор ва ўз ҳазилидан ўзи роҳатланиб кулди. Болалар ҳам хахолаб юборишди, улар профессорнинг кўнглини овлаганларидан хурсанд эдилар.

¹ Бердзени — грек.

² Гурия — Грузиядаги область.

³ Сўз ўйини: «Кока» грузинча «кўза» дегани.

— Демак, Кока билан сиз ирқ ва ирсият йўқ, демокчисизлар. Шундайми?

— Ҳа, — деди Коплик.

— Тўшпа-тўғри!.. Ирқчилик назарияси илмга зид, ре-акцион назария. Бу — фашистларнинг назарияси. Лекин ирсият ва унинг ўзгарувчанлигини ўрганувчи генетикага келсак, бу бутунлай бошқа масала...

— Кечирасиз, профессор, — унинг гапини бўлди Бердзена, — наслдор хайвонлар-чи? Зотдор отларни етиштиришяпти-ку! Мана, масалан, Александрск боғида наслдор кучуқларнинг махсус кўргазмасини ташкил қилишади, уларни олтин медаллар билан мукофотлашади!

— Исмингиз нима эди?

— Мераб!

— Биласизми, азизим Бердзена, кўп асрлар давомида хайвонот оламидаги табиий сараланиш оқибатида...

— Ахир инсон ҳам ижтимоий хайвон-ку? — Цицка профессорга гапини тугатишга имкон бермади. — Қишлоқ хўжалигида селекция, чатиштириш, янги навлар олиш деган гаплар бор-ку?

— Тўхтанглар, тўхтанглар, дўстларим, бу қанақаси: радиога ўхшаб фақат гапираркансизлару эшитмас экансизлар-да?! — Профессор қулочини ёзган эди, портфели ерга тушиб кетди.

Шу пайтгача миқ этмай турган Бачана дарров портфелни олиб, профессорнинг қўлтиғига қистириб қўйди ва қимтинибгина:

— Қулоғимиз сизда, ҳурматли профессор, — деди.

— А-а... Сизни исмингиз нима?

— Бачана.

— Гап бундай, азизларим Бачана, Кока, Коплик, Бердзена, Цицка, Копака! Бундай масалаларни кўчада хал қилиб бўлмайди... Марҳамат қилиб, соат бешдан олтигача кафедрамга ёки кеч соат ўндан эрталабгача уйимга келинглар. Истаганларингча мунозара қиламиз. Маъкулми? — сўради профессор гангиб қолган болалардан.

— Агар мумкин бўлса, уйингизга келамиз, — деди Бачана.

— Жуда соз!

— Бизни қўйишармикин? — сўради Коплик ботинкасига қараб.

— Албатта! Верэлик йигитлармиз, десаларингиз бўлди.

— Хайр, муҳтарам профессор! — деди Цицка.

— Омон бўлинглар! — профессор бошидаги шляпа-

сини хиёл кўтариб қўйди, сўнг йўлга равона бўлди. Болалар ҳурмат юзасидан бош эгиб қўйишди.

— Ажойиб одам-да, бекорга профессор бўлмаган! — Цицка музокара якунларига нуқта қўйди.

— Болалар, Марго жинни келяпти! — хитоб қилиб қолди бирдан Бердзена.

Верэ бозори томондан, Меликишвили кўчасининг чап ёғидан бутун районга отнинг қашқасидай маълум бўлган Марго қўлларини силкитиб, қувноқ бир қўшиқни қуйлаб келарди:

*Кема сузар денгизда
Узоқ ўлкалар томон.
Совға келтирар менга,
Омон-омон, ёр омон!..*

— Хабарда!¹ Верэлик Марго келяпти! — дея қўшиқни ора-сира бўлиб қўяр ва яна давом эттирарди:

*Рақсга тушаман бирга
Хоҳ лезгинка, хоҳ танго.
Кела қолинг, кепқолинг,
Мунтазир сизга Марго...*

Марго маст эди. Уни танийдиганлар жилмайиб саломлашиб ўтишар, кейин орқаларига қараб, афсус билан бош чайқаб қўйишарди. Бегоналар эса ғирт маст, бунинг устига ақлдан озган аёлга рўбарў бўлишдан қочиб, йўлақдан катта қўчага тушиб олишарди.

Марго болаларнинг ёнига етиб келгач, иккала қўлини лабига босди-да, кейин қулочини ёзиб, уларга узоқдан бўса йўллади:

— Верэлик йигитларга кайфи ошган Маргодан саломлар!

— Салом, Марго! — дейишди болалар қўлларини кўтариб.

— Ха, кадрдонларим, яна бошларинг оғрияптими? Чўнтакларингда ҳемириям бўлмаса керак-а! Юринглар мен билан, азизларим, юринглар, Танц-Геуркага тушамиз, сизларга пиво олиб бераман! — Марго сийнабандидан бир даста ўттиз сўмликни чиқариб, ҳавода силкита бошлади. — Юраверинглар, тортинманглар! Ахир эртага сизлар ҳам мени меҳмон қилишларинг мумкин-ку!

¹ «Қочинглар!», «Йўл беринглар!».

— Марго, азизим, бор уйингга, дамингни ол... Биз ичадиганимизни ичиб бўлдик, — деди Копака мулойимлик билан.

— О, азизим, қаёққа бораман, ёлғиз бошимни қаёққа ураман? Мени уйингга олиб кет! Эсишаст, дарди бедаво Маргога худди сенга ўхшаган одам керак! Ким сенчалик ғамхўрлик қилолади?... Менга уйлан! Раҳм-шафқат қил! Умрим бўйи сенга етипишни орзу қиламан, сен менинг юлдузимсан! Кел, лоақал бир марта бўлса ҳам паҳлавон кўксингга бағримни босай! Ёки сенга муносибмасманми, а? Мана, қадди-қоматимни кўриб қўй, ичкўйлагимни бир кўриб қўй! — Марго бир қўлини белига қўйди-да, иккинчи қўли билан этагини кўтариб, пастига тўр қадалган қордай оппоқ ичкўйлагини кўрсатди. — Эртага пушти рангини кияман! — Шундай деб, у тезгина қўчани кесиб ўтди-да, болаларнинг олдига келди.

— Бор, Марго, бориб дамингни ол! — Копака аёлнинг елкасидан кучди.

— Менга ҳаммаларинг бараварсизлар, йигитлар! Хоҳлаганларингга турмушга чиқавераман! Ҳаммаларингни баб-баравар яхши кўраман! Сен нега тишингни гичирлатасан, Бердзена? Шунинг учун ҳам сен менга керакмасан! Жудаям инжиқсан, ҳаётимни захар-заққум қиласан! Цицка — бошқача! У зиёли йигит...

— Ҳаммаларингни баб-баравар яхши кўраман, дегандинг-ку, — гапга аралашди Бачана.

— Ие, сен ҳам шу ердамисан, етимчагинам? Сеникига албатта бораман. Ўзим чўмилтираман, сочларингни тараб қўяман, қуйлақларингни ювиб, шимингга дазмол босаман, кейин қайтиб кетавераман. Кимларга ўхшаб кетибсан? Ойнага бир қара...

— Бўлди энди, Марго, бор... Қўряпсанми, одамлар тўпланапти... Юр, азизим, ўзим кузатиб қўяман... — Копака аёлнинг қўлтиғидан олди.

— Тупурдим одамларга! Яшасин Верэнинг йигитлари! — Марго Копакани қучоқлаб, кўксига бошини қўйди ва яна ашуласини бошлади:

*Юр, азизим, юргин, кетайлик,
Икковлашиб дунё кезайлик...*

Муюлишга етганда Копака Марго билан хайрлашиб, уни қўйиб юборди. То аёл уйига кетаётганига ишонч ҳосил қилмагунча орқасидан қараб турди, кейин ўртоқларининг ёнига келди.

— Кўй, Копака, кўй, аза тутма! — деди Цишка ўртоғининг маъюс бўлиб қолганини кўриб.

Марго Петриапшвили кўчасининг охирида, кичкина-кичкина иккита деразали, ертўлага ўхшаган зах бир хужрада истиқомат қиларди. Ховлидан хужрага тўртта ёроч пиллапоядан тушиларди. Устига оқ чойшаб ёпилган стол, оқиш ҳалқаларини занг босган темир каравот, шкаф, иккита стул, дазмол ва дазмол босиладиган тахтача — Маргонинг бор-йўқ бисоти шу эди. Хужра эшигига ховлида ўйнаб юрадиган болалар бўр билан «Жинни Марго» деб ёзиб қўйишганди. Аёл уни ўчириб ташламас, хафа ҳам бўлмасди.

— Биринчидан, буни фаришталар ёзган, иккинчидан, тўғри гап, — дерди у.

Отасидан эрта айрилган Марго онасининг қўлида якка-ёлғиз фарзанд бўлиб қолди. Ёкимтой, қадди-қомати келишган, бутун маҳалла аҳли суюб-эркалайдиган бу қиз йилдан-йилга очилиб, чиройига чирой қўшилиб борарди. Верэликлар у билан фахрланишарди. Бу ҳол 1936 йилдаги ўша машғум кунгача давом этди. Шу куни шаҳарни мисли қўрилмаган сел босиб, Нахаловканинг ярмини оқизиб кетди, Пескидаги¹ тегирмонни таг-туғи билан гумдон қилди, ҳаммомларнинг остки қаватида чўмилаётганлар сув остида қолди. Ўша куни Маргонинг офтоби сўнди, толеи бир умрга каро бўлди.

Бу воқеадан сал олдинроқ верэлик кампирлар Маргони заргар Гогиянинг эркатой ўғли Ваного унаштириб қўйган эдилар. Шаҳарнинг ўша пайтдаги таомилига қўра келинни қўриқдан ўтказишарди — қиз ҳамомда қип-яланғоч бўлиб, ўзини бўлажак қайнонаси билан қайн-синглисига кўрсатиши керак эди. Қизнинг бирор нуқсонни йўқмикин, тагин алданиб қолмайлик, деган мақсадда шундай қилинарди. Қайнона ҳам, қайнсингил ҳам, Маргонинг шўрпешона онаси ҳам бор бўлсин! Шундоқ қизни ҳам текширишадими?! Ахир Марго хуррак оҳудай Петриапшвили кўчасидан чопиб ўтиб, Меликишвили кўчасига бурилгунча сотувчилардан тортиб дўконларнинг олдида уймаланишиб турган харидорларгача — ҳамманинг оғзи ланг очилиб қоларди-ку!

Хуллас, ўша якшанба куни эрталаб Маргони аёлларнинг ҳаммомига олиб боришди. Қиз ечиниб, агрофини

қора қарғадай ўраб олган аёлларнинг қарписида юз турди. Унинг таранг кўксини чулғаб олган сымобий сочлари, мрамардай силлиқ бадани, ҳайкал янглиғ беқусур қадди-қоматини кўрган кампирлар ҳангу манг бўлиб қолишди. Улар тишлари тушиб, ўрадай бўлиб қолган оғизларини чалпиллатиб қизнинг латофати хусусида бир-бирларига гап маъқуллаб турган бир пайтда — худди ана шу дақиқада ҳамомга бало-қазодай сел ёпирилиб кирди. Ўтақаси ёрилган аёллар бараварига ўзларини ташқарига уришди, аммо эшикни ичкарига тортиш ўрнига тўс-тўполон билан орқага итара бошлашди ва шу тариқа ўз йўлларини ўзлари тўсиб қўйишди. Лойка сув бир лаҳзада ертўлага жойлашган ҳаммомни тўлдирди. Дод-фарёдлар тинди... Ёрдамга чопиб келган одамлар ҳеч кимни қутқара олмасликларини тушунишди... Шунда биров ертўлалардан бирининг шифтидаги панжарага ёпишиб олган, кўзлари даҳшатдан бақрайиб қолган қизни эслади. Панжарани кўчиришди, аммо қизнинг унга чангақдай ёпишиб қолган бармоқларини ажратиш олиш осон бўлмади.

Марго бир ой касалхонада ётди. У ҳеч нарсани — онаси ва бўлажак қариндошларининг ҳалок бўлганини ҳам, ўша кунги даҳшатли селни ҳам эслаёлмасди, унинг учун гўё ҳеч нарса рўй бермагандай эди... Дўхтирларнинг барча хатти-ҳаракатларидан наф чиқмади — қиз миқ этмай тураверди... Кейин уни рухий касалликлар шифохонасига ўтказишди. Марго у ерда ярим йил ётди. Ниҳоят, қиз сал ўзига келди, тилга кирди, аммо ақли бир умрга хиралашганини ҳамма тушунди. Шунча вақт ичида аблаҳ Вано келиндан бир марта ҳам хабар олмади, тақдири билан қизикмади, сариқ чақа ҳам юбормади...

Марго уйига қайтгач, бир ҳафтагача хужрасига қамалиб ўтирди, ҳеч кимни киритмади ҳам. Бир куни эрталаб қўшнилари қизнинг қўшиқ айтаётганини эшитиб қолишди. Эшикни бир амаллаб очиб, ичкарига киришди. Марго стол ёнида ўтирар, столда икки шиша «сапери» виноси турарди. Шишалардан бири бўш, иккинчиси ҳали тўла эди. Қиз қўшниларини кўриб, бир қулиб қўйди ва яна қўшиқ бошлади:

*Рақсга тушаман бирга
Хоҳ лезгинка, хоҳ танго.
Кела қолинг, кепқолинг,
Мунтазир сизга Марго...*

¹ Нахаловка, Пески — Тбилисдаги районларнинг эски номи.

Кўшнилари ҳам, таниш-билишлари ҳам ўз ташвишлари билан бўлиб кетиб, аста-секин Маргони унута бошлади. Унинг ўзи ҳам ёлғизликка қўниқиб қолди. Аммо ҳамманинг ёдидан кўтарилган қиз бирор марта ҳам кўчага чиқиб тиланчилик қилмади.

У ўзига тўқ оилаларнинг кир-чирларини уйида ювиб юрди. Топпани қорнига бемалол етарди. Бора-бора, ўзи ҳам сезмай, ичкиликка ружу қўя бошлади. Қиз ҳаммавақт озода кийинар, ички либосларини ҳар куни алмаштирарди. Қўлига пул тушиши билан тўйиб ичиб оларди-да, кўчада юриб севган кўшиқларини айтарди, йўловчиларга, кўриб қўйинглар, дегандай эғнидаги қўйлагини кўз-кўз қиларди. Қўйлакни ким тикканини айтишни ҳам зинҳор унутмасди...

Вақт ўтиши билан ичкилик ўз таъсирини кўрсата бошлади. Маргонинг юзи олдинги тиниқлигини йўқотиб ажин билан қопланди. Энди эрта сўлиган, маст бўлиб кўчада ашула айтиб юрадиган бу жувонни кўрганлар орасида фақат уни ёшлигидан билган, унинг аввалги латофатини унутмаган маҳалла қарияларигина ачиниб бош чайқаб қўйишарди.

То маҳалла аҳли ақлдан озган Маргонинг қилиқларига кўниққунга қадар шўрпешона кизнинг устидан кулган, уни калака қилган одамлар ҳам бўлди. Шу туфайли Марго сўкинишга ўрганди. Катта кўчанинг ўртасига турволиб, дилини оғритган одамни шундай уятли сўзлар билан ҳақорат қилардики, йўловчилар қулоқларини беркитиб ўтиб кетишарди. Аммо ёш болага кўзи тушди дегунча дарров жим бўлар ва секин уйига жўнаб қоларди.

— Фаришгани қулоғини булғатишга ҳеч кимни ҳаққи йўқ, ҳатто худони ҳам ҳаққи йўқ, — дерди у.

Яна бир нарсаси: Марго шунчалик ночор аҳволда яшашига қарамай бирор марта ҳам кизлик номусига доғ туширмади, ифратини йўқотмади. Веранинг уни танийдиган ҳар бир фуқароси кизнинг фариштадай поклигига қасам ича оларди...

Кечкурун Марго Бачананикига келди.

— Уйдимсан, етимчагинам? — деб қичқирди у ва жавобни ҳам кутмай хонага кирди. Бачана стол ёнида ўтириб, халқ хўжалигини планлаштиришни ўрганарди — чоршанба куни имтиҳон топшириши керак эди.

— Нима дейсан, Марго? — деди у конспектини бир четга қўйиб.

— Қани, ювадиган нима нарсанг бор? — сўради Марго ва конспектни олиб варақлай бошлади.

— Ҳеч нарсам йўқ. Ҳаммаси эғнимда!

— Қараб кўр, топилиб қолар! — Марго бўш келмади. Бачана шкафни очиб, полга иккита эски қўйлак билан роса ишқаланиб кетган шимни олиб ташлади.

— Эҳтиёт бўлиб юв, сузилиб турибди ўзи, — илтимос қилди у ва яна конспектига шўнғиб кетди.

— Наҳотки конспектинг шунчалик қизиқ бўлса, бош кўтаргинг келмайди-я! — деди Марго девордаги шкафчани очиб.

— Жудаям қизиқ, ундан ташқари яқинда имтиҳоним бор!

— Вой, тентаг-ей! Қизиқ бўлса ўқиганинг учун пул тўлашармиди, қайтагасан сендан пул олишарди! — Марго зарда билан шкафни ёпди. — Бўш яшиқни нима қиласан олиб ўтириб? Ҳовлига чиқариб ташла!.. Ичадиган нарсанг борми?

— Валерьянка бор.

— Валерьянкангни имтиҳон олдида профессорингга бер!

Марго энгашиб, полда ётган шим ва қўйлакларни олди. Қаддини ростлади-ю, афтини буриштирганча қоринини чангаллаб қолди.

— Вой ўлтур-ей, кечадан бери кийнайди-я! — деди у ва қўйлаклардан бирини ёйиб кўриб, бош чайқади: — Нима бу ўзи — қўйлакми ё дастурхонми? Танц-Геуркани бутун менюси ёзилган-ку! Уялмайсанми?

— Уяламан, азизим Марго, лекин иложим қанча?

— Уйлан, тентак, уйлан!

— Шунақа дегин? Хотинни нима билан боқаман?

— Бир-бирларингни ейсанлар!

— Бўпти, уйланаман! — ваъда берди Бачана.

— Кийимларингни эртага кечкурун опкеламан. Беш сўм тайёрлаб қўй, — Марго эпикка қараб юрди. Кейин бирдан тўхтаб, этагини кўтарди-да, чиройли крепжоржет трусигини кўрсатди. — Қани, топ-чи, кимни иштони бу?

Бачана елкасини қисди.

— Ташқи ишлар темир йўли маданият министриники! — деди у ғурур билан ва хонадан чиқиб кетди.

Аммо эртасига кечкурун Марго келмади. «Ичган бўлса, ухлаб ётгандир-да», — деб ўйлади Бачана ва ўзи йўлга тушди.

Хўжра эшиги очик эди, чироқ ёниб турарди. Марго тўшақда гулдор, пуштиранг тунги қўйлақда ётарди. Унинг

юзи кизариб, бўғрикиб кетган, кўзларида ҳовур бор эди.

— Ҳа-а, етимчагинам, келдингми, билувдим келишингни! — жилмайди у ва қўлтигидан термометрни олиб Бачанага узатди. — Ма, қара-чи, қанчайкин? Ўзим ҳеч нарсани кўрмайпман, кўз олдимда нуқул сариқ халқачалар айланяпти...

Бачана термометрга қараб, дами ичига тушиб кетди: симоб устуни ўттиз тўққизу тўққизда турарди.

— Нима бўлди сенга, Марго?

— Билмайман, азизим... Қандайдир ярамас ичимни пармалаётганга ўхшайди... Вино ҳам, ароқ ҳам фойда қилмади... Кечгача аранг чидадим... Мана энди ётиб қолдим... Қанча бўпти?

— Кўп... — деди Бачана термометрни столга қўйиб.

— Қанча, ахир?

— Ўттиз саккиз...

— Шиминг билан қўйлакларинг столда турибди. Ху-дога шукур, дазмоллашга улгурдим... Шкафни очсанг, сирка бор, озгина сув аралаштиргин-да, сочикни хуллаб, пешонамга қўйиб қўй... Бошим тарс ёрилиб кетай деяпти. Шўрлик бошимга шу етмай турувди ўзи...

Бачана Маргонинг илтимосини адо этди.

— Ҳозир бориб, бирортасини олиб келаман, — деди у.

— Кимни?

— Дўхтирни.

— Э-э, мен телбага кимни кўзи учиб турибди дейсан? Уларни қўлида соғ одамлар ўлиб кетяпти-ку қаровсиз қолиб... — жилмайди Марго.

Бачана индамай хужрадан чикди-ю, Петриашвили кўчасининг этагига қараб чопиб кетди.

Ўртоқлари дорихона олдида нима ҳақдадир баҳслашиб туришарди.

— Марго ўляпти! — деди Бачана ҳаллослаб келиб.

— Нега ўлади?! Кеча шу ерда кўрувдик-ку? — хайрон бўлди Тенгиз.

— Кўрувдик, лекин ҳозир ўляпти! — такрорлади Бачана.

— У нима деганинг! Тушунтириброк гапирсангчи! — жеркиб берди Коплик.

— Айтяпман-ку — ўляпти!

— Нима бўпти? — сўради Цицка.

— Қорним оврияпти, дейди. Харорати қирқ!

— Нима бўлганикин, Датико? — сўради Копака.

— Билмайман, Тенгиз. Дўхтир хирургни чақириш керак.

— Шатиришвилиникига борамиз! — деди Кока.

— Шатиришвилининг — аблах одам! Текинга ҳеч қаяққа бормайди, ҳозир ухлаб ётган бўлишям мумкин! — Бердзена ижирганиб, бир четга қараб тупурди.

— Қўйинглар уни! Ҳозир бориб, Вахтангнинг отаси Игнатий амакини бошлаб келаман, у яхши киши! — Цицка шундай деди-ю, тўдадан ажралиб, чопганча кетди.

Беш минутлардан сўнг болалар оёқ учиди юриб Маргонинг хужрасига киришди-да, индамай қаравот ёнига тизилишди. Аёл ҳамон типирчилаб ётарди. Болаларни кўргач, тирсагига суяниб гавдасини хиёл кўтарди-ю, кейин яна ўзини ёстикқа ташлаб, хўнграб йиғлаб юборди. Сал ўтмай, қандайдир асабий севинч билан кула бошлади.

— Қадрдон укаларим... Сизларни кутган эдим, хато қилмаган эканман... Азизларим... Нега азага келган одамдай тизилишиб турибсизлар, ўзларингнинг эркин ҳис қилин-лар... Илойим бутун дардларингиз телба Маргога ўтсин...

— Ташвишланма, Марго, ҳозир Цицка дўхтирни бошлаб келади, — деди Тенгиз базўр.

— Дўхтирни нима қиламан? Мен энди ўлмайман... Оғриқ ҳам йўқолди, хароратим ҳам пасайди... — Марго пешонасидаги ҳўл сочикни олиб, бурчакка улоқтирди. Бачана сочикни қайтадан ҳўллаб, яна беморнинг бошига қўйди.

— Етимчагинам, йигитларни сен ваҳимага солдингми? Улардан кечирим сўра! Ҳозирок сўра! Ўҳ-хў! Қайси бемордан, айниқса жинни бемордан шунча одам ҳол сўрагани келган?! Яшавор, Марго! Офарин, Марго! — киз яна йиғлашга тушди. Болалар нима қилишларини билмай, бошларини қуйи эгтанча туришарди. Марго андак ўзини босиб олгач, яна Бачанага мурожаат қилди: — Анови шкафда ёғоч қутича турибди. Шунини олиб бер... Раҳмат... — У қутичани кўксига қўйди, бир оз ўйланиб тургач, қуловига тутиб силкитиб кўрди, кейин мамнун жилмайди-да, қопқонини очди. Қутичада нархи арзон узук, исирға, билагузук ва бошқа ҳар хил ялтироқ нарсалар бор эди.

— Мана бу бебаҳо тош Афғонистоннинг пойтахти Қобулдан махсус малика Тамарага келтирилган... — Марго қутичадан мовий кўзли, нархи икки сўм турадиган жез узукни олди. — Буни сенга тақдим этаман, Копак-

ка... Уйланганинда келинни ўнг қўлига, ўрта бармоғига тақиб қўй... Марғони совғаси, дегин. Яна шунинг айтгани, агар мен ёшроқ бўлганимда у қиз сени тушида ҳам кўрмасди... Омадингни берсин!.. Ма, ол!..

Тенгиз узукни олди-ю, бир ютиниб қўйди.

— Мана бу сенинг хотинингга, князь Кока Амiredжиби, ҳинд маржонидан ясалган исирға... Кўк кўзли, қора соч, оқ бадан аёлларга ярашади... Ма, ол, тортинма!.. — Марго Коканинг кафтига ўйинчоқ исирғани қўйди.

— Мана бу тилла билагузук сенга, Бердзена!.. Доғистон зарғарлари ясаган... Бунақа билагузук баланд бўйли, кўкси таранг, қора кўз аёлларга мос тушади... Тақдим этаман сенга! — Бердзена Марғонинг қўлидан консерва қутисидан ясалган ҳалқани эҳтиром билан олди-да, чурқ этмай, хонадан чопиб чиқиб кетди.

— Бу эса менга! — Марго кўксига ишга тизилган кумуш тангаларни олиб қўйди. — Бу маржонни эсимни таниганимдан буён олиб юраман, шунинг учун ҳеч кимга бермайман... Хафа бўлмаглар!.. Бачана, яқинроқ кел!

Бачана қизнинг ёнига борди.

— Сенга манави форс зумрадини бераман... Албатта, камбағал, етим қизга уйлангин, бошқаси сени тушунмайди... Ма, ол, илойим бахтинг очилсин!.. — Бачана Марғонинг қўлидан сим ўтказилган яшил тутмачани олди. — Қолганларини ўзинг тарқат...

Бачана қутичани кўтарганча ҳар қайси боланинг олдига бориб, қўлига илинган нарсани биттадан улашиб чиқди.

— Чарчадим... Бу ўлгур пармалашини қўймайпти... — Марго инграб, бошини орқага ташлади.

— Бир оз чида, Марго, ҳадемай дўхтир кепқолади! Қўркма! — деди Копплик овози титраб.

— Нега кўрқарканман? Бу кунни кўпдан буён кутаман, худди куёш чиқишини кутгандай кутаман... Тезроқ кела қолсанг-чи, ажал, нега мени бунча қийнайсан?! — Марго кўзларини юмди. Икки юзидан тизиллаб ёш оқиб тушди.

— Келди! — деди кимдир.

Хонага профессор билан Цицка кириб келишди. Профессор ҳамма билан бош силкиб саломлашгач, тўшпатуғри Марго ётган каравот ёнига борди. Болалар шошиб унга стул қўйиб беришди. Профессор беморнинг томир уришини ўлчаб кўрди, кейин мисдай қизиб ётган пешонасига кафтини қўйди.

Марго кўзларини очди.

— Салом, азизим! — деди профессор кулиб.

Марго қўли билан кўз ёшларини артиб, дўхтирга тикилиб қаради.

— Худо хайрингизни берсин, мухтарам Игнатий! — жавоб берди қиз ҳам жилмайиб.

— Исмимни қаёқдан биласиз?

— Сизни ким танимайди? Грузиянинг ярми сиз туфайли у дунёдан қайтиб келган.

— Сал камроғи! — ҳазиллашди профессор. — Хўш, нима безовта қиялпти, азизим?

— Манови шумтакалар ярим кечада оромингизни бузгани безовта қиялпти!

— Буни ўйламанг, — деди профессор, — касбим шу, кундузи ухлайвераман... Қаерингиз оғрияпти?

— Ичим ёниб кетяпти, дўхтир...

— Қачондан бери?

— Эрталабдан... Йўқ, кечадан, ўтган кундан бери... Аввал ароқ ичсам босиларди... Бугун ётиб қолдим...

— Қани, аёғлини кўтаринг-чи! — илтимос қилди профессор.

Марго болаларга, сўнг профессорга қаради.

— Жинни бўлсам ҳам, ҳар ҳолда, уяламан, дўхтир...

— Ҳаммамиз ҳам маълум даражада жиннимиз, лекин ҳеч нарсадан уялмаймиз, — деб тўнғиллади профессор ва ўзи аёғлини кўтариб ташлади. Болалар юзларини четга буришди. Профессор тўрт бармоғи билан беморнинг қорнини охиста боса бошлади: — Оғрияптимиз?... Оғрияптимиз?

Марго лабини тишлаганча миқ этмасди. Профессор кўриб бўлгандан кейингина қиз инграб юборди:

— Ҳамма ерим оғрияпти, дўхтир, бундан кўра ўлганим яхши...

Профессор аёғлини пастга тушириб, беморнинг ўнг тиззасини букди-да, аста-секин юқорига кўтариб, қоринга тиради. Марго кичқириб юборди.

Профессор шошиб ўрнидан турди.

— Телефон борми?

Цицка Маргога савол назари билан қаради.

— Дугладзеникида бор, — деди қиз инграб.

— Дарҳол «тез ёрдам»га қўнғироқ қилинлар, Игнатий Джикия илтимос қиялпти, денглар. Тез етиб келишсин!

Ципка чоғиб чиқиб кетди.

— Ахволим оғирми, дўхтир? — Марго ўрнидан туриб, каравот четига ўтирди.

— Ётинг, азизим, сизга қимирлаш мумкин эмас! — Шундай деб, профессор қизни яна охишта ўрнига ётқизиб қўйди. — Шу пайтгача қаерда эдингиз?

— Ҳечқиси йўқ, дўхтир, ўлим мен учун — байрам. Ўзингизни қийнаманг...

Профессор стол ёнига бориб ўтирди-ю, бошини кафтига тираганча жим бўлиб қолди.

Кока профессор костюмининг ён чўнтагига сездирмасдан пул солиб қўйди. Профессор Кокага қайрилиб ҳам қарамай, пулни олиб столга қўйди. Кейин қўйин чўнтагидан бир даста ўн сўмликни чиқариб, ҳалиги пулларнинг ёнига ташлади. Сўнг ўрнидан туриб, хонадан чиқиб кетди. Болалар унга эргашипди.

— Умид борми, профессор? — сўради Бердзена.

Профессор бош чайқади.

— Сираям-а? — деди Тенгиз.

— Бир процент...

— Унга нима бўлган ўзи, профессор?

— Перитонит... Кўричаги ёрилиб кетган... Уч кундан бери шу аҳволда юрибди-я... Шунақа ҳам бўлади-ми!...

Ўн беш минутлардан сўнг «тез ёрдам» машинаси келди. Марғони замбилга ётқизиб, машинага олиб боришди. Хужрасидан чиқаётганда у болаларга юзланди:

— Алвидо, Верэнинг йигитлари! Алвидо, кадрдон укаларим! — Шундай деб, у замбилдан хиёл бошини кўтарди-да, ёлвориб илтижо қилди: — Ҳаммомга борманглар! Ҳеч қачон ҳаммомга борманглар! Менинг васиятим шу!..

Марғонинг жасадини сепанбада, 1936 йилги тошқин куни Марғонинг ўзи келтирилган ўша касалхона биносидан чиқаришди.

Бутун Верэ, Петриашвили ҳамда Меликишвили кўчалари одамга лиқ тўлган, Марғони танийдиганлардан кўра уни танимайдиганлар кўпроқ эди.

Гулга қўмиб ташланган тобутни Верэ довоидан саккиз йигит кўтариб борарди, улар билан ёнма-ён яна саккиз нафар тобуткаш одимларди. Тобутдан сал олдинроқда гуллар билан безатилган автомашина ўрмаларди. Гул шунақа кўп эдики, гўё улкан жонли гулдаста қабристонга ўз оёғи билан юриб бораётгандай туюларди.

Меликишвили кўчасида ҳаракат тўхтаб қолди. На автобус, на машина, на трамвай юра оларди. Петриашвили кўчаси муюлишига етганда йигитлар беш минутга тўхташди. Аввал битта машина, кейин иккинчиси, сал ўтмай бошқалари ҳам сигнал бера бошладди. Бир зумда бутун маҳаллани клаксонларнинг овози тутиб кетди.

— Яна қанақа намоёниш?! — деб бақирди тасодифан машиналар орасига кириб қолган бошқа бир шофёр кабинадан бошини чиқазиб. — Қачонгача турамиз бу аҳволда?!

— Сигнал бер! — деди унга шу маҳаллалик бир йигит.

— Нера? — хайрон бўлди шофёр.

— Керак!

— Керак деганинг нимаси?!

— Керак деганим — мана! — йигит кабина зинасига сакраб чиқиб ўзи сигнални босди.

— Қўлингни торт! Аккумулятор ўтириб қолади!..

— Ҳечқиси йўқ, итариб юргизамиз! — жавоб берди йигит сигналдан қўлини олмай.

— Намунча ваҳима! Қанақа амалдорни қўмишяпти ўзи?! — шофёр хуноб бўлиб, яна кабинадан бошини чиқазди.

— Верэлик Марғони қўмишяпти...

— Кимни?

— Менга қара, бос дегандан кейин босавермайсанми! — йигит шофёрнинг бошини ичкарига итарди. — Қанақа галварссан ўзи?!

Шофёр йигит жиддий гапираётганини англаб, бор кучи билан сигнални боса бошлади. Йигит бошқа машинанинг олдига борди. Хаял ўтмай бу машина ҳам сигнал бера бошлади. Йигит сал узоклашгач, шофёр тўнғиллаб қўйди:

— Жанна Д'Аркни қўмишяптими дейман?!

— Йўқ, Марго жинини қўмишяпти! — деди шу ердан ўтиб кетаётган бир одам.

— Жинини?! Жинини ҳам шунча ваҳима билан қўмишадими?

— Бизда шундай! — жавоб берди шофёрга машина ёнида турган мотам қатнашчиларидан бири.

— Қойилман! Бунақа маҳаллада ўлсанг ҳам алам қилмайди! — хитоб қилди таъсирланиб кетган шофёр.

Кечқурун Танц-Геурка майхонаси верэлик йигитлар билан тўлди. Столлар одмигина тузалган эди — нон,

пишлоқ, вино, редиска. Косагул сайлашмади. Хамма жой-жойига ўтириб, гала-говур тингандан кейин Цицка ўрнидан турди-да, стаканига вино тўлдириб, икки-уч томчисини нонга томизди ва тўпланганларга қарата шундай деди:

— Маҳалламиз қайғуси учун, маҳалламиз кўз ёшлари ва қувончи учун, маҳалламиз йўқотган нафосат учун! Хамма ўрнидан туриб, стаканини бўшади.

Шу куни Танц-Геурка майхонасида бошқа бирорта ҳам сўз айтилмади, бирор стакан вино ҳам ичилмади.

— Бўшсан, Рамишвили, бўшсан... — ҳафсаласи пир бўлган профессор истамайгина Бачананинг имтиҳон дафтарчасини варақлай бошлади. — Нима гап ўзи?

Бачана индамади.

— Сента нима бўлди, Рамишвили? — жавоб ололмаган профессорнинг тоқати тоқ бўлиб кетди.

— Тобим қочиб қолди, мухтарам профессор, яхши тайёрланолмадим...

— Тобинг қочмаган, анови жинни аёл билан ўралашиб қолгансан!.. Кеча тобутининг орқасида, худди туғишганидай, бош эгиб кетаётганингни кўрмабманми?

— У жинни эмас эди, мухтарам профессор, — деди Бачана.

— Ким эди бўлмаса? Шох Ираклийми? Тавба, бутун маҳалла оёққа турибди-я! Икки соат ҳаракат тўхтаб қолди!

— У касал аёл эди, мухтарам профессор, руҳан касал аёл эди! — Бачана ўпкаси тўлиб кетганини сезиб, ўрнидан турди.

— Қаёққа? — ҳайрон бўлди профессор.

— Бошқа сафар келаман, — деди аста Бачана.

— Сента бирор яқинлик томони бормиди уни?

Бачана анчагача ерга тикилганча турди, кейин профессорга қараб:

— У менинг опам эди... — деди.

Профессор Бачананинг кўзларига тикилиб қаради. Бачана бу нигоҳга бардош беролмай бошини эгди. Орага жимлик чўкди. Ниҳоят, профессор имтиҳон дафтарчасини ёпиб, Бачанага узатди ва:

— Боравер, Рамишвили! — деди-ю, ўрнидан туриб, дераза олдида борди.

Бачана дафтарчани чўнтагига солиб, хонадан чиқиб кетди.

— Хўш, қалай? Неччи бўлди? — студентлар уни дув қуршаб олишди.

Бачана жавоб бермади. Коридорга бурилмай, зинаподан чопқиллаганча университет ховлисига тушди-да, ўзини бўш скамейкага ташлади. Шу ўтирганча узок вақт ўтирди, у ҳеч нарсани кўрмасди ҳам, сезмасди ҳам. Анчадан кейин чўнтагидан имтиҳон дафтарчасини олиб, беихтиёр очиб қаради.

...Бу — Бачананинг ҳаётидаги биринчи «беш» эди. У дафтарчани ёпди, салдан кейин яна очиб қараган эди, ҳеч нарсани кўра олмади.

Бачананинг кўзлари жикка ёш эди.

Бачана йиғларди.

12

Буликанинг ўлимидан сўнг профессор Бачана билан руҳонийни ёмон ўй-хаёллардан асраш ниятида палатага ҳеч кимни ётқизмасликни ва бўш каравотни олиб чиқиб кетишни буюрди. Аммо бўш жой бўш каравотдан ҳам совуқроқ кўринар экан.

Хар куни эрталаб уйғонишлари билан Бачана ҳам, ҳазрат Иорам ҳам яқингинада Буликанинг каравоти турган жойга беихтиёр қараб қўйишар, юраклари ич-ичидан зирқираб кетар эди. Кейин, кун бўйи у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ётган пайтларида ҳам, гўё мана ҳозир Булика ҳазил аралаш лўқма ташлаб қоладигандай, бирдан жим бўлиб қолишарди.

Бу ахвол икки ҳафтача давом этди. Кейин вақт ўз ишини қилиб, Бачана ҳам, ҳазрат Иорам ҳам Буликанинг йўқлигига аста-секин кўника боришди...

...Бир куни эрталаб ҳазрат Иорам Бачанага қутилмаган савол бериб қолди:

— Ҳурматли Бачана, сизни Дидуби қабристонига қўйишса керак, а?

Бачана аввалига кулиб юборди, кейин безовталаниб қолди:

— Нима бало, ёмон туш кўрдингизми?

— Шунақа, лекин тушим сизга эмас, ўзимга алоқадор, — жавоб берди ҳазрат Иорам синиқ оҳангда.

— Ундай бўлса, қаерга қўйилишни мендан эмас, сиздан сўраш керак экан... Негадир муғамбирлик қилип-сиз, отахон!

— Топдингиз... Демокчиманки, мабодо сиз сағанага қўйилсангиз, менга ҳам ўша ердан, черков ховлисидан икки қулоч жой топилиб қолар...

— Агар бунақа нуқтаи назардан қаралса, мен ёзувчилар уюшмасининг ҳовлисига кўмилишим керак... Башарти, сиз Дидуби черковига нозир бўлиб ишга ўтсангиз, қабрда девор-дармиён қўшни бўлишимиз ҳам мумкин!

— Демак, сизнинг жойингиз тайин, акс ҳолда, бунақа ҳазил қилмасдингиз! — ҳулоса ясади ҳазрат Иорам.

— Янглишпасиз!

— Нима учун?

— Чунки Дидуби қабристони аллақачон тўлиб бўлган. Мени у ерга тикиштиришнинг иложи йўқ... Агар тикка қилиб кўмишмаса... Лекин бир нарсага имоним комил: иккаламизни ҳам қабрсиз қолдиришмайди.

Ҳазрат Иорам оғир ҳўрсинди.

— Қанақа туш кўрдингиз ўзи, отахон?

— Асти сўраманг!.. Шу пайтгача ўзим жанозасини ўқиб, нариги дунёга йўллаган марҳумлар Ортачала черковининг ҳовлисига тўпланиб, менинг чиқишимни кутиб туришганмиш!

— Хўш, кейин нима бўлди? Чикдингизми?

— Э-э... мен кўрқок, мен нодон... меҳробга яшири-
ниб ўтирганмишман... Эсласам, уятдан ерга кириб кет-
гим ёки ўзимни осиб қўйгим келади!..

— Ўз жонига қасд қилиш, отахон, инсон эркини намоёиш этишининг энг олий шакли. Лекин, афсуски, бу нарсани динингиз қатъиян ман қилади, ниҳоятда оғир гуноҳ ҳисоблайди! — деди Бачана жиддий оҳангда.

— Билишимча, ўзини ўлдирган одамга сизлар ҳам қарсак чалмайсизлар шекилли, — жавоб берди ҳазрат Иорам. — Менинг биттагина умидим — жоннинг бошқа шамойилда инъикос этишидан.

— Ёзувчи зоти, отахон, ўз халқининг содиқ ити бўлади... Мен жоннинг бошқа шаклда пайдо бўлишига ишон-
майман, мабодо шундай бўлган тақдирда ҳам, менинг жоним ҳеч шубҳасиз ит киёфасига қиради. Бинобарин, мен ўлганимдан кейин кўча-қўйда санғиб юрган дайди итларга раҳм-шафқат қилинг, уларга тош отманг, чунки ўша итларнинг бири мен бўлишим мумкин!

— Ажаб гапларни гапирдингиз, ҳурматли Бачана! Аммо-лекин, ҳар бир ўлган ёзувчининг жони дайди итлар танасига ўтаверса, бу дунёда яшашнинг қизиги қолармикин? — деди ҳазрат Иорам истеҳзо билан кулиб.

— Қизиги қолмайди, албатта, агар сизларнинг жонларингиз бўри киёфасига кирса!

— Нега энди бўри бўларкан?

— Ўз қавмларидан қочиб, яшириниб олган руҳоний арслон бўлармиди! — деди Бачана кулгисини аранг босиб. Ҳазрат Иорам ётган жойида бир қимирлаб қўйди, лекин ҳадеганда жавоб тополмай, нариги ёнбошига ағдарилди.

...Палатага ҳамшира Женя кириб келди. Бачана билан ҳазрат Иорам дарров аёлни қайириб, юзтубан ётишди-да, укол қилинадиган жойларини очишди. Женя ҳа-
холаб кулиб юборди:

— Бекитинглар, ўртоқлар, бекитинглар! Бу гал қўлимда шприц йўқ... Сизга меҳмон опкеляпман, ҳурматли Бачана, шу аҳволда кутиб олсангиз қандоғ бўларкин?!

— Меҳмон? Нима иши бор экан? — Бачана ҳушёр тортди.

— Соғлигингиз билан қизиқяпти... Тувак тураверсинми ёки опчиқиб кетайми? — деди Женя ҳамон кулгисини босолмай.

— Эрками ё аёлми?

— Аёл. Яқинларингиздан экан...

— Ундай бўлса, тураверсин! — Бачана навбатдаги учрашувга ҳозирланди.

— Хўп бўлади!

Женя чиқиб кетди. Шу заҳоти палатага сочларига оқ оралаган, ўрта ёшлардаги ҳаракатчан бир аёл кирди. Қўлида семиз папкаси ҳам бор эди. У хонанинг ўртасига етганда тўхтаб, бир оз иккиланиб турди-да, сўнг ҳазрат Иорамнинг қаравоти томон юрди.

— Салом! Мен оилангизнинг дўсти Нина Санеблидзе бўламан! — деди у ва таклифни ҳам кутмасдан руҳонийнинг рўпарасига ўтирди.

— Оиламинг дўсти? — қайта сўради чол.

— Ҳа. Отангиз Акакий билан менинг дадам Лазарь 1915 йилдан 1916 йилгача Боку саноат техникумида бир-
га ўқишган.

— Сиз кимнинг олдига келдингиз ўзи? — сўради руҳоний хайрон бўлиб ва Бачанага бир қараб қўйди. Бачана афтини буриштириб, гаплашаверинг, деган ишорани қилди.

— Кимнинг олдига бўларди? — аёл ҳам астойдил таажжубланди. — Сизнинг олдингизга-да!

— Мени танийсизми? Илгари учрашганмизми? — ҳазрат Иорам ролга кира бошлади.

— Ё тавба, бу шунчалик қийин нарса эканми? Ҳамаёқда — радиода ҳам, телевизорда ҳам — фақат сизни

эшитиб, сизни кўрамиз: Бачана Рамишвили... Бачана Рамишвили!.. Лекин сал ўзгарибсиз... соқол кўйворибсиз...

— Ҳа, палата салкинрок... — ҳазрат Иорам соқолини бир силаб, адёлга яхшилаб ўранволди.

— Албатта! Дард билан ҳазиллашиб бўладими!

— Хм... Менинг олдимга бирор иш билан келдингизми, хоним? — руҳонийнинг тоқати тоқ бўла бошлади.

— Ҳа. Ахволингиз қалай?

— Раҳмат. Ҳозир анча тузукман... Ўзингиз-чи?

— Менми?! Мен ўляпман, адо бўляпман, чўкяпман, ёниб кетяпман! — юрагидагини тўкиб солди аёл.

— Менинг қандай ёрдамим тегиши мумкин? — ҳазрат Иорам ўз хизматини таклиф қилди.

— Ёрдам дейсизми? Ёрдам керак эмас, мени қутқаринг! — талаб қилди аёл.

— Қўлимдан келармикин? — иккилангандай бўлди ҳазрат Иорам.

— Вой, у нима деганингиз?! Сизнинг қўлингиздан келмайдими?! Бачана Рамишвилини-я?! Ҳа-ҳа-ҳа! — ёлпондан кулди меҳмон. — Сизни бир оғиз сўзингиз, тўрт энлик хатингиз, битта қўнғироғингиз...

— Нима илтимосингиз бор? Эшитаман! — Ҳазрат Иорам бу шаддод аёл билан қилаётган суҳбати яқинда Бачана билан муттаҳам тамакифуруш ўртасида бўлиб ўтган мунозарага ўхшаб кетаётганини пайқади.

— Иккинчи август куни, куппа-кундузи, ҳамманинг олдида ўғлимни сўйишди!

Ҳазрат Иорам тахта бўлиб қолди.

— Ким? Қарда? — деди у базўр.

— Виждонсиз порахўр, эсипаст... Университетнинг бир юзу еттинчи хонасида... — деди аёл йиғламсираб ва бидирлаб қўшиб қўйди: — Ундан кейин бирор нарса ўзгарди, деб ўйлайсизми?

— Кимдан кейин? — тушунмади ҳазрат Иорам.

— Ўшандан кейин! — аёл кўзи билан пифтга ишора қилди. — Мениям, ўғлимниям пичоксиз сўйди, аблаҳ! Бола боёқишни аудиториядан қўлда кўтариб олиб чиқишди... Уч йил-а! Болани уч фандан — грузинча, инглизча ва тарихдан рошпа-роса уч йил тайёрлаган эдим! Ҳар битта фанга етти юз сўмдан тўлаганман! Мана, оқибати!..

Ҳазрат Иорам аёлни ўғли тириклигига ишонч ҳосил қилиб, енгил тин олди.

— Мактабда-чи? Мактабда ўқимаганми ўғлингиз?

— Ўзингиз ўқигансиз-ку мактабда! Хўш, нимани ўрғатишган?

Ҳазрат Иорам жавоб тополмай, ерга қаради.

— Автандилнинг васиятини¹ ёддан ўқиб беришни талаб қилибди боладан! Ярамас! Имтиҳонга тайёрлагани учун ҳар биттасидан етти юз сўмданни санаб олган ўз ўқувчиларидан сўрасин эди! Автандилнинг васияти-я! Уни Руставелининг ўзи ҳам ёд билмаган, билганда овора бўлиб ёзиб ўтирмас эди!

— Йў-е, қўйсанингиз-чи! — эътироз билдирди ҳазрат Иорам.

— Ҳа, нима? Унинг ўзи ҳам ўша лаънати васиятни ўқимаган! Уйинг куйгур, порахўр!

— Нега унақа деб ўйлайсиз?

— Ўйлайдиган жойи йўқ бун. Башарасидан шундоқ кўриниб турибди!

— Ишонмайман! — ҳазрат Иорам бўш келмади.

— Гаров бойлашамиз! — аёл чолга қўлини узатди.

— Нимадан? — рози бўлди руҳоний ҳам қизиқиб кетиб.

— Хоҳлаган нарсангиздан! Умуман, Руставелини, дунё тарихини ва инглиз тилини ёд билган болаларга университетнинг кераги йўқ! Маълумотга, одатда, маълумоти йўқлар муҳтож бўлади! Ана шунақа!

— Хўш. Энди нима қилишимиз керак? — ҳазрат Иорам умумий ва олий таълим тўғрисидаги янги қоидалар тарғиботини бўлиб қўйди.

— Менга ёрдам беришингиз керак! — деди аёл.

Ҳазрат Иорам мадад кутиб, Бачанага қаради. Бачана оғзини сочиқ билан бекитганча, бош чайқаб қўя қолди.

— Қандай ёрдам? — сўради руҳоний хуноби опиб.

— Олий таълим министрининг олдида бориб келасиз.

— Касалхонада ётибман-ку?

— Қўнғироқ қилинг ё хат ёзиб беринг.

— Нима деб ёзаман?

— Фалончи менинг қариндошим, мактабда аъло ўқиган, яхши тайёрланган, спортчи, дейсиз... Яна нима?

— Билмайман, — деди зарда билан ҳазрат Иорам.

— Мана, мактаб берган справка. Ўқувчилар спартакиадасида учинчи ўринни олган. Узунликка сакраш — уч метр, баландликка — бир метру ўн етти сантиметр...

¹ «Автандилнинг васияти» — Шота Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» поэмасидаги бир боб.

— Унақа бўлса, жисмоний тарбия институтига кира қолсин. Манови оғайним спортчи, ёрдам беради! — ҳазрат Иорам Бачанани кўрсатди. У юзидан сочиқни олиб, маъқуллагандай бош силкиди.

— Нималар деяписиз?! Жисмоний тарбияга бало борми? — аёл Бачанага жиркангандай қараб қўйди. — Мен сассиқ така эмас, ўғил ўстирмоқчиман!

— Нега унақа дейсиз, хоним? — деди хафа бўлиб Бачана. — Думбадзё, Гокиели, Хникина, Джугелилар¹ жисмоний тарбия институтини тугатишган...

— Спортчимисиз? — унинг гапини бўлди аёл.

— Ҳа.

— Сиз ҳам инфарктмисиз?

— Ҳа.

— Баттар бўлинг!

Бачана кулиб қўйди:

— Раҳмат.

Аёл ўзининг беандиша гапини силлиқлашга уринди:

— Худо шифо берсин!

— Худога ишонасизми? — ҳазрат Иорам севиниб кетди.

— Ўзига ишонганларга худо кўп ёрдам берганми? Сиз менга ёрдам беринг, мен учун худо ҳам, халоскор ҳам сиз бўласиз!

— Қўлимдан келмайди, ўлай агар! — деди ҳазрат Иорам оғир уҳ тортиб.

— Депутат, муҳаррир бўла туриб, сизнинг қўлингиздан келмаса, бошқа кимнинг қўлидан келади? — аёл жизгинак бўлиб кетди.

— Иложи йўк! Бунинг устига, ўғлингизга аллақачон икки қўйиб бўлишибди! Келинг, бу ҳақда бошқа гаплашмайлик! — деди чўрт кесиб ҳазрат Иорам ва девор томонга ўгирилиб олди.

— Бўпти, бўпти... — аёл таслим бўлди. — Унда бошқа масалада ёрдам беринг...

— Яна нима?! — ҳазрат Иорамнинг жон-пони чиқиб кетди.

— Эшитишимча, Первомай райиждрокомининг раиси оғайнингиз экан... Бошимизда уй ташвиши бор. Қўшнимиз Сололакидан² тўрт хонали уй олди. Нимага олди,

¹ Нина Думбадзё, Елена Гокиели, Надежда Хникина, Майя Джугели — донг тарафтан машхур спортчилар.

² Солоаки — Тбилисидаги районнинг эски номи.

қайси хизматлари эвазига олди, бу ёни номаълум... Қисқаси, ўшанинг хонасини ўзимизникига қўшиб олмоқчимиз. Ўғлим колониядан хат ёзиб, уйланмоқчиман, дебди. Ҳадемай муддати тугайди. Униям ташвишини қилиш керакми, йўқми? Қилиш керак!.. Тўғри, у хонага бошқа даъвогар ҳам бор, лекин адолат билан қаралса, бизники бўлиши керак. Ён томонга зинапоё ўрнатиб, битта эшик очилса, бизнинг ошхонамиз билан ўша хонанинг айвонини қўшнининг икки хонали уйига улавориш мумкин. Қўшнига Церетели кўчасидан бошқа уй топиб қўйдик. Сал узоқроқ, майдони ҳам тўрт метру ўн тўрт сантиметрга кичикроқ, лекин ремонтини ўзимиз қилиб, берамиз, эрим текинга телефон ҳам қўйдириб бермоқчи. Ўша уйнинг ёнгинасида бир касалманд, сўққабош кампир яшайди. Илойим умри узоқ бўлсину, лекин ҳадемай ўлади. Ўтган йили эрим унга ўғил тутинган, иссиқ-совуғидан ўзимиз хабар олиб турибмиз. Агар кенжамизни иссиғида кампирникига пропискадан ўтказиб қўймасак, ўша битта хонадан ҳам айриламиз, тушуняписизми? Бутун меҳнатларимиз зое кетади!.. Битта қўнғирогингиз кифоя, ҳурматли Бачана! Кейин умрбод дуои жонингизни қилиб юрамиз!..

— Яхши бўлардику-я, лекин... мен раисни танимайман-да... — ҳазрат Иорам пешонасидаги терни артди.

— Сиз танимасангиз, у танийди! — хитоб қилди аёл.

— Билмадим-ов... — ҳазрат Иорам нима қилишини билмай, яна Бачанага қаради. Шўрлик руҳонийга ичи ачиб кетган Бачана энди суҳбатга ўзи аралашмаса бўлмаслигини сезд.

— Мен аниқ биламан, улар бир-бирларини танишмайди!

— Ишонмайман!

— Онт ичаман! — деди Бачана қўлини кўксига қўйиб.

— Балки ўзингиз ёрдам берворарсиз? — аёл энди Бачана томонга ўгирилиб олди.

— Мен фақат жисмоний тарбия институтидагиларни танийман...

— Эсизгина... Ҳа, майли, келаси йили кенжа ўғлим мактабни тугатади. Ўзи сузишга уста, Кобулетида қирққдан юз метр нарига сузиб бориб, сув тубидан бемалол тошни олиб чиқаверади! Фамилиянгизни айтворинг, келаси йили албатта сизни қидириб топаман. — Аёл сумкасида қовоз-қалам олди.

— Келаси йилгача тирик бўлсам, албатта...

— Бу томони ҳам бор... Лекин мен омадли аёлман...
Хар эҳтимолга қарши фамилиянгизни ёзиб қўяверай...

Шу ерда етганда Бачана чидаёлмади, бутун ўйинни барбод қилди.

— Ха, майли, ёзинг: Бачана Рамишвили! — деди у ошкора ғурур билан.

Аёл қулоқларига ишонмади, оғзи ланг очилиб, қалам ушлаган қўли ҳавода муаллақ қолди.

— Нима дедингиз?

— Ха, фамилиям Рамишвили! — такрорлади Бачана.

— Бу киши ким бўлмаса? — аёл ҳазрат Иорамга ишора қилди.

— Бу киши Ортачала черковининг нозири Иорам Канделаки.

Аёлниң қўли шалвираб тушди, ранги бўздай оқариб кетди.

— Хали шу одам, худога ишонасизми, деб сўраб ўтирибдими?!

— Менда ҳам қисман айб бор, лекин... — ўзини оқлашга уринди ҳазрат Иорам.

Аёл ўрнидан турди. Палатага ноқулай жимлик чўқди.

— Инсонпарварлигингиз шуми хали? — деди аёл Бачанага еб юборгудай тикилиб.

Бачана индамай елкасини қисди ва тилининг остига валидол ташлади.

— Масхарабозлар! — аёл шундай деди-ю, палатадан отилиб чиқиб кетди.

— Ха-а... яхши иш бўлмади, — деди ҳазрат Иорам.

— Жудаям... Ҳаммасига мен айбдорман. Кечиринг...

— Кечирдим, илло ўзимнинг ҳам айбим оз эмас, лекин сизга раҳмим келади! Наҳотки ер юзида фақат соғлигингиз билан кизикадиган одам топилмаса? — ҳазрат Иорамнинг овозида шу қадар ҳамдардлик бор эдики, бу гапни эшитиб Бачананинг ўзи эзилиб кетди. — Кўп одам безовта қиладиганга ўхшайди, а? Қанчасига ёрдам беришга ҳам тўғри келар?

— Сизга осон, одамларнинг ўзлари оёғингизга бош уриб, фақат бир нарсани — гуноҳларини сўраб беришни илтимос қилишади.

— Қўндан бери шу аҳволми?

— Муҳаррир бўлганимдан бери... Агар шу ердан эсон-омон чиқиб кетсам, ҳаммасига тупураман, йиғишти-раман бунақа ишни!.. Инсоний қиёфамни йўқотдим, ота-хон, қандайдир хайр-эхсон комитетининг раисига айла-

ниб қолдим... Илтимос қилавериб, одамларнинг жонига тегиб кетдим...

— Хайр-эхсон — савоб иш, — деди ҳазрат Иорам.

— Тўғри, умрим бўйи одамларга яхшилик қилиб кел-япман, лекин... ҳалиги аёл. Хўш, яхшилик қилишга арзийдими ўша аёл?

— Иккиюзламачи, мунофиқ! — деди ҳазрат Иорам дангал.

— Қўлида шам билан тиз чўкиб, оллодан марҳамат тилайдиган мана шунақа мунофиқларга сиз қандай қарай-сиз?

— Бизни битта устунлик томонимиз бор, ҳурматли Бачана: бизга келувчилар ёрдам сўраб тўғридан-тўғри парвардигорнинг ўзига мурожаат қилишади.

— Ха, баракалла, отахон! Сиз ҳеч кимга ҳеч қандай мажбурият юкламайдиган умумий формуладан фойдаланасиз, яъни: «Оллонинг иродаси», — деб қўя қоласиз. Жудаям қулай формула, тан бериш керак!.. Лекин биз мураккаб ва аниқ-равшан формулаларга суяниб иш қўра-миз: «Бу қонунга зид!» ва «Бу қонуний!» — деймиз. Бунинг устига биз курашишимиз керак, тушуняпсизми? Сифиниш эмас, курашишимиз керак! Қонунни бузишга қарши ва қонунни қарор топдириш учун курашишимиз керак. Гуноҳкорларни сизлар олло ҳукмига ҳавола қи-ласизлар, биз эса одил судга топшираемиз!.. Сизларга осон, Иорам ота, сизларга осон!..

Рухоний жавоб қайтармади, боштини адёлга буркаб, жим бўлиб қолди.

— ...Бари бир инсон яхшилик уруғини сочиши ке-рак, — деди у анчадан кейин.

— Лекин бу уруғ қанақа мева беришини олдиндан билиш қийин-да... Агар истасангиз, ўз ҳаётимдан бир воқеани сўзлаб бераман, ўзи эртатка ўхшаса ҳам, лекин бўлган воқеа...

— Жоним билан эшитаман! — ҳазрат Иорам адёл тагидан боштини чиқазиб, ҳикояни тинглашга шайланди.

— Бир куни котиба қиз кабинетим эшигини қия очиб:

«Бачана Акакиевич, қандайдир бир маймун қабул қилишингизни сўраяпти», — деб қолди.

«Майли, кирсин».

Кабинетга кичкина бир маймун кириб, жиққа ҳўл, яхдек қўлини узатди (ҳамма хушомадгўй ва товламачи-ларга хос белги!), столга алланималар ёзилган бир дас-

та қоғозни қўйди-да, бурчакка бориб, индамай тикилиб гураверди.

Мен қоғозларга кўз югуртириб чиқдим. Булар — хикматли сўзлар, қочириқлар, ҳазил-мутойиба ва шунга ўхшаган нарсалар эди. Одатда бунақа нарсалар газеталарнинг якшанба сониди, сўнгги саҳифада «Бир қайнови ичида...» ёки «Дам олиш соатида» деган умумий сарлавҳа остида бериб борилади. Мен кўриб чиққан қоришқ ҳам чидаса бўладиган, маймуннинг ўзига мос нарса эди.

«Дарвиннинг таълимотига асосан бу маймун ҳам қачонлардир одамга айланса ажабмас», — деб ўйладим мен ва хикматли сўзларидан уч-тўрттасини газетада эълон қилдим. Шулардан бири эсимда қолган: «Дорихоналаримиздан термометр қидириш учун одамнинг ҳарорати ҳақиқатан ҳам баланд бўлиши керак».

— Чакки эмас! — деди кулиб ҳазрат Иорам.

— Ўшанда мен ҳам шундай деб ўйловдим... Кўп ўтмай маймун яна келди. Ҳеч қайсимиз уни танимай қолдик — у одамга ўхшаб қийиниб олган эди. Яна ҳазил-мутойиба ва қочириқ гаплардан йиғиб келган экан. Уларни ўқидиму услубидан дарров билдим — буларни маймун ёзган эди.

«Менга қара, — дедим унга, — сен яқинда бу ерга келиб кетган анови маймунсан-ку?»

«Тўғри — деб жавоб берди у, — ўша маймунман. Лекин жудаям одам бўлгим келяпти, шу масалада менга ёрдам беринг».

«Хўп, — дедим, — лекин одамни меҳнат яратади. Бориб ишлагин, бир оз сабр қилгин».

«Биламан, — деб жавоб берди у, — бу ҳақда кўп ўқиганман. Бироқ мен сабри чидамайдиган маймунлар зотиданман. Бундан ташқари, кўпчилик мени аллақачон одам қаторига қўшиб қўйган».

«Майли, гапинг ерда қолмасин, — дедим мен, — яна бир жуфт қочириқларингдан босаман, лекин сенга бундан нима фойда? Бари бир, маймунлигингча қолаверасан-ку?»

«Сиз мени сотиб қўйманг!» — илтимос қилди маймун ва миннатдорлик билдириб, чиқиб кетди.

— Табиатан кўнгли бўш одамман. Маймунга раҳмим келди. Бунинг устига у одамларнинг юриш-туриши ва гап-сўзларига жуда келиштириб тақлид қиларди. Хуллас, «асар»ларидан яна икки-учтасини газетада эълон

қилдим. Майли, шу билан тинчиса тинчий қолсин, дедим, қўлидан бошқа яна нима ҳам келарди? Шундай қилиб, бизнинг маймун одам киёфасига кирди...

— Наҳотки унинг одам эмас, маймун эканлигини ҳеч ким пайқамади? — Бачананинг гапини бўлди ҳазрат Иорам.

— Пайқашмади, отахон, пайқашмади! Одамга айланган маймундан кўра, маймунга айланган одамни таниш осонроқ... Яқинда хайвонот боғидан учта маймун қочиб кетибди. Милициядагилар дарров шошилинч кенгаш чакириб, қандай қилиб қочокларни тезроқ қўлга тушириш устида бош қотира бошлашибди. Кенгаш анча чўзилибди. Шунда бир милиционер ўрнидан туриб:

«Ўртоқ подполковник, мажлисни тезроқ тугата қолайлик, маймунлар одамларга аралашиб кетса, топишимиз қийин бўлади!» — деган экан.

— Хўш, кейин-чи? — сўради ҳазрат Иорам сабрсизлик билан.

— Маймунлардан иккитасини топишибди, учинчисини ҳалигача қидиришаётган эмиш... Ҳа, гапдан чалғиб кетдим... Ҳалиги маймун одам қаторига қўшилди... Орадан бир неча йил ўтгач, яна таҳририятга кириб келди. Бу гал... ҳикоялар олиб келган эди. Уларни ўқидиму тепа сочим тикка бўлиб кетди.

«Хой, ноинсоф, бу нима қилганинг?! — дедим унга, — шуни ҳикоя деб кўтариб келдингми?!».

«Нега унақа дейсиз? — хафа бўлди маймун, — менга танқидчи сифатида ҳикояларим жудаям ёқади!»

«Ёпирай, — хайрон бўлдим мен, — ҳали танқидчи ҳам бўлиб олдингми?»

«Ҳа, — деди у ғурур билан, — танқидчиман, илмий даражам бор, радио-телевизорга чиқиб тураман, «Билим» жамияти йўли билан маърузалар ўқийман, олий ўқув юртларидан бирида дарс бераман».

Маймуннинг маърузасини эшитиб юрган талабаларга раҳмим келди, лекин иложим қанча? Мен кафедра мудири ёки ректор эмасманки, маймуннинг кавушини тўғри-лаб қўйсам. Бунақа қилишга маънавий ҳаққим ҳам йўқ — ахир, уни ўзим одам қаторига қўшганман-ку!..

— Лекин сиз одамларга, бу киши лектор эмас — маймун, дейишингиз мумкин эди-ку! — деди ҳазрат Иорам таъна билан.

— Айтиб ҳам кўрдим, отахон, лекин кечиккан экан-

ман... «Сен ўзинг маймунсан!» — деб жавоб беришди одамлар.

— Ажаб бўпти!

— Ҳақ гап! — деди Бачана.

— Кейин нима бўлди? — ҳазрат Иорам ростдан ҳам бўғилиб кетган эди.

— Нима бўларди, хикояларини қайтариб бердим...

— Индамай олавердимми?

— Тўполон қилди! Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси бўлмаганим учун шундай қияпсиз, деди. Яқинда уюшмага кираман, ана ўшанда гаплашамиз сиз билан, деб пўписа қилди! — Сендақа маймунларга уюшмада ўрин йўқ, демокчи бўлдим, лекин тилимни тишладим...

— Нега гапирмадингиз, ҳурматли Бачана! — деди ҳазрат Иорам жиғибийрон бўлиб.

— Чунки илгари ундан баттарроқларига ҳам ёзувчилар уюшмасига кириш учун тавсиянома ёзиб берганманда, Иорам ота!.. — Бачана индамай қолди.

— Кейин қайтиб учрашмадингларми?

— Учрашмай бўладими! У ёзувчилар уюшмасига аъзо бўлди, ҳатто мен билан дўстлашиб ҳам кетди. Ҳар қадаҳ кўтарганда: «Отам! Устозим!» — демаса кўнгли ўрнига тушмас эди... Кейинроқ, менинг номзодимни депутатликка қўйишганда атайлаб райком секретарининг олдига бориб, миннатдорлик билдирибди.

— Йўғе!

— Рост. Секретарнинг олдига кириб, шундай дебди: «Грузин ёзувчилари номидан, китобхонлар номидан, кадрдонимиз Бачана Рамишвили ишлаётган газета таҳририяти ходимлари ҳамда кўпдан-кўп дўстлари номидан унга билдирилган юксак ишонч учун, ҳурматли Николай Петрович, сизга чин қалбдан миннатдорлик билдираман. Фақат сиздай принципаал, дадил ва олижаноб коммунистгина Бачана Рамишвилининг ўтмишидан кўз юмган ҳолда, фақат унинг шахсий фазилатларига қараб, ҳукм чиқариши мумкин...»

«Қанақа ўтмиши?» — деб сўрабди хайрон бўлиб секретарь.

«Арзимаган гаплар! Энг муҳими, сиз мана шунақа икир-чикирларга парво қилмагансиз. Масалан, Рамишвилининг ота-онаси бир вақтлар қувғин қилинган, ўзи ёшлигида турмада ўтириб чиққан... англашилмовчилик орқасида, албатта... Лекин, ўзингиз биласиз, анкета анкета-да... Ёки, айтайлик, яқинда Рамишвили муҳаррир-

лик қилаётган газетада «большевиклар» деган сўз ўрнига «меньшевиклар» деган сўз ўтиб кетган... Сизнинг инсонийлигингиз, принципааллигингиз ҳам шунда-да!.. Бунақа фактлардан кўз юмиш, ҳали жуда ёш, айтарли хизмати ҳам йўқ бир одамга шунчалик катта ишонч билдириб, таваккал қилиш ҳазил гапми! Бунақа иш фақат сиздай кўпни кўрган, принципаал раҳбарнинггина қўлидан келади. Биз сизни ана шундай коммунист деб биламиз, ҳурматли Николай Петрович! Сизга қандай миннатдорлик билдиришни ҳам билмайман! Раҳмат, минг раҳмат сизга!» — Мана шундоқ депти маймун райком секретарига... — деб хикоясини тутатди Бачана.

— Ҳозир қаерда у? — деб сўради ҳазрат Иорам бу гаплардан хангу манг бўлиб.

— Ким билади... Эртага мени кўргани келиб қолиши ҳам мумкин...

13

Бачанани партия аъзолигига номзодликка қабул қилиш масаласини райком бюросига қўйишдан олдин уни райкомга суҳбатга таклиф этишди.

Бачана парткабинетга кириб, узун стол ёнидан жой олган уч нафар эркакка таъзим қилди-да, пойгаҳга қўйилган стулга омонатгина ўтирди.

— Ўртоқ Рамишвили, бутунги суҳбатимиз расмий ҳарактерда бўлади. Мақсад битта: партия ўз сафига кимни қабул қилаётганини яхши билиб олиши керак. Бинобарин, агар эътироз билдирмасангиз, сизга бир нечта савол берамиз. Эҳтимол, сизнинг ҳам бизга саволларингиз бордир, — деди Бачанага столнинг ўнг томонида ўтирган киши. Унинг олдига Бачананинг шахсий делоси турарди.

— Марҳамат, бемалол, қандоқ лозим бўлса... — жавоб берди Бачана ва юраги гупиллаб уриб кетганини сизди. Бу суҳбат кўпроқ имтихонни эслатарди, фарқи шунда эдики, имтихон олувчилар ҳозир хоҳлаган фанларидан савол бера олардилар.

— Авваламбор танишиб қўяйлик. Биз — кекса большевиклармиз. Менинг исмим Александр, фамилиям Иорданишвили, — деди суҳбатни бошлаган киши. — Булар менинг дўстларим: Вано Бандзеладзе ва Давид Манагадзе.

— Беҳад хурсандман, салом! — Бачана ўрнидан сал кўтарилди.

— Марҳамат, ўтиринг! — Иорданишвилининг товуши паст, ширали бўлиб, ўзи чўтир, қўйқўз, қирғийбурун киши эди. — Мени бир нарса қизиқтиради: нима учун шу пайтгача партияга ўтмагансиз?

Бачана шу саволни кутиб турган эди, сийқа жавобни ҳам тайёрлаб қўйганди: яъни, коммунист деган юксак номга ҳали муносиб эмасман деб ҳисоблаб келардим, демоқчи эди. Лекин бошқача жавоб қайтарди:

— Шу пайтгача мени қабул қилишмаган!

— Нима учун? — сўради юзлари қип-қизил, бурни пучук, кичкина кўзлари ўйнаб турадиган Бандзеладе. Бачана унинг кўзлари қанақа рангалигини сира илғай олмади.

— Аризамда ҳаммаси ёзилган...

Иорданишвили шахсий делони очиб, Бачананинг аризасига кўз югуртириб чиқди, лекин ҳеч нарса демади.

— Ота-онам бадном қилинган, — қўшиб қўйди Бачана.

— Ҳозир улар оқланган, — деди Иорданишвили шерикларига қараб.

— Ундай бўлса, комсомолга қанақа қилиб киргансиз? — мурожаат қилди Бачанага боши Кавказ овчаркасиникидай катта, сочлари пахмоқ Манагадзе. Унинг кўзлари жудаям мулоийм боқарди.

— Ота-онам қамалганини яширганман...

Суҳбат ўтказаятганлар ажабланиб, бир-бирларига қараб қўйишди.

— Шунақа денг... Мактабдагилар буни билишмасмиди? — сўради Манагадзе.

— Билишарди. Комсомол комитетининг секретари ҳам биларди.

— У ҳам индамадимми?

— Ҳа.

— Нега энди?

— У менинг яқин дўстим эди... Уруш кетаётган оғир йиллар... У пайтда комсомолга хўжақўрсинга киришмасди... Буни дўстим яхши биларди...

— Яна ким биларди?

— Ҳамма биларди... Райкомдан ташқари.

— Ҳеч ким сотиб қўймадимми?

— Ҳа, ҳеч ким сотмаган! — жавоб берди Иорданишвили Бачана учун ва унинг делосини бир четга суриб қўйди.

— Сиз нима деб ўйлайсиз, ота-онангиз қамалганини била туриб, сизни комсомолга қабул қилишармиди?

— Йўқ, қабул қилишмасди!

Ҳамма жим бўлиб қолди.

— Айтинг-чи, — гап бошлади Бандзеладе, — юрагингизда ота-онангизнинг алами бўлганми, ҳозир ҳам шу алам туйғуси борми?

Бачана салбий жавоб бериши кераклигини — йўғ-е, қанақа алам бўлиши мумкин, дейиши лозимлигини биларди. Лекин у тўғриси айтишни афзал кўрди:

— Бор эди! — деди ва қўллари титраб, қутидан папирос олди.

— Менга ҳам беринг! — қўлини чўзди Манагадзе ички бир хаяжон билан. Бачана унга папирос қутиси билан гугуртни узатди.

— Кейин-чи?... Ўтиб кетдими ўша алам? — сўради Бандзеладе қутидан папирос олиб.

— Ўтиб кетди... Лекин орадан кўп йиллар ўтгач, яна пайдо бўлди. — Бачана бурукситиб ичига тутун тортди.

— Қачон?

— Ота-онамни оқлашганидан кейин. Ўшанда мен су-юниш ўрнига қаттиқ ўксидим... — Бачана папиросини ўчириб, янгисини тутатди. — Чунки шунча йиллар давомида биз ноҳақ азоб тортдик, ноҳақ камситилдик...

— Ҳозир қаерда ота-онангиз? — сўради Иорданишвили.

— Улар вафот этишган.

— Ҳозир мана шу кайфият билан партияга кирайсизми? — сўради Бандзеладе.

Бачана ўйланиб қолди. Бандзеладе бетоқат бўлиб, оғзидаги папиросни чайнай бошлади. Сукунат чўзилиб кетди. Ниҳоят, Бачана тилга кирди:

— Биламан, тарих зиддиятларга тўла... Одамлар хато қилишади — хоҳ ихтиёрий, хоҳ ихтиёрсиз... Кейин улар ўз хатоларини тузатишади — биров олдинроқ, биров кечроқ. Баъзилар, нимаики иш қилган бўлсам — ҳаммаси тўғри деб, шунга астойдил ишониб дунёдан кўз юмишади: уларнинг хатосини келгуси авлод тузатади... Менга алам ўтказган кишилар жазоларини тортиб бўлишди, улар ҳозир абадийликка юз тутишган... Энди бошқарув ишига янги авлод, менинг тенгдошларим келяпти. Улардан қасос олишга менинг ҳақким йўқ. Аксинча, олдинги хатоларнинг такрорланишига йўл қўймаслик учун ҳам мен уларнинг ёнида

бўлишим керак. Бунинг устига, улар тутган йўлнинг ҳақлигига ишонаман, бу йўлни ўз йўлим деб биламан. Яна бир нарса, энг муҳими, ёзувчининг субъектив бўлишга ҳаққи йўқ! Обьективлик туйғусини йўқотган ёзувчининг ижоди сариқ чақага ҳам арзимайди!

Бандзеладзе маъқуллаб, бош силкиб қўйди. Иорданишвили янги савол берди:

— Владимир Ильич Лениннинг Озарбайжон, Грузия, Арманистон, Доғистон ва Тоғ республикаси коммунистларига мактуби билан танишмисиз?

Бачана узок ўйлаб туриб, жавоб берди:

— Хурматли Александр, мабодо ўртоқ Лениннинг бу ёки бошқа хатлари билан таниш бўлмасам, мени партиёга қабул қилишадими, йўқми?

Иорданишвили бир гудранди-ю, индамай қолди. Шундай кейин Бачананинг ўзи гапни давом эттирди:

— Сиз мендан фақат ўзингиз билган нарсаларни сўрайсизми ёки билишим зарур бўлган нарсаларни сўрайсизми?

— Билиб қўйсангиз чакки бўлмайдиган нарсалар ҳақида сўрайман, ўртоқ Рамишвили... Бу мактуб бизга ва бизнинг дўстларимизга қарата ёзилган...

Бачана ноқулай аҳволда қолди. Ўрнидан туриб, бир нима демокчи бўлган эди, Иорданишвили имкон бермади:

— Хайр, ўртоқ Рамишвили! — деди у ҳам ўрнидан туриб.

Бачана титраб кетди. «Тамом!» деган даҳшатли ўй кечди кўнглидан ва шу оннинг ўзида кўкрагида қаттиқ оврик сезди. Стулга ўтирди-ю, юрагини чангаллаб қолди.

— Нима бўлди сизга? — деди Манагадзе типирчилаб.

Бачана бир амаллаб ўрнидан турди.

— Ҳечкиси йўқ, хурматли Давид, ўтиб кетади... Мана, ўтиб кетди! — жилмайди Бачана.

— Эртага соат бирда масалангиз бюрода кўрилади. Ўйлайманки, ҳаммаси жойида бўлади... Анови хатни ҳар ҳолда қайта ўқиб чиқинг, агар вақт топсангиз... — маслаҳат берди Иорданишвили.

— Хурматли Александр, «Озарбайжон, Грузия, Арманистон, Доғистон, Тоғ республикасидаги коммунист ўртоқларга» деган мактубини Ленин 1921 йилнинг 14 апрелида ёзган, ўша йилнинг 8 майида бу мактуб «Правда Грузии» газетасининг эллик бешинчи сониди босилиб чиққан...

— Қизик одам экансиз, Рамишвили! — деди кулиб Иорданишвили. — Хайр!

— Хайр, сизларга қатта раҳмат! — Бачана ҳамма билан қўл бериб хайрлашди-да, парткабинетдан чиқиб кетди.

Ропша-роса соат бирда Бачанани райкомнинг биринчи секретари кабинетига таклиф қилишди. У кабинетга кириб, узун стол атрофида ўтирган бюро аъзоларига таъзим қилди ва девор ёнига қатор қилиб қўйилган стулларнинг қайси бирига ўтиришни билмай, бир оз каловланиб турди. Бундай пайтларда умуман ўтириш мумкинми, йўқми — Бачана яхши билмасди.

— Марҳамат, ўтиринг! — деган таниш овоз эшитилди.

Бачана бошини кўтарди ва пундагина райкомнинг ёш секретарини кўрди. У ўнг кўзини қистанча Бачанага жилмайиб қараб турарди. Бачана ўртадаги стулларнинг бирига ўтирди.

— Менимча, узок таништиришнинг ҳожати бўлмаса керак, — деди райком секретари ўрнидан туриб. — Бачана Рамишвилини ҳаммамиз яхши биламиз. Бугун у қатта оиламизнинг аъзоси бўляпти... Сизларни ариза, анкета ва тавсияномалар билан таништираман...

— Кераги йўқ! — деди кимдир.

Секретарь Бачананинг шахсий делосини бир четга қўйиб, ўтирганларга мурожаат қилди:

— Саволлар борми?

— Менда савол бор! — деди бюро аъзоларидан бири. Бачананинг аъзойи бадани музлаб кетди.

Секретарь унга қалати бир қараб қўйди.

— Марҳамат!

Орага, Бачанага сўнгсиздай бўлиб туюлган қисқа сукунат чўкди.

— Айтинг-чи, ўртоқ Рамишвили, партиёга нима мақсадда қиряпсиз?

Ҳамма Бачанага қаради. У ўрнидан туриб, рўмолчаси билан юзини артди, жавоб беришга овиз жуфтлади-ю, лекин бирдан тўхтаб қолди. Бачана Рамишвили коммунистлар партиясининг аъзоси бўладими ёки йўқми — ҳозир мана шу масалани ҳал қилаётган одамларга у нима дейиши керак? Бунақа пайтда қандай жавоб бериш лозимлигини Бачана биларди: партиё Устави ва Программасига тўла-тўқис қўшилади, партиянинг барча топ-

ширикларини сўзсиз бажаради, партия иши учун жонини қурбон қилишга ҳам тайёр, коммунистик жамиятнинг актив қурувчиси бўлмоқчи... — бу гапларни у ёддан биларди, лекин ҳозир шундоқ дейиш унга ўринсиз, кулгили бўлиб туюлди. Зеро, бу ишларни бажариш учун коммунист бўлиш шарт эмас. Бундан ташқари, бюро аъзолари орасида унга монелик қиладиган биронта ҳам одам йўқ эди... Шунинг учун Бачана:

— Партия сафларида ҳалол одамлар иложи борича кўпроқ бўлишини хоҳлайман, — деди-ю, жойига ўтирди.

Кабинет ичидан худди майин шабададек хайрат шивир елиб ўтди. Кейин жимлик чўқди. Бачана бошини куйи эгтанча ўтирарди. Бир оздан сўнг кулоғига секретарнинг:

— Ўртоқлар, мен Бачана Рамишвилини болалигидан бери биламан, айтишим мумкинки, у сочидан тирноғига-ча коммунист, — деган сўзлари эшитилди. — Шу сабабли аллақачондан бери уни коммунист деб ҳисоблайман ва номзодини батамом қўллаб-қувватлайман. Бачана Акакиевич Рамишвили Совет Иттифоқи Коммунистлар партияси аъзолигига номзодликка қабул қилинсин, деган ўртоқлар қўл кўтарсин.

...Шунда партия тарихида бирор марта ҳам учрамаган ҳодиса юз берди: бошқаларга қўшилиб, Бачана Рамишвилининг ўзи ҳам қўлини кўтарди.

14

Тбилисида икки кун тўхтамай лайлакқор ёғди. Транспорт ҳаракати тўхтаб қолди. Кўчалар шўх-шан овозларга, шодон қаҳқаҳаларга, тийғаниб йиқилган одамларнинг хитобларию қорбўрон ўйнаётган ёш-ялангларнинг кийикларига тўлиб кетди. Ҳаво тозаланиб, аллақандай енгил ва тотли таъм касб этди. Гўё оқбадан Тбилиси қор малikasi янглиғ ўз кўчаларида сайр этиб юрар, бемаврид оқарган қумушранг сочларини шаҳар аҳолиси олдида кўз-кўз қиларди.

Кеч соат тўққиздан ошганди. Бачана пальтосининг ёқасини кўтариб, иккала қўлини чўнтакларига солганча Ваке боғида бамайлихотир айланиб юрарди. У ҳеч нарса ҳақида ўйламас, сеҳрли қор пардасининг юзларини ёқимли чимчилашидан жимгина роҳатланарди. Мосашвили кўчасининг муюлишига етганда бурчақдан отилиб чиққан аёл билан тўқнашиб кетишига сал қолди. Тасодифдан икковлари ҳам чўчиб тушишди. Бир неча дақиқа

қапишганча туришгач, бу орада Бачана унинг катта-катта, чакноқ кўзларини илғашга улгурди, аёлга тезгина йўл бўшатиб, гўё айб иш қилиб қўйган кишидай, шопиб ундан узр сўради:

— Худо ҳаққи, кечиринг, калбатона!

Кейин, бундай мурожаат учун аёл жудаям ёш эканини пайқаб, кўпиб қўйди:

— Кечиринг, яхши қиз!

— Ҳечкиси йўк! — жавоб берди аёл ва йўлига раво-на бўлди.

Бачана узоқлашиб бораётган аёлнинг орқасидан тикилганча ўйга толди: «Агар дунёда адолат ва ички сезги деган нарса бор бўлса, ҳозир у орқасига қараши керак!» Ростдан ҳам аёл қайрилиб қаради. Бачана аста унга томон юра бошлади, аёл ҳам изига қайтди. Бир-бирларига юзма-юз бўлгач, тўхташди. Бачананинг нафаси бўғзига тикилгандай бўлди.

— Салом!

— Салом! — жавоб берди аёл унга қўлини узатиб.

Бачана апил-тапил қўлқопини ечди-да, аёлни юмшоқ ва иликкина қўлини ушлади. Кўзларига қараб туриб, нотаниш жувоннинг ҳам каттиқ ҳаяжонланаётганини сезди.

— Қаёққа кетяпсиз? — Бачананинг миясига келган биринчи савол шу бўлди.

— Уйга, — деди аёл қўлларини мўйна пўстинининг чўнтагига солиб.

— Жудаям чиройли экансиз! — Бачана шундай деди-ю, дув қизариб кетди.

— Биламан, — жавоб берди аёл хотиржам.

— Ўз гўзаллигини англаш туйғуси ҳам ажойиб бўлса керак, а?!

— Қайдам... — аёл елкасини қисди.

— Албатта, яхши-да! Масалан, мен чиройли аёлларни кўрсам, ҳаммавақт роҳат қиламан! — Бачана энди ўзини анча босиб олганди.

— Сезилиб турибди! — деди аёл жилмайиб.

— Балки, бемаъни саволларим билан вақтингизни олаётгандирман? — Бачана бирдан эсига тушиб қолгандай оҳангда гапирди.

Аёл йўқ дегандай бош чайқади.

— Бачана Рамишвилига жудаям ўхшар экансиз!

— Жудаям! — деб жавоб берди севиниб кетган Бачана ва кўнгли ғурур ҳиссига тўлди.

— Сизга бошқалар ҳам бу ҳақда айтишганми?
 — Мени танийдиганларнинг қарийб ҳаммаси!
 — Хайратланарли ўхшашлик!
 — Шу қадар хайратлики, ҳатто паспортимга ҳам Бачана Рамишвили деб ёзилган! — деди кулиб Бачана.
 Аёл унга шубҳаланиб қараб қўйди.
 — Қани, фуражкангизни олинг-чи!
 Бачана қор босган фуражкасини ечиб, тиззасига урди.
 — Ё тавба! — деб хитоб қилди аёл. — Ростдан ҳам Бачана. Рамишвили экансиз-ку!
 — Исмнингиз нима? — сўради Бачана юрак ютиб.
 — Қизимнинг исми Майя...
 Бачана довдираб қолди.
 — Қизингиз бир ёшда бўлса керак-да? — деди у бу ёғини силлиқлашга уриниб.
 — Ўн еттида!
 — Қўйинг-е!
 — Майяни ўртага қўйиб онт ичаман!
 — Ўзингизнинг исмингиз нима?
 — Мария.
 — Жудаям гўзалсиз, Мария!
 — Сиз ҳам...
 Бачана уялиб кетди.
 — Йўғ-е...
 — Майяни ўртага қўйиб онт ичаман! — такрорлади аёл.
 — Ё қизингиз йўқ, ёки онтингиз самимий эмас! — деди Бачана афсуслангандай.
 — Бор гапни айтяпман! — жавоб берди аёл жиддий.
 Сўнг шартга бурилди-да, жўнаб қолди.
 — Тўхтанг! — деб қичқирди Бачана. Аёл тўхтади. — Сизни кузатиб қўяман!
 — Узоқда тураман.
 — Қаерда?
 — Воронцов кўприги ёнида.
 — Ҳа, узоқроқ экан. Лекин бари бир кузатишга ижозат беринг.
 — Йўқ, бир ўзим кетмоқчиман! — аёл бошини орқага ташлаб, бежирим юзларини қор бўронига тутди.
 — Қўрқмайсизми?
 Аёл бош чайқади-ю, тез-тез юриб кета бошлади.
 Бачана унинг орқасидан тикилганча сеҳрлангандай туриб қолди. Аёл қаддини юз тутиб, мағрур қадам ташлаб борарди. Эгнисидаги ёқаси ейилиб кетган калта пўсти-

ни ҳам, оёқларидаги анчагина эскириб қолган этиклари ҳам хушбичим қоматининг беқиёс жозибасини кўздан яширолмасди. Аёл муқолишга бурилгандан кейингина Бачана ўзига келди.

— Вой тентаг-ей! Лоақал фамилиясини ҳам сўрамабман-а!

У жойидан кўзгалди-ю, ўкдай учиб, Чавчавадзе кўчасига чиқди, лекин аёлнинг қораси кўринмади. У иссиқ кафтта тушиб эриб кетган қор учқунидай ғойиб бўлганди...

Бачана уйига қайтди. Устидаги қорни қоқиб ташлаб, эшик остидаги гиламча тагидан пайпаслаб калитни олди-да, ичкарига кирди ва умрида биринчи марта юракни орзиқтириб юбуровчи ёлғизликни ҳис қилди...

15

Ўша куни Бачана икки кишини қабул қилди — улардан бири соппа-соғ, иккинчиси телба одам эди. Дарвоқе, бу нарса кейин маълум бўлди, аввалига иккаласи ҳам Бачанага дуппа-дуруст одамга ўхшаб кўринган эди.

Бачана кабинетига ўтириб, мўйна маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган комбинат директорининг хйла-найранглари, ахлоқсизлиги ҳамда ўзбошимчалиги ҳақида ёзилган фельетонни таҳрир қилаётган эди. Фельетон жуда кескин ва соз ёзилганди. У навбатдаги соннинг шов-шув кўтарадиган, асосий материали бўлиши керак эди, шунинг учун ҳам фельетон тайёрланаётганидан фақат Бачана билан унинг муаллифигина хабардор эдилар. Фельетоннинг бошланиши жуда ғалати эди...

Халқаро вагон купесидида икки аёл ўтирарди. Улар тезда апоқ-чапоқ бўлиб кетишди. Суҳбат қизигандан кизиб, ҳар турли олди-қочдилардан гаплашиб бўлишгач, навбат танишу нотанишларга келди. Уларнинг ғийбати ҳам анчагина чўзилди. Ниҳоят, республикада обрўли бир одамнинг гўрига ўт қалаб туришганда аёллардан бирини қаттиқ йўтал тутиб, нафаси бўғила бошлади. Ҳовликиб етиб келган поезд дўхтири уни аранг ўзига келтирди. Нима сабабдан бунақа бўлди, деган саволга ҳол-жони қолмаган аёл ҳамроҳининг купеда осиялиқ турган пўстинини кўрсатди:

— Мушук... мўйнаси...

— Қанақа мўйна? — дўхтир тушунмади.

— Аллергия.... Мушук мўйнасини кўрсам мазам қочади...

— Э, шунақа денг... Бўлмаса пўстинни купедан олиб чиқиб кетишга тўғри келади...

— Нима деяпсиз, эсингиз жойидами? — пўстиннинг эгаси бобиллаб берди, — нега мушук бўларкан?! Сувсар мўйнаси бу! Тўрт минг беш юзга олганман!

— Қанчага олган бўлсангиз ҳам, пўстинни лоақал бир неча минутга олчиқиб туриш керак...

Анча тортишувдан кейин проводник пўстинни олиб чиқиб кетди, жабрдийда аёл шу захотиёқ тинчиди-қолди...

Хаммаси мана шундан бошланди. Тасодифан поездда чувалган калава думалай-думалай охири мўйна буюмлар комбинатида тўхтади. Калаванинг изидан эса темир йўл транспорти ва тиббиётга мутлақо алоқаси йўқ, аммо мўйнанинг сорти билан баҳосини яхши биладиган одамлар тупишган эди...

Мана энди ана шу комбинатнинг директори ёғ босган кўзларини сузиб, Бачананинг рўпарасида тиржайиб турарди. Бачана уни танимасди, лекин чўчкадай семиз бу одамнинг ўта сурбет ва ўзига бино қўйган кимса эканлигини бир қарашдаёқ пайқади.

— Салом! — деди у ва таклифни ҳам кутмасдан Бачананинг столи ёнида турган креслога ўтирди.

Бачана фельетонни бир четга суриб, қулоғим сизда дегандай, меҳмонга қаради. Аммо у миқ этмасди. Бир минутлар чамаси шу алпозда ўтди.

— Эшитаман! — деди ниҳоят Бачана.

— Йўқ, мен сизни эшитаман! — жилмайди меҳмон.

— Тушунмадим...

— Мен мўйна буюмлар комбинатининг директори бўламан! — меҳмон Бачанага сарғайиб кетган шилпик кўзларини қадади.

«Ўт пуфагининг мазаси йўққа ўхшайди», — кўнглидан кечирди Бачана.

— Фамилиянгиз нима?

— Сандро Маглаперидзе. Фамилиям сизга таниш бўлиши керак! — деди у товуши хириллаб.

— Энди эшитаиб турибман! — Бачана ёлғон гапирди. — Лекин бунинг аҳамияти йўқ. Нима иш билан келдингиз? Мен сизни таклиф қилмовдим...

— Комбинатим тўғрисида кўтарилган шов-шувлар масаласида келдим. Сизга маслаҳатим шуки, нодон ва бе-

маъни одамларнинг ғийбатларига қулоқ солманг... Нимаки гап бўлса, ўзимдан сўрайверинг! — деди Манглаперидзе насихатомуз.

— Тушунмадим, нималар деяпсиз... Хеч нарсадан хабарим йўқ... — жавоб берди Бачана совуққина.

— Хаммасини биласиз... Афсуски... Ўз ходимларимнинг хизмати бу... Ҳай, майли, улар билан ўзим ҳисоб-китоб қиламан!

«Безбет! Мен билан нега бунақа гаплашяпти!» Бачананинг қони қайнаб кетди, лекин дарров ўзини босиб, хотиржам жавоб берди:

— Қайтариб айтаман, ҳеч нарсадан хабарим йўқ... Тушунтириброк гапиринг!

— Бўпти! Лекин сизга маълум бўлган нарсалар ҳақида эмас, ўзимга маълум бўлган нарсалар тўғрисида гапирман!

— Қулоғим сизда.

— Газетангизнинг эртанги сониди «Мушук терисини ёпинган пахлавон» деган фельетон босилиши керак... Умуман, бу бемаъни фельетоннинг автори улуғ Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган пахлавон» достони-ни ўқиб чиқса ёмон бўлмасди. Достонда ниҳоятда ибратли сўзлар бор:

*Улуғлайлик дўстларни деб жонни берган эрларни,
Қадрлайлик яхшиликка булоқ бўлган дилларни.*

Ва яна:

*Баҳор фасли ўтиб кетиб гул сўлмоққа бошлайди,
Бошқа бир гул униб-ўсиб гулистонда яшнайди.*

— Бу сатрлар сизга таниш деб умид қиламан, — кўшиб қўйди Маглаперидзе жилмайиб.

— Мени ишдан олиб ташлаш учун келмаганмисиз ишқилиб? — Бачана ҳам кулиб жавоб қайтарди.

— Йўғ-е, нималар деяпсиз, ҳурматли Бачана! Шунчаки оғохлантириб қўймоқчиман: эртага чиқадиган фельетон юқори органдаги менинг комбинатимга раҳбарлик қиладиган ўртоққа маъқул бўлармикин, шу ҳақда ўйлаб кўрдингизми?

— Фельетоннинг мазмунини қаердан биласиз?

— Биламан, ҳурматли Бачана, биламан... Фельетонда айтилишича, мен юлғич ва фирибгарман, ўйнашим ҳам бор... Яна қандайдир бир жирраки аёл ва аллақандай пўстин билан боғлиқ кулгили воқеа ҳикоя қилинади... Қисқаси, ўзингиз ҳақингизда ўйланг, ҳурматли Ба-

чана!... Тагингиздаги курси сиз ўйлаганчалик мустаҳкам эмас... Тажрибамдан биламан...

Бачана ғазабдан қип-қизариб кетди-ю, лекин сир бой бермади.

— Хўш, нима маслаҳат берасиз, ўртоқ Маглаперидзе?

— Авваламбор, ўзингизни босинг. Тўғри, мен ҳам каттиқ хаяжондаман... Ҳа, сизнинг ҳузурингизга келиш мен учун ҳақорат! Бундай пайтларда, одатда, муҳаррирларнинг олдига бухгалтерларимни юбораман... Сиз ҳузурига илтимос билан шахсан ўзим ташриф буюрган биринчи муҳаррирсиз! Шунини эътиборга олинг!

— Илтифотингиздан роят бахтиёрман! — Бачана бош эгиб қўйди.

— Кесатмай қўя қолинг, ҳурматли Бачана... Сизни ҳурмат қилганим учун бу ерга келдим... Умуман олганда, кесатиш — бу менинг касбим...

— Ундай бўлса, вақтни бекорга ўтказаяпсиз! — жавоб берди Бачана.

— Фельетонни олиб ташлаш керак! — деди узил-кесил Маглаперидзе.

— Овора бўласиз!

— Сизга шундай бир одам қўнғироқ қиладики...

— Худонинг ўзи қўнғироқ қилмайдими! Газета териб қўйилган, уни тўхтатиш давлатга эллик минг сўмга тушади... Келинг, беҳуда гапни чўзмайлик...

— Қанчага? — сўради кулиб Маглаперидзе.

— Эллик минг сўмга! — такрорлади Бачана.

— Ўзим тўлайман.

— Давлат сизнинг садақангизга зор эмас!

— Давлат, азизим, мен билан сизга ўхшаган одамлардан ташкил топган. Агар одамлар бир-бирларини қўллаб-қувватламасалар, давлат қулайди. Наҳотки шунини тушунмасангиз?

Бу одамнинг сурбетларча тиржайиб туриши Бачананинг асабини эгавларди.

— Агар фирибгарлик ва пул найранглари ўзаро қўллаб-қувватлаш деб тушунсангиз, катта хато қиласиз, ҳурматли Сандро! Ҳамма нарса пулга сотилавермайди!

Маглаперидзе ўрнидан турди.

— Сиз ҳали пати чиқмаган жўжахўрозсиз, ҳурматли Бачана. Қичқаришни эндигина ўрганияпсиз, эҳтиёт бўлинг, тагин пих ёрмасангиздан олдин овозингиздан ажралиб қолманг!

— Маслаҳатларингизни эътиборга оламан.

— Яна бир гап. Моэм айтадики, инсонда бешта туйғудан ташқари яна олтинчи туйғу ҳам бўлади, мана шу олтинчи туйғусиз қолганлар бир тийин...

— Қанақа туйғу экан у? — сўради Бачана мийиғида кулиб.

— Пул, ҳурматли Бачана, пул! — деди Маглаперидзе ўшандай табассум билан.

— Шунга қарамай, эртага фельетон газетада босилиб чиқади, кейин тегишли органлар унга ўз муносабатларини билдиришади.

— Ва тахририят улардан жавоб кутади!

— Ҳеч шубҳасиз!

— Сизга раҳмим келади, ҳурматли Бачана, жудаям раҳмим келади...

Маглаперидзе эшикка қараб юрди.

«Аблаҳ!» — Бачана унинг орқасидан шундай деб бақирмоқчи бўлиб турган эди, аммо комбинат директори чاقқонлик қилди: ташқарига чиқиб, эшикни шартта ёпди.

Иккинчи киши Бачананинг кабинетига, гўё унинг ўзини босиб олишини атайлаб кутиб тургандай, бир соатлардан кейин кирди. У ниҳоятда хушмуомала, басавлат одам бўлиб, қўзларидан ақл ва эзгулик ёғиларди.

— Салом, ҳурматли муҳаррир!

Бачана ўрнидан туриб, меҳмон билан қўл олиб қўришгач, ўтиришга жой кўрсатди. Меҳмон унга миннатдорлик билдирди, шляпасини ечиб, портфели билан бирга узунчоқ столга қўйди, шундан кейингина таклиф этилган креслога ўтирди.

— Ижозатингиз билан ўзимни таништираман: бош статистика бошқармасининг ходими Галактион Георгиевич Мтварадзе!

— Хурсандман... Хизмат?

— Безовта қилганим учун, қимматли вақтингизни олаётганим учун узр... Илло сизнинг одамшавандалигингиздан бохабарман, бинобарин, ярим соатгина фурсатингизни олишга журъат этаман.

— Бемалол, бир соатга бўлса ҳам розиман!

— Азбаройи бу ғалати воқеа — ҳа, сиз учун ғалати бўлган воқеа — тарихи билан хаёлингизни банд қилиб ўтирмаслик учун биратўла фактларни баён қилиб қўя қоламан. Фақат бир илтимос, гапимни бўлманг ва ўринсиз саволлар берманг. Кейин, котибангизга айт-

сангиз, суҳбатимиз пайтида кабинетга ҳеч кимни киритмаса.

Бачана электр қўнғирок тутмачасини босган эди, котиба аёл мўралади.

— Елена Сергеевна, мен йўқман. Ярим соатдан кейин бўламан.

Котиба аёл бош силкиб, эшикни ёпди.

— Қулоғим сизда! — деди Бачана меҳмонга қараб ва қўлига қалам олди.

— Йўқ, йўқ, ёзишнинг кераги йўқ!

Бачана қаламни жойига қўйди.

— Демак, гап бундай: мен гуманоидман!

Бачана сесканиб кетди:

— Нима? Нима дедингиз?!

— Ҳа, мен гуманоидман! — такрорлади Мтварадзе.

Бачана нима гаплигига тушунди. Лекин сўзини бўлмасликка ваъда қилгани учун бошқа савол бермади.

— Шунақа денг. Марҳамат, гапираверинг!

— Биз Гомос планетасидан келганмиз, Андромед Туманлигидан Ерга тушиб, бу ерда илк бор ҳаёт уруғини сочганмиз. Бу воқеага шунча кўп вақт бўлганки, уни ҳисоблаб чиқишга инсониятнинг ақли етмайди, бинобарин, математик рақамлар билан бошнингизни қотириб ўтирмайман... Гапнинг лўндаси, биз Ерга ҳаёт олиб келганмиз... Бу космосда амалга оширилган тенги йўқ эксперимент эди. Тажриба муваффақиятли чикди, Ерга ҳаёт барпо бўлди ва у ўз самараларини бера бошлади.

— Битта савол бор! — деди Бачана қўлини қўтариб.

— Фақат мавзудан четга чиқманг! — огоҳлантирди уни Мтварадзе.

— Айтинг-чи, Галактион Георгиевич, шахсан ўзингиз қачон ва қандай қилиб бизнинг планетамизга келиб қолгансиз?

— Шундай савол туғилишини билардим... Гап шундаки, биздаги тараққиёт замон ва макон тушунчасини тамомла йўққа чиқазган. Бу тушунча бизда хоҳиш деган нарсага тенг бўлиб қолган. Мени тушуняпсизми? Демокриманки, биз космик кемалар, учиб юрувчи тарелкалар ва ҳаракатланишнинг бошқа техник воситалари ёрдамига суянмасдан, бир лаҳзада хоҳлаган жойимизга бориш қобилиятига эгамиз... Шахсан ўзимга келсак, мен ҳеч қаердан келмаганман. Ерга ҳаёт уруғини олиб келган экспедиция тараққиёт жараёнини тартибга солиб туриш мақсадида бизнинг вақти-вақти билан пайдо бўлишимизни

ирсий жиҳатдан программалаштириб қўйган. Бундай усул организмга ўз такомиллини ўзи белгилаш имконини беради...

— Ундай бўлса, гуманоид эканлигингизни қаёқдан билди қолдингиз?

— Бу ҳақда Гомосдаги илмий марказлар тегишли пайтда биотоклар орқали бизга хабар қилишади.

— Шундай хабарни қачон олгансиз?

— Яқинда, ўтган якшанбада. Одам сифатида ухлаб, гуманоид бўлиб уйғондим.

— Ҳаммаси тушунарли! — деди Бачана.

— Ҳеч нарсага тушунганингиз йўқ! Бунинг устига, мени жинни деб ўйлаяпсизу, лекин сир бой бермаяпсиз. Одобингиз учун ташаккур.

Бачана ҳижолат бўлиб қолди. Гуманоид сўзида давом этди:

— Экспериментдан кузатилган асосий мақсад, бошқа планеталарда тараққиёт имконияти борми-йўқми — шуни аниқлаш эди.

— Хўш, қандай хулосага келдинглар?

— Шундай имконият бор экан!

— Худога минг қатла шукур! — Бачана севиниб кетди.

— Лекин сизлардаги тараққиёт нотекис. Худди кардиограммага ўхшайди. Сизлар тез-тез дардга чалиниб турасизлар, зеро кўпдан-кўп ортикча, ўринсиз хатти-харакат қиласизлар. Инсоният ҳамиша ташвишда, кўнгли нотинч. Наслингиз бутунлай издан чиқиб кетган пайтларда урушлар, ваболар, очарчилик, маънавий қашпоқлик ва фалокатлар бошланади...

— Ахир, нима учун бизни тергамайсизлар, тўғри йўлга солмайсизлар? Инсонпарварлигингиз қаёқда қолди?

— Космосда аралашмаслик қонунини мавжуд. Ҳар бир тирик организм тараққиётнинг олий шаклига ўзи мустақил эришиши лозим.

— Бу адолатдан эмас, Галактион Георгиевич! Модомики, эксперимент ўтказган экансизлар, ўзинглар ёрдам беришинглар, тараққиётнинг тўғри йўлини кўрсатишинглар керак.

— Шундай қияпмиз ҳам. Бизнинг ёрдамимиз тўсқинлик қилишдан иборат. Тушуняпсизми? Биз инсониятнинг нотўғри йўлга кириб кетишига қаршилик кўрсатамиз. Биз нотўғри ривожланаётган уруғларни яксон этамиз.

— Буни қандай амалга оширасизлар? — сўради Бачана астойдил қизиқиб. Шу тобда у адашган одамзод номидан ҳақиқий гуманоид билан бахшлашарди.

— Биз йўлдан озган инсониятни икки марта асраб қолдик: биринчи бор фахш ва ахлоқсизлик Содом ва Гоморра шаҳарларини кунпаякун қилган пайтда, иккинчи гал эса оламни сув босиб, инсоният буткул ҳалокат ёқасига келиб қолган дақиқаларда. Бу фалокатларни сизлар худонинг қаҳрига йўясизлар, ихтиёр ўзларингда, сизлар учун оқ билан қоранинг фарқи йўқ, — Мтварадзе мийида кулиб қўйди.

— Наҳотки инсониятга кўрсатган бор-йўқ ёрдаминглар шу бўлса? Рухий ёрдам-чи? Маънавий ёрдам-чи? Нима учун ахлоқий жиҳатдан бизни яна ҳам юксакроқ, покизароқ қилишни хоҳламайсизлар? — Бачананинг ўзига ҳам, ҳамкасбларига ҳам астойдил ичи ачиб кетди.

— Нега энди! Кишилиқ жамияти тараққиётининг турли босқичларида, қайси замонлигидан қатъи назар, одамзод ахлоқига таъсир кўрсатувчи — ижобий маънода, албатта — гуманоид генлари пайдо бўлиб туради. Бундай аралашувни биз табиий ва мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

— Галактион Георгиевич, ўзингиздан бошқа яна бирон-бир гуманоиднинг исмини айта оласизми? — сўради Бачана.

— Албатта! Хаммани эслай олмайман, лекин айримларини айтишим мумкин: Гомер, Сервантес, Бетховен, Руставели, Шекспир, Гёте, Леонардо да Винчи, Боккаччо, Архимед, Жордано Бруно, Жанна Д'Арк, Толстой, Пушкин, шох Парнаваз, Давид Строитель, Авраам Линкольн, Фолкнер, Гегель, Кант, Владимир Ульянов, Блок, Эйнштейн, Чарли Чаплин, Галактион, Важа, Акакий, Илья...¹ Санаб адо қилиб бўлмайди.

— Сизнингча, Галактион Георгиевич, ҳозирги жамият яхши ривожланишга, тўғри йўлдан бориётими?

— Инсоният оғир аҳволда ҳозир! — хўрсинди Мтварадзе. — Агар одамзод мен номларини юқорида тилга олган гуманоидларнинг ўғитларига ўз вақтида қулоқ солганда эди, ҳозир ишларингиз анча дуруст бўлган бўлур эди... Аммо-лекин, одамлар космосга назар ташлаган-

дан бери биз гуманоидларда умид пайдо бўлди. Инсон ўзида ажойиб куч — синчковликни қашф этди. Ҳа, ҳа! Ўзинглар кадрига етмаган худди мана шу синчковлик туфайли ернинг ашаддий тортиш кучини енгиб, космосга чиқишга муваффақ бўлдинглар...

— Хўш, энди сув тошқини ёки Содом-Гоморра фалокати такрорланмайдими?

— Агар эскирган деб, мен санаб ўтган гуманоидларнинг таълимотидан юз ўтгирмасанглар, бундай фалокатлар бўлмайди... Ишонинг, уларнинг таълимоти қони фойда, кишини мусаффо қилади... Бинобарин, тараққиёт меваларини эҳтиёт қилинглар, ўтмиш даҳолари яратган асарларни асраб-авайланглар! Ахир улар қанчадан-қанча меҳнат, қон ва кўз ёшлари эвазига дунёга келган! — Мтварадзе соатига қараб, ўрнидан турди.

— Масаланинг асосий моҳиятини сўзлаб бўлдим... Эътиборингиз учун мингдан-минг раҳмат! — у қўлини кўксига қўйиб, таъзим қилди.

— Яна битта савол, Галактион Григорьевич, нима учун айнан менинг олдимга келдингиз? Ўз сирингизни нима учун менга ошкор қилдингиз?

Мтварадзенинг юзларига нурли табассум ёйилди, Бачана унинг кўзларидаги дардчил ифодани шундагина пайқади.

— Наҳотки менинг исм-шарифимдан ҳеч нарсани анламаётган бўлсангиз? Галактион — Галактика! Мтварадзе — Ой!¹ Эртага кадрдон планетам Гомосга қайтиб кетаман... Ердаги вазифамни бажариб бўлдим. Энди эса охирги топшириқни адо этиб, шуни айтишим керакки, азизим Бачана Акакиевич, сиз гуманоидсиз!

Бачананинг юраги ҳаприқиб, томоғига бир нарса қадалгандай бўлди.

— Хайр, дўстим ва биродарим! Мана энди сиз Ердаги вазифангиздан огоҳ бўлдингиз!

Галактион Бачанани кучоқлаб, бағрига босди, кейин шартта бурилди-да, тез-тез юриб кабинетдан чиқиб кетди.

... Бачана котиба аёл хонага қандай кирганини ҳам, столга бир уюм қовошни қачон ташлаб кетганини ҳам сезмади. У дераза олдида турганча бесабаб-беихтиёр жил-маяр, иккала юзидан эса ёш оқарди...

Бачана тун бўйи ухлаёлмади. Эрталаб таҳририятга келибоқ Статистика бошқармасига қўнғироқ қилди.

¹ М т в а р е — ой (груз.).

¹ Парнаваз — Грузия подшоҳи, Александр Македонскийнинг замондоши; Давид Строитель (1073—1125) — Грузия подшоҳи Давид IV Георгиевич; Галактион Табидзе — Грузия халқ шоири; Важа Пшавела, Акакий Церетели, Илья Чавчавадзе — грузин адабиёти классиклари.

— Алло, эшитаман! — деган ёқимли овоз эшитилди трубкадан.

— Статистика бошқармасими?

— Худди шундай.

— Айтинг-чи, яхши қиз, сизларда Галактион Мтвардзе деган одам ишлайдими?

— Мтвардзе? Анови жинними? Кечирасиз, ким сўраяпти?

— Галактионнинг дўстиман.

— Бир ҳафтадан бери кораси кўринмайди...

Трубка Бачананинг қўлида муаллақ қолди.

— Алло, алло...

Бачана трубкани жойига қўйди...

16

Бачана Рамишвили 14 июлда туғилган. Бу сана дунёнинг барча календарларида қайд этилган, лекин, табиийки, Бачананинг туғилган куни сифатида эмас, балки Бастилия ҳалокатга учраган ва Франция республикаси дунёга келган кун сифатида қайд этилган.

Мана, Бачана рўпарасида очиқ турган календарга жилмайганча тикилиб, ўй суриб ўтирибди...

... 14 июлда туғилган французлар бу кунни тантанали нишонлашади, албатта. Аммо Бачана туғилган кунни ким билади? Ҳеч ким. Эҳтимол, шахсий делоси сақланаётган кадрлар бўлимида, тагин, яқинда унга муддатсиз паспорт топширган милициянинг паспорт бўлимида ишлайдиганлар билишар. Лекин билиш — эслаш деган сўз эмас... Охирги марта Бачананинг туғилган кунини у тўққиз ёшга тўлганда нишонлашган эди. Ўшанда синфдош дўсти Вахтанг Эбалкидзе унга ўзи юрадиган, қипқизил ўт ўчирувчилар машинасини совға қилган эди... Ўх-хў, бунга қанча вақт бўлди-ю!.. Шундан бери Бачананинг туғилган кунини атиги уч мартагина эслатишди:

— Сен туғилган кунга минг лаънат! — дейишди у биринчи марта тамаки чекканида.

— Туғилмай қаро ерга кирсанг бўлмасмиди! — дейишди у биринчи бор уйга маст бўлиб келганида.

— Сен ваҳшийни ким туккан ўзи! — дейишди у нон карточкасини йўқотиб қўйганида.

Бу гапларни у турли пайтларда, турли одамлардан эшитган, аммо улардан ўшанда ҳам хафа бўлмаган, ҳозир ҳам ҳеч кимдан гинаси йўқ, чунки биринчи ва иккинчи

дафъа гапирганлар унинг совлигини ўйлашган, учинчисида эса муқаррар оч қолиш хавфидан таҳликага тушиб шундай дейишган. Туғилган кунини тилга олган ва аллақачонлар дунёдан кўз юмган бу одамларни у бениҳоя миннатдорлик билан хотирлайди. Уларнинг бу эзгуликларига жавобан у мазорларини мунтазам зиёрат қилиб, қабрларига ҳар гал анвойи гулдасталар қўйиб келади.

... Мана, бутун ҳам... Бутун дунёда келган қанчадан-қанча одамга гуллар совға қилишди, бутун оламдан ўтган қанчадан-қанча кишининг қабри гулчамбарларга қўмилади... Бутун қанчалаб гўдакнинг кўзлари очилиб, қанчасиники абадий юмилади... Бачана умр шажарасидай, тўхтовсиз айланиб турган улкан чархпалакни кўз олдига келтирди. Хаёлидан минглаб чехралар — таниш ва нотаниш, жилмайган ва маъжус, ҳайрон ва мамнун, хўмрайган ва шодон, сўлгин ва бахтиёр чехралар ўта бошлади... Ёлгондакам кема, автомобиль, самолёт ва отлардан ўлгундай ҳолдан тойган, боши айланиб, жони ҳалкумига келган одамлар тушиб келишар, уларнинг ўрнини бошқалари эгаллашарди... Бачанага гўё ўзи ҳам ҳозир чархпалакдан тушгандай, боши гир айланаётгандай туюлди. Ўрнидан туриб, гандираклаганча дераза ёнига борди-да, уни ланг очиб юборди. Хонага кечки салқин ёпирилиб кирди. Кейин эшикни очиб, коридорга мўралади. Таҳририятда ҳеч ким қолмаган эди. Бутун Бачана туғилган кунини бирон-бир йўсинда нишонламоқчи бўлди-ю, лекин ходимларга эртaroқ жавоб бериб юборишдан бўлак дурустрок нарсани ўйлаб тополмади. Одамлар ҳам ҳайрон, ҳам хурсанд бўлиб тарқалишди.

У ўрнига келиб ўтириб, стол тортмасидан қўлига илинган биринчи хатни олди. «Нега кўршапалаклар бошларини пастга осилтириб ухлашади?» деб аталарди мақола.

Телефон жиринглаб қолди. «Бемаҳалда ким бўлди-кин?» деб қўнглидан кечирди у ажабланиб ва трубкани олди.

— Эшитаман!

Жавоб бўлмади.

— Лаббай, эшитаман!

Трубкадан бировнинг нафас олишига ўхшап пишиллаган овоз эшитилди. Бачана жавобни ҳам қутмай, трубкани жойига қўйди-да, яна қўлёзмага қайтди. Дарҳақиқат, нима учун кўршапалаклар бошларини пастга осилтириб ухлашади? Бачана қўлёзмани ўқиб ўтирмади, бир қарашда бемаъни бўлиб туюлган бу саволга негадир ўзи

жавоб топгиси келиб қолди. Балки... Болалигида, жисмоний тарбия дарсларида Бачана неча маротабалаб турникка осилиб, бошини пастга қилиб турган, ўқитувчиси-дан мактовлар эшитган, аммо бундан асло роҳатланмаган эди. Бир гал Кобулетига ўн беш минутча шу алпозда туришга мажбур бўлганди: балиқчилар чалажон болани сувдан тортиб олиб, ичидаги сувни аранг чиқариб ташлашди, ўшанда шунча вақт оёғини осмондан қилиб турганини эсласа, Бачананинг эти жимирлашиб кетади. Хўш, бундай гайритабиий ҳолат кўршапалакларга нима учун ёқаркин? Қизиқ... Бачана олдида очик турган қўлзмадан жавоб изламоқчи бўлиб турган эди, шу пайт кабинет эшиги очилиб, хонага ниҳоятда кетворган бир аёл кириб келди.

— Мен келдим! — деди у хона ўртасида тўхтаб.

Бачана довираб қолди: рўпарасида Мария турарди. Бачана унга ўтиришни таклиф қилмоқчи бўлган эди, тили айланмади, турай деса — тиззаларида мажол йўк, жилмайишга уринган эди, худди топ қотгандай, башарасида ҳеч қандай ифода сезилмади. У бир лаҳзага гунгу лол бўлиб қолган эди. Аёл эса таранг кўкси ва оппоқ юзларини кўз-кўз қилгандай кимир этмай турарди.

— Сизга кўнғирок қилган эдим, — деди у секин.

— Биламан! — Бачана сал ўзига келди. — Нафасингизни эшитдим.

— Уйда йўк экансиз, шунинг учун бу ёққа кўнғирок қилишга мажбур бўлдим.

— Келинг, хизмат? — деди Бачана беихтиёр.

— Юринг!

— Қаёққа? — сўради таажжубланиб Бачана.

— Хоҳлаган ерингизга!

Бачана донг қотиб қолди.

— Марҳамат, ўтиринг! — деди у аранг.

Аммо аёл жойидан жилмади. Баланд бўйли, сочлари қоп-қора, лаблари лоларанг бу аёл эгнига оппоқ юбка билан яшил кофта кийиб олган эди. Шу тобда у деразадан ошиб кирган қўкламни эслатарди.

— Юринг! — такрорлади аёл, қўлидаги яшил сумкачасини бетоқатлик билан силкиганча. Бачана ўрнидан турди, аёлнинг хушбичим оёқларидаги яшил туфлиларни у шундагина пайқади.

Икковлон индамай кабинетдан чиқишди.

Қўчада Бачана такси тўхтатди.

— Қаёққа? — сўради ҳайдовчи.

— Хоҳлаган ерингизга! — деди Бачана ва ҳамроҳига аста кўз қирини ташлади. Аёл мийиғида кулиб қўйди.

Улар Комсомол хиёбонига қўтарилиб, кичик бир ресторанинг айвонига жойлашишди.

Официант Бачананинг олдида менюни қўйиб, нари кетди.

— Нима буюрайин? — сўради Бачана.

— Қовурилган картошка.

— Яна?

— Ҳеч нарса.

— Вино-чи?

— Ўзингиз биласиз.

— Коньяк буюрсам-чи?

— Йўк.

— Бўлмаса, «тибаани» ичамиз.

— Майли.

Официант келгунча Бачана сигарета тутатди ва Марияга ҳам таклиф қилди.

— Раҳмат, мен чекмайман.

Орага жимлик чўқди. Бачана Марияга тикилганча сигарета бурукситиб ўйларди... Бу аёл нима учун келди? Иш биланми ёки яқинроқ танишиш учунми? Ёки бўлмаса... Йўк, турилган кунини билиши мумкин эмас!.. Хўш, келишга уни нима мажбур қилди?... Сўрасинми? Лекин Бачана бу саволни беришга ийманарди. Одобсизлик бўлади, деб ўйлагани учун эмас. Йўк. У бу ғалати аёл билан учрашган куниёқ юрагининг туб-тубида милтиллаган умид учқунини сўндириб қўйишдан кўрқарди...

Ниҳоят, официант келди-ю, Бачана анча енгил тортди.

— Нимангиз бор? — сўради у.

— Парранда сути! — жавоб берди официант.

— Унақа бўлса, бизга қовурилган картошка билан «тибаани» келтиринг.

Официант дудукланиб қолди.

— Қўзичоқ гўштидан пиширилган кабоб, бузоқ гўштидан тайёрланган кабоб, қовурилган жўжа, чака-пули, абхазура, мужужи, татаряхни¹, надути², мчади³, пишлок, ёнғок... Хоҳлаганингизни танланг!

¹ Ч а к а п у л и, абхазура, мужужи, татаряхни — гўшдан тайёрланган грузин миллий таомлари.

² Н а д у г и — сутли таом.

³ М ч а д и — зюора нон.

— Булбулни тили йўқми? Қовурилгани! — ҳазиллашди Бачана.

— Қовурилгани йўқ, қайнатилгани — истаганингизча! — официант ҳам бўш келмади.

— Ҳаммасини опкелаверинг!

— Ёнғоқ билан «тибаани», — деди Мария.

Официант «хўп бўлади» дегандай бош силкиб, зипиллаганча опхона томон йўргалаб кетди.

— Мария, ҳозир қаерда эканлигингизни эрингиз билاديمи? — сўради қўққисдан Бачана ва бемаъни савол берганини англаб қизариб кетди.

— Мен буни сиздан сўраётганим йўқ, чунки бўйдоқлигингизни биламан, — жавоб берди Мария кулиб.

— Демак, турмушга чиқмаган экансиз-да? — негадир ўзича шундай хулосага келди Бачана.

— Ҳозир эрим йўқ, — деди Мария.

— Нима учун? — сўради Бачана ва яна «қовун туширганини» сезиб қолди.

Аёл индамади.

— Яъни, демоқчиманки, қизингизни отаси борми-йўқми? — бу ёғини силлиқлашга уринди Бачана.

— Отаси ҳам бор, эри ҳам бор! — жавоб берди Мария.

Бачана яна сигарета тутатди. Иккала қўлини саланглатганча официант қайтиб келди.

— Кабоб тутапти, азизлар... Жўжани тавсия қилмайман, чунки инкубатордан чиққан... Биқин гўштини бу-гун опкелишмапти... «Тибаани» йўқ, шампан виносиям... Швейцария билан Ростов пишлоғи, «Саэро»¹, редиска бор.

Бачана хайрон бўп қолди.

— Парранда сути-чи? — сўради Мария.

— Ачиб қопти! — ҳазил қилди официант.

Мария шундай қаҳқаҳа отиб кулдики, атрофда ўтирганлар бараварига унга қарашди.

— Директорингиз қаерда? — сўради Бачана.

— Ҳозир йўқ, бир жойга кетган... Қайтиши билан бошлаб келаман!

«Бу официант ё тентак, ёки мени таниб, бозордан харид қилинган нарсаларни яширишяпти», — ўйлади Бачана ва Марияга юзланди:

— Кетдик! Биринчи учрашувимизни редискаю «Саэро» билан нишонлашни истамайман...

¹ «С а э р о» — вионинг номи.

— Гап бунда эмас-ку! — деди Мария. — Борини опкелаверсин. Ўзимизни Ленинград қамалида деб тасаввур этамиз... Бир-биримизга тикилиб ўтираверамиз... Бу окшом умрбод ёдимизда қолади...

Бачананинг миясини яна шубҳа-гумонлар кемира бошлади. «Мендан нима истайди ўзи? Уни ким жўнатган? Нима мақсадда келдийкин? Наҳотки фақат мен билан учрашиш учун келган бўлса?» У бошини кўтариб, Марияга кўз қирини ташлади. Мария бутунлай бошқа томонга тикилиб турарди. Бачана ҳам ўша ёққа қаради-ю, қандайдир бир басавлат киши билан гаплашиб турган официантни кўрди. Бегона одам бир нималар дер, официант эса, худди кўғирчоқдай тинмай калласини ликилла-тарди.

— Сизга қарши фитна тайёрланыпти! — деди Мария Бачанага.

— Агар ниятлари сизни мендан тортиб олиш бўлса — овора бўлишади! — Бачана кулиб, столда ётган алюмин пичокни қўлига олди.

— Бу пичоқ билан мени ҳимоя қилолмайсиз! — деди Мария жилмайиб.

— Унда тишларимни ишга соламан! — жавоб берди Бачана официант томонга қараб. Лекин официант ҳам, семиз киши ҳам ғойиб бўлишган эди. — Мария, ортиқ чидаёлмайман! Менинг олдимга нима учун келдингиз? Мақсадингиз нима?

— Мен сиздан ҳеч нарса сўраётганим йўқ-ку? — таажжубланди Мария.

— Пичоқсиз сўйяпсиз мени... Кўнглингиздагини очик айтинг!

— Асло хавотирланманг. Эртага Кутаисига учиб кетаман. Одатим бўйича учиб олдида юрагимга яқин киши билан хайрлашмоқчиман. Бор гап шу!

— Нега энди? — Бачана шошиб қолди.

— Қайдам... Ҳар гал самолётга бир бало бўладигандай, ўзим учун азиз одамларни охири марта кўраётгандай туюлаверади негадир... — Мария бошини қуйи эгди.

— Мен ҳам ўшандай кишилар тоифасига кираманми? — сўради таажжубланиб Бачана. Мария кўзини ердан узмай, бош ирғади.

— Бунга... бу бахтга мушарраф этишингизга сабаб нима?

— Кошқийди ўзим билсам!

— Шунақа азиз кишиларингиз анчагинами?

То жавоб бўлгунча Бачананинг юраги ҳаприкиб кетди.

— Шу бугунга қадар атиги биттагина ана шундай одам бор эди — кизим Майя. Энди иккинчи киши пайдо бўлди — бу сиз.

«Ё мен туш кўряпман, ёки бу аёл — жодутарнинг ўзгинаси!» — деган фикр кечди Бачананинг кўнглидан. Мария эса бирдан бошини кўтариб, ҳаяжон билан сўзлай кетди:

— Биламан, сиз мени тентак ёки фирибгар аёл деб ўйлаяпсиз... Ишонинг, нега шундай бўлаётганини ўзим ҳам билмайман!... Бир йилдан бери ўз ёнимга ўзим қовуриламман... Майли, ҳечқиси йўқ! Мен иродали аёлман! Ҳозир шартта тураману кетаман! — Мария ўрнидан турди.

— Агар кетсангиз, мени ўлди деяверинг! — Бачана аёлнинг муздек бармоқларидан ушлади, аёл ҳам унинг астойдил гапираётганига ишонди. Бачана буни тушуниб, Мариянинг қўлини ўпди.

— Раҳмат! — деди Мария жойига ўтираркан.

Бир маҳал сархил таомлар билан тўла патнис кўтарган официант пайдо бўлди.

— Ёпирай, шунча нарсга каёқдан топила қолди? — сўради ажабланиб Бачана.

— Директоримиз келдилар, сизни кўриб, шуларни бериб юбордилар, — тушунтирди официант.

— Директорингиз ким?

— Ҳозир ўзлари келадилар.

— У киши мени танийдими?

— Таниш ҳам гапми?.. Ишдан бўшатиб юборишлари-га сал қолди! Мени нима айбим бор? Одамнинг кимлиги, қаерда ишлаши пешонасига ёзиб қўйилмаган-ку, ахир! Минг марта узр! — официант таъзим қилиб, чопганича изига қайтди.

Бачанага сал жон кирди. У шампан шипасини пақиллатиб очиб, қадахларни лиммо-лим тўлдирди.

— Сизга айтадиган битта сирим бор, Мария...

— Йўқ, биринчи сўз меники! — Мария қадахни қўлга олди.

Бачананинг бутун жисми қулоққа айланди.

Мария шампан қўлиги тинишини кутиб турди, кейин Нарикала¹ тепасига кўтарилган ойга қадахнинг бу томо-

нидан қаради. Бачана ҳам шундай қилди. Ой аввал титради, чайқалди, сўнг аста қадахни тўлдириб, қахрабо суюқлик ичида эриб кетди. Бачанага гўё у муздек, тилларанг ойни ушлаб тургандай туюлди.

— Бугун ой ўн тўрт кунлик бўлди... — деди Мария секин. — Ойнинг чиқиш ва ботиш пайти қадимдан маълум, унинг қачон кўриниб, қачон тўлишишини ҳам ҳамма билади. Аммо ой қачон пайдо бўлган, у қачон тузилган — буни ҳеч ким билмайди... Мен шу қадахни тузилган кунини биров эсламайдиган одамларнинг соғлиги учун ичаман...

Мария Бачана билан қадахини уриштирди. Бачананинг қадахидоғи ой яна титради, кейин аста-секин эриб, тип-тиниқ қахрабо суюқликка айланди. Мария билан Бачана қадахларини охиригача сипқаришди. Бачана яна осмонга қараган эди, ой кўринмади. У булутлар ортига беркинган эди.

— Биз ойни ичиб юбордик! — хитоб қилди Бачана бу ғалати тасодифдан болалардай қувониб.

— Илойим, ой тургунча туринг! Тузилган кунингиз билан! — Мария қадахни столга қўйди. — Ҳа, айтгандай, аллақандай сир ҳақида гапирмоқчи эдингиз, мен сизга халақит бердим, — эслатди Мария.

Бирдан Бачананинг ўпкаси тўлиб кетди, ғалати бу аёлни кўксига бошини қўйиб, тўйиб-тўйиб йиғлагиси келди.

— Биласизми... айтмоқчиманки... сиз жудаям чиройлисиз, Мария. Ўпсам майлими?

Бунга жавобан аёл мулойимгина жилмайди. Бачана ўрнидан турди-да, стол оша энгашиб, Мариянинг катта-катта, нам кўзларидан ўпди. Шу он буларнинг столига боя официант билан гаплашиб турган семиз киши яқинлашаётганини кўрди.

— Салом! — деди у хириллаган товуш билан.

— Салом! — жавоб берди Бачана.

— Ижозатингиз билан, ҳурматли Бачана, атиги бир минутга оромингизни бузаман...

— Ўтиринг, марҳамат... Бу киши танишим Мария...

Нотаниш киши икки букилиб таъзим қилди, сўнг Мариянинг қўлини олиб ўпди, шундан кейингина стулга ўтирди.

— Танимадингиз-а, ҳурматли Бачана? — у чўнтагидан уч қути «Винстон» сигаретасини чиқазиб, биттасини

¹ Н а р и к а л а — Тбилисдаги эски қалъа.

Мариянинг олдига, иккинчисини Бачананинг олдига, учинчисини эса ўзининг олдига қўйди.

Бачана унга диққат билан тикилди, миясида аллақандай хотиралар тиклангандай бўлди-ю, аммо сира илғаб ололмади, бинобарин, хижолат чекиб, деди:

— Кўзимга иссиқ кўриняпсизу, қаерда учрашганимизни эслолмай турибман.

— Сандро Маглаперидземан, мўйна буюмлар комбинатидан...

— Э-э-э! — хитоб қилди Бачана, — қайси шамол учирди!... Қалайсиз, ҳозир қаердасиз, ҳурматли Сандро?

— Раҳмат, тупроқдан ташқари, дегандай, юрибмиз...

— Агар эски гапларни юзимга солиш учун келган бўлсангиз, бугун бу ишни қила кўрманг... Чунки бугун француз республикасининг туғилган куни ва менинг ҳам туғилган куним! — деди Бачана кулиб ва Маглаперидзега шампан тўла қадаҳни узатди.

— Э-э, нималар деяпсиз?! Нега юзингизга соларканман?! Аксинча, сизга миннатдорлик билдириш учун келдим, ҳурматли Бачана!... Хўш, неччига кирдингиз?

— Қирқ бешга.

— Ёспирай! Ҳали бутун ҳузур-ҳаловат олдинда-ку! Муҳаббат ҳам! — Маглаперидзе Марияга қараб қўйди. Мария уялганидан қизариб кетди. — Табриклайман, ҳурматли Бачана! Бахтли бўлинг! Сиз — ўзингиз ҳар қанча хоҳлаган тақдирингизда ҳам бировга ёмонлик қилишни билмайдиган одамсиз!

— Ростданми?

— Албатта! Ўша фельетон босилиб чиққанидан кейин жуда машҳур бўлиб кетдим! Мени бутун Грузия таниди!..

Бачана кулиб юборди.

— Бунақа машҳурликни душманимга ҳам раво кўрмасдим.

— Унақа деманг... Машҳурликда гап кўп... Геростратни бир эслаб кўринг... Фельетонингиз ёвузлик никобини йиртиб, ҳақиқатнинг тантана қилишига ёрдам берди.

— Бунга шубҳам йўқ...

Бачана Маглаперидзени бу ерга миннатдорлик туйғуси бошлаб келмаганини ич-ичидан сезиб турарди.

— Ҳа, ҳа... Фельетондан сўнг тергов органлари ўша хотиннинг қаллоб ва фирибгар эканлигини аниқлашди...

Ўз муносабатини билдириши учун сиз фельетонни жўнатган одам эса ҳақиқий ватанпарвар бўлиб чиқди...

— Қандай қилиб? — сўради Бачана ва Маглаперидзени ўтиришга таклиф қилгани учун ичида афсусланди.

— Сизнинг ҳисобингиз бўйича, газетанинг териб қўйилган сонидан фельетонни олиб ташлаш давлатга эллик минг сўмга тушарди, шундайми? У одам зарарни йигирма беш минг сўмга келтирди...

Бачана ҳайрон бўлиб қолди. Маглаперидзе буни сезиб, хотиржам изоҳ берди:

— У жуда оддий йўл тутди: фельетонингизга парво қилмай қўя қолди.

— Пора бердим, яъни йигирма беш минг сўм қистирдим, демоқчимисиз?

— Пора деганда сиз нимани тушунасиз, ҳурматли Бачана? Сизга яхшилик қилган, ёрдам берган одамга билдирилган миннатдорликними? Ахир Руставелининг ахлоқ кодекси бугун ҳам биз учун дастуриламал эмасми? Автандилнинг вазирга айтган гапларини бир эсланг-а:

*Дўстлар учун жонфилоқ юят улус фазилат,
Оғир кунлар синовида билинади дўст фақат.*

— Кўриб турибман, ифлос фалсафангизни биринчи манбалардан фойдаланиб, пухта ишлаб чиқибсиз, — деди кесатиб Бачана.

— О, классик адабиёт — бебаҳо хазина... Руставелини худди инжилдай ҳар куни қайта-қайта ўқийман... Дарвоқе, сизнинг асарларингизни ҳам ўқиб тураман ва ўзим учун талайгина ибратли нарсаларни топаман... Ҳамроҳингиз бениҳоя гўзал, ҳурматли Бачана, — Маглаперидзе бирдан мавзунини бошқа ёққа буриб юборди, — тақинчоқларсиз бу қадар кўхлик аёлни умримда биринчи кўришим!

Бачана бу гапни асло қутмаган эди, шунинг учун ҳам дабдурустдан нима дейишини билмай қолди.

— Хотинингизни тақинчоқлари кўп бўлса кераг-а?! — сўради Мария Маглаперидзедан ва ҳаяжонини яшириш учун вино ҳўплади.

— Ҳар ҳолда, нолимайди... Лекин мен хотинларни назарда тутаётганим йўқ... Ҳалигидай... оиладан ташқарида ҳаётимизни гуллайтиб турадиган аёллар ҳам бўлади...

Мариянинг ғазаби бўғзига келди-ю, лекин ўзини босди.

Бачана суҳбатни олдинги мавзуга бурмоқчи бўлди.

— Фельетондан кейин ҳаётингизда ҳеч нарса ўзгармадими?

— Нега ўзгармас экан, ҳурматли Бачана? Биринчидан, комбиназимиз куйиб кетди. Бунга эскирган электр симлари сабаб бўлди... Иккинчидан, ҳўжайиним пенсияга чиқди, ҳозир савдо соҳасида ишляпти... У мени ҳам ёнига тортиди. Биргалашиб ресторанларнинг янги бирлашмасини туздик... Гўё Нерон ўт қўйган Рим култепаси устида қайтадан шаҳар барпо қилдик, хи-хи-хи!.. — Маглаперидзе беўхшов хиринглади.

— Ҳа, жудаям пихини ёрган, хавфли фирибгар эканлигингизга энди ишондим, ҳурматли Сандро... Имкониёт бўлиши билан бу масалага яна албатта қайтаман, — деди Бачана жиддий.

— Бу гапни асло қутмаган эдим сиздан! Шунча вақт ичида кўзингиз очилган, қай пайтда қичқирини ўрганиб олгансиз, деб ўйловдим... Ҳалиям ўша-ўшасиз... Бемаҳал қичқирган жўжахўроزلарни нима қилишларини биласизми?

— Кўрқитяписизми? — Бачана ғазабдан титраб кетди.

— Шу ифлос билан ади-бади айтишиб ўтирасизми? — деди бирдан Мария Бачанага қараб. Маглаперидзе сапчиб ўрнидан туриб кетди. Мария ҳам турди.

— Жўнанг бу ердан! — деди аранг ўзини босиб Бачана Маглаперидзегга.

— Аёлларнинг нозига учманг, ҳурматли Бачана... Македониялик жангчилар фохишаларнинг сўзига кириб, дунёдаги энг гўзал шаҳар Персеполисга ўт қўйиб юборишган... — Маглаперидзе Марияга нафрат билан тикилди. Шу пайт, Бачана бирор нарса дейишга улгурмай, Мария Маглаперидзенинг чаккасига шапалоқ тортиб юборди. Ресторанда ўтирганлар гурр этиб шу томонга қарабди, аммо бу ҳодиса шу қадар тез бўлиб ўтдики, ҳеч ким ҳеч нарсани кўролмади ҳам... Орага бир лаҳза сукунат чўқди.. Бачана бирдан столнинг Маглаперидзе турган томони кўтарила бошлаганини сезиб қолди. У бор гавдаси билан столга ётиб олди, Маглаперидзе столни ағдариб юборишга ҳарчанд уринмасин, удасидан чиқолмади. Бу сўзсиз олишув бир неча дақиқа давом этди. Бачана билан Маглаперидзенинг чакка томирлари ўйнаб, кўзлари қонга тўлган эди...

— Овора бўласан! — деб пичирлади Бачана, аммо унинг овозидаги қаҳр-ғазаб шу қадар кучли эдики, Маглаперидзе бирдан бўшашиб кетди. Афти аввалги тусга

кириб, кўзлари мулойимлашди. У столдан нарироқ бориб, Марияга мурожаат қилди:

— Миннатдорман, хоним! Бу яхшилигингизни умрбод эсимдан чиқазмайман.

Ранги докадек оқариб кетган Мария чурқ этмади.

— Жўнанг, Маглаперидзе! — Бачана бу гапни шу қадар хотиржам айтдики, бунга ҳатто ўзи ҳам хайрон қолди.

Маглаперидзе шартта бурилиб, нари кетди.

Бачана билан Мария юз берган воқеа таъсирида бир лаҳза гарангсиб туришди, кейин жойларига ўтиришди. Анча пайтгача икковларидан ҳам садо чиқмади. Жимликни биринчи бўлиб Бачана бузди:

— Мария, самолётга олган билетингни кўрсат-чи.

Мария сумкасини очиб, титроқ қўл билан уни анчагача титкилади, ниҳоят, билетни топиб, Бачанага узатди.

Бачана билетга қарамади ҳам, уни майда-майда қилиб йиртиб, кулдонга ташлади-да, ёкиб юборди.

— Ташлаб кетма мени, Мария! — деди у аста ёниб тугаётган билетга тикилганча. Мария сезилар-сезилмас бош силкиб қўйди. Бачана қадахларни тўлдириб, официантни чақирди.

— Ҳисоб-китоб қилинг.

— Ҳаммасига тўланган!

— Ким тўлади?

— Директоримиз!

Бачана кулиб юборди.

— Ана сенга Бастилиянинг забт этилиши!.. Сен учун, Мария! — улар қадахларини уриштиришди. Сўнг Мария ўрнидан турди-да, Бачананинг олдига келиб, уни юзидан ўпди. Кейин яна қайтиб бориб жойига ўтирди ва иккала қўлини юзига босганча хўнграб йиғлаб юборди...

Тоғ тепасида юксалиб турган Шавнабада¹ черкови ҳақиқатан ҳам қора чакмон кийиб олган чўпонни эслатади. Гўё у қўлини кўзларига соябон қилиб, Мтквари, Алгети, Машавера ва Храми² соҳилларида ўтлаб юрган қўй-қўзиларга тикилиб турганга ўхшайди. Тоғ этагига жойлашган Рустави, Болниси, Марнеулилар³, худди по-

¹ Ш а в н а б а д а — тоғнинг номи; «шави» грузинча — қора, «набади» — чакмон дегани.

² М т к в а р и, А л г е т и, М а ш а в е р а, Х р а м и — дарё номлари.

³ Р у с т а в и, Б о л н и с и, М а р н е у л и — Тбилиси яқинидаги шаҳарларнинг номлари.

дани кўриқлаётган баҳайбат итлардай, оғизларидан тутун ва олов пуркашади.

Ҳарир туман пардасига ўралган, гумбази нақ осмонга санчилган Шавнабада кеч кузда ҳайратомуз чирой касб этади.

Якшанба. Торгина арава йўлида бир машина ўрмалайпти. У маст одамдай тинимсиз чайқалади, ҳар бурилишда тўхтаб, орқага тисланади-да, бор кучини тўплаб яна олдинга интилади ва кучана-кучана навбатдаги довондан ошиб ўтади.

Черков рўпарасидаги сўнгги довонга етганда машина яна тўхтаб қолди. Бачана биринчи тезликка олиб, цеплениени бўшатди. Машинанинг орқа филдираклари остидан қум ва пағал отила бошлади. Бачана яна газ берди. Филдираклар шиддат билан айланиб, ҳаммаёқни куйган резина хиди тутиб кетди.

— Тушиб тураман, — деди Мария.

— Ўтиравер. Юки енгил бўлгани учун ҳам кўзғалолмаяпти, — тушунтирди Бачана.

У машинани орқага тисариб туриб, тезликни улади-да, каттиқ газ берди. Машина олдинга қараб отилди.

— Мана, етиб келдик!

Бачана машинани дарахт тагида тўхтатди.

Мария машинадан тушди, туфлисини ечиб, ўт устидан яланг оёқ анча жойгача чопиб борди, кейин ҳовли ўртасида тўхтаб, кулочларини ёзди-да, оёқ учида туриб, худди кизалоқлардай, гир айланди.

— Ёпирай, олло таолога яқинлашиб копмиз-ку!

Сўнг черков рўпарасида чўнкайиб ўтирди-ю, бошини тиззалари устига қўйганча, худди ибодат қилаётган роҳибалардай қотди-қолди.

Бачана машинанинг юкхонасидан егулик нарсаларни олиб, дарахт остига ўрнатилган столга келтириб қўйди, кейин Мариянинг ёнига бориб, астагина ерга чўккалади ва уни елкасидан кучиб, кулиб туриб деди:

— Қани, Мария, бир тиловат қилиб юбор-чи!

Мария ҳам чўкка тушди, кафтини юқорига кўтарди-да, кўзларини юмганча ўқий бошлади:

Сен — шончим, суянган тоғим,

Дилмига нур, қалбимга ором.

Сен — кўкдаги ёнган юлдузим

Ҳам қуёшим дегайман мудом.

Адоғи йўқ тиниқ чашмасан,

Қанотлари парқу фариштам.

Яратгандан тилаганим шу —

Мен билан бўл, бирга бўл ҳар дам!

Мария жим бўлиб қолди.

Бачана бу шеърни ёддан биларди, лекин ҳеч қачон, бирор марта ҳам унинг дуони эслатувчи мазмуни устида бош қотириб ўтирмаган эди. Мана энди бирдан вужудини алланечук ҳаловат чулғаб, қалби тўлқинланиб кетди. У Марияни ўзига қаратиб, сўради:

— Нима бу — тиловатми ёки истакми?

— Бари бир эмасми?

Эҳ, офтобжон, офтобжон,

Тоғ ортига беркинма.

Қалтирайди қиз шўрлик,

Тафтингни дариг тутма.

Кучоғингга ол уни,

Айт севги ашуласин.

Кутмайди соҳибжамол —

Тотиб кетар бошқасин!

Мариянинг илтижосини гўё табиат ҳам уққандай бўлди: тоғ ортидан улкан қуёш кўтарилиб, черковни чўрдай қизиб турган бағрига босди-ю, кўз очиб-юмгунча теварак-атрофдаги туманни сут қаби ичиб юборди.

Мария Бачананинг кўксига ёпишганча куйиниб гапира кетди. Унинг сўзлари ростдан ҳам тиловатни эслатарди:

— Ташлаб кетма мени, Бачана!.. Ташлаб кетма, якка-ёлғиз суянчиғим сенсан!.. Шу пайтгача нега ёнимда эмасдинг?.. Қанчадан-қанча балолардан асраб қолган бўлардинг?.. Сени биринчи бор кўрган кунимдан буён ҳамма нарсадан юз ўгирдим!.. Сендан бўлак ҳеч нарса керакмас менга!.. Сен менинг илоҳимсан, мен фақат сенга сиғинаман — ҳеч қачон ташлаб кетма мени, ўтмишга улоқтирма! Истамайман! Чарчадим!.. Умр бўйи қидира-қидира, сени эндигина топдим!.. Ташлаб кетма!.. — Мария йиғлаб юборди.

Бутун қалби туғён уриб турган бу аёлнинг ўтли таваллосини Бачана киприк қоқмай эшитди. Сўнг унга тасалли беришга уринди:

— Нималар деясан, Мария?.. Ким айтди мени ташлаб кетади деб?.. Қўй, ўзингни бос!.. Йиғлама, азизим!.. Ҳамиша бирга бўламиз!..

Мария сал ўзига келгач, Бачана уни аста ўт устига ётқизди-да, ўрнидан туриб, черковга қараб юрди. Унинг ўзи ҳам Мариядан кам ҳаяжонда эмасди.

Черковнинг ичи зах ва нимқоронғи эди. Бачана тева-
рак-атрофига разм сола бошлади.

Зах тортиб, сувоғи тўкилиб кетган деворлар... На
икона бор, на деворга ишланган бирорта расм... Бурчак-
да — устига ситилиб кетган кўк мато ёпилган бир оёғи
калта ёғоч стол туришти, столда эса алмисокдан қолган
шамдон билан, афтидан, дарвишроқ одам чизиб ташлаб
кетган Биби Марямнинг сурати... Шамдондаги учала шам
ёниб тутаёзган... Стол устида яна бир боғлам шам билан
вижимланган уч сўмлик пул...

— Хей! — деб кичқирди Бачана.

— Хе-е-е-ей! — деган акс садо эшитилди.

Гумбаз шифтида ғуғулаётган кабутарлар париллаб
учиб, бирин-кетин дарчалардан ташқарига чиқиб кетиш-
ди... Бачана черков ичини кўздан кечири бошлади. Кун-
чиқар томондаги деворнинг баъзи ерларини шам ёкила-
верганидан одам бўйи барабар қурум босган. Баъзи жой-
ларда экскурсияга келганларнинг узундан-узоқ рўйхати.
Фамилияларнинг ёнига уй адреслари билан черковга тап-
риф буюрилган вақт ҳам ёзиб қўйилган. Бачана Исо
алайхиссаломнинг меҳроб деворига ишланган, туси ўчаёз-
ган яккаю ягона сурати остига битилган икки сатр шеър-
ни кўриб қолди. Унда қандайдир ҳаваскор шоир олло
таолони очикдан-очик рад этган эди:

*Ишонмайман, эй парвардигор,
На суратинг, на сийратинг бор!*

Шеър тагига «Комсомол-атеист» деб имзо чекилган.
Сал куйирокда унга жавоб ҳам бор:

*Гар худога ишонмасанг, ўздан кўнглинг бўлса тўқ,
Эй комсомол, нега келдинг бу ён кўзинг қилиб лўқ.
Ташвишларим етиб ортар, йўл нотекис, кўп йирок,
Тинч қўй мени, дахрий бола, тинч қўйганинг яхшироқ!*

Имзо — «Исо Масих».

Бачана хахолаб кулиб юборди: бу ғойибона мушой-
рада атеист парвардигори оламга ютқазганлиги яққол
кўриниб турарди.

Черковдан чиқиб, Бачана Марияни учратмади.

— Мария, қаёқдасан? — кичқирди у.

Жавоб бўлмади. «Нега ёлғиз ташлаб кетдим-а!» —
деган ўй кечди Бачананинг кўнглидан ва черков атрофи-
ни эфир айланиб, қизни кидира бошлади.

Мария эса дарахт тагидаги стол ёнида қандайдир
бир мўйсафид билан бамайлихотир гаплашиб ўтирарди.
Бачана уларнинг олдига келди.

— Қаёққа ғойиб бўлдинг? Ўтакамни ёриб юбординг-
ку!.. Ассалому алайкум! — Бачана чол томонга юзини
бурди.

— Ваалайкум ассалом! — чол бошидаги думалок ки-
гиз қалпоғини ечди.

— Тамадди қилволамизми? — сўради Бачана Мариа-
дан.

— Жоним билан! Қорним очди! — жавоб берди Ма-
рия. — Отахон ҳам бизга шерик бўладилар.

— Албатта! Менинг ҳам у-бу нарсам бор! — Шундай
деб, чол сумкасини очди, ундан хонаки нон, пишлок,
пишган гўшт, саримсоқпиёз ва ярим шиша ароқ олиб
столга қўйди. Бачана машинадан бир шиша вино кел-
тирди.

— Олдинига, болаларим, биттадан ароқ отамиз! —
деди чол ва сумкасидан мўъжазгина мугузни олиб, ичига
бир пуфлади-да, ароқ тўлдириб, Бачанага узатди.

— Қани, тутдан қилинганини ҳам бир татиб кўр-чи!
Йўқ, олдин бир нарса девор!

— Душманларимиз қуйиб, дўстларимиз кулаверсин!

Бачана ароқни ичиб юборди, бир оз жим тургач,
мамнуният билан хитоб қилди:

— Ха, зўр ароқ экан!

Хурсанд бўлиб кетган қария ўзига қўйди.

— Шодлик бор жойда қайғу ҳам бор... Хар иккала-
си учун ичамиз, соғ-саломат бўлсак, бас! Ҳаёт учун! — у
мугузни бўшатиб, соқол босган юзига кафтини суртди,
кейин Марияга ароқ қўйди. — Энди навбат сеники,
қизим! Худо сени шундоқ чиройли қилиб яратибди, сўзла-
ринг ҳам ўзингга ўхшаган ёқимли бўлиши керак!

Мария мугузни қўлига олди.

— Неччига кирдингиз, отахон?

— Э-э, — қария қўл силтади, — етмишдан ошиб
кетдим!

— Илойим яна шунча йил умр кўринг!

— Қўплик қилади, лекин сенга минг раҳмат! Ҳаётни
севаман, рост! Яна яшагим келади!

Бачана кулиб қўйди.

— Исмингиз нима, отахон? — сўради у.

— Исмин Георгий, фамилиям Тушмалишвили.

— Қаердансиз?

— Хўв анови кишлоқдан.
 — Бу ерда нима қилиб юрибсиз?
 — Мол боқяман, — чол иккита сигир билан уч нафар қўй ўтлаб юрган нариги ёнбағирликка ишора қилди.
 — Ўзингизникими?
 — Ҳа.
 — Яхши даромад қиласизми?
 — Даромад қаёқда! Бу жониворлар ўзини-ўзи эпласа ҳам катта гап.
 — Нимага боқиб юрибсиз бўлмаса?
 — Эрмак-да, болам. Бир-икки ҳўплам сути бор, озгина юнг беради, иннайкейин онда-сонда уч-тўрт қадок гўшт ҳам тегиб туради... Шу туёқ икки барабар қўп бўлганда эди... Ҳозир орқасидан лўкиллаб юрганингга арзимайди! Буларни фойдасидан бўрига ем бўлиши кўпроқ...
 — Давлатга топширасизми?
 — Албатта, топшираман.
 — Нимани топширасиз?
 — Айтдим-ку — озгина сут, озгина юнг, озгина гўшт...
 — Икки барабар қўп бўлганда-чи?
 — Ие, шуниям сўрайдими одам, ўғлим? Қўп бўлса, қўп топширардим-да. Гўримга орқалаб кетармидим? Ё давлатга топширардим, ё бозорга опчикардим...
 — Колхозда ишламайсизми, Георгий ота?
 — Э-э, менга йўл бўлсин, ўғлим, бир оёғим ерда, бир оёғим гўрда бўлса! Болаларим ишлашади. Мол боқгани ҳам қўйишмайди. Бизни шарманда қилиб нима қиласиз, тинчгина уйда ўтирсангиз бўлмайдими, дейишади. Гўшт билан сутни давлатга магазиндан сотиб олиб топшираверишармиш! Эшитяпсанми? Магазиндан-а! Ўша магазинга гўшт қаёқдан келади? Бу ҳақда ўйлашмайдиём, баччағарлар!
 — Георгий ота, бу черковга қарайдиган одам борми? — бирдан сўраб қолди Мария.
 — Бор, бир кампир бор...кишлоқда туради. Унинг исми ҳам Мария... Черковдаги столда турган иконани ўша чизган... Касалманд боёқиш, бу ёққа ҳафтада бир марта зўрға кўтарилади. Шунгаём раҳмат...
 — Шамни ким ёққан? — сўради Бачана.
 — Ким бўларди, мен ёққанман-да.
 — Пул-чи? Пул қаёқдан кепқолди?
 — Қаёқдан келарди? Мен қўйдим. Шам олиш учун...
 — Худога ишонасизми, Георгий ота? — сўради Мария.

Чол ўйланиб қолди. Кейин черковнинг гўмбазидан пастигача кўз ташлаб чиқди, бир оз бош қашлаб турди-ю, яна черковга қаради.

— Нима десаикин... Очигини айтсам, унчалигам ишонмайман... Лекин тонг сахардан қаро кечгача бу ерда ёлғиз ўзимман, атрофимда тирик жон йўқ... Шундоқ бўлгандан кейин беихтиёр худони ўйларкан киши...

— Хўш, худо деганда нималарни ўйлайсиз?

Георгий ота яна черковга бир қараб қўйди.

— Нималарни ўйлардим?... Бировлар қурган ибодат-хоналарни хароб қилган одам бунинг эвазига янгиларини курсин, дейман, токи улар олдингиларидан ҳам каттароқ, ҳам чиройлироқ бўлсин... Манови черковга бир қара... Уни ким қурган, қачон қурган — ҳеч ким билмайди. Маърака кунлари одам оқиб келади бу ерга ҳар тарафдан — арманлар ҳам, татарлар ҳам, греклар ҳам, руслар ҳам... Грузинларни айтмай қўя қолай... Келиб, ибодат қилишади.. Менга қолса, бунақа черковда ибодат қилгандан кўра очиқ далада ибодат қилган минг марта афзал... У ерда худо яхшироқ эшитади... Бу харобазорга худо у ёқда турсин, бандасининг ҳам киргиси келмайди... мен бу гапларни нима учун гапиряпман? Демокчи-манки, черков қаровсиз ташлаб қўйилган. Хўш, ўрнига нима қуришди?

— Тушунмадим, Георгий ота...

— Нимасига тушунмайсан? Илгарилари, ўғлим, черковга келган одам тепага кўтарилиб, эшикдан ҳовлига бошини эгиб кирарди, черков олдида бош кийимини ечарди, черков ичига шам ёқиб кетарди... Сизларга тушунтиришнинг ҳожати йўқ, ўзинглар ўқиган одамсизлар, ҳаммасини мендан яхши биласизлар... Мана, бизнинг кишлоқ советини олайлик. Ярим хароба бинога жойлашган, яна ижара ҳақи тўлайди. У ерга одамлар бош кийимини ечиш у ёқда турсин, ёнбошига тупуриб, сўкиниб кирарди... Менимча, кишлоқ советиникидан баланд, ундан чиройли бино бўлмаслиги керак бутун кишлоқда... Сизлар ўйлайсизларки, илгари одамларни қурби етмаганми черковдан баланд иморат қуришга? Қурби етган, аммо-лекин журъат қилолмаган!.. Бундай қилишга ҳеч кимни ҳаққи бўлмаган!.. Ҳозир-чи? Ҳозир колхозимиз раиси турадиган иморатни кишлоқ советини биносига солиштирсангиз, ҳов анови тепалик билан Қазбекчалик фарқи бор! Митька шофёрнинг гаражи ҳам клубимиздан уч барабар катта!.. Бунақа кишлоқ советига нажот сўраб

ким боради? Ҳеч ким бормаиди. Нима, биз камбағал-мизми? Йўқ! Худога шукур, кишлоғимиз бадавлат, ўзига тўқ! Нон ҳам, вино ҳам, сабзавот ҳам етарли! Одамни чўчкадан нима фарқи бор? Фарқи шундаки, одам дарахтнинг тепасидаги мевани териб ейди, чўчка бўлса ерга тўкилганларини ейди. Бу билан нима демоқчиман? Айтмоқчиманки, ҳар ишни ўз вақтида қилиш керак! Кечикдингми, мева ерга тўкилди — тамом, уни чўчка илиб кетади!.. Бир куни кишлоқ советининг раисига шартта-шартта гапирдим: «Қанақа одамсан ўзи?! — дедим, — хўжайин бўлсанг, совет ҳокимияти бўлсанг! Мундоқ жонингни койитгин, хумпар, тузукроқ бино кургин, одам кишлоқ советига яйраб-яшнаб кирадиган бўлсин!» У нима дейди денг: «Пулсиз, лимитсиз қанақа қилиб кураман?» — дейди. «Лимитинг нимаси?» «Лимит — бу фишт дегани!» Эшитяпсизларми? Фишт йўқ эмиш! Хўш, Митьканинг гаражига ёки колхоз раисининг қасрига фишт қаердан топилди?.. Хўп, фишт тополмас экансан, ҳеч бўлмаса, соқолингни олиб юргин ёки такводор одамларга ўхшаб соқол қўйгин! Тузукроқ кийингин! Токи одамлар сенга ҳурмат билан қарасин! Шундай қилса бўладими? Бўлади! Лекин қилмайди, баччағар! Ундан кўра кишлоқда ситгиримни обрўси баландроқ. Нима учун? Шунинг учунки, ситгирим ҳаммавақт ювилган-таралган, тагин саккиз литрдан сут беради! Мана сизга аҳвол! Ё нотўғри гапиряпманми? — чол сўзини тугатиб, стаканларга вино қўйди.

— Ҳаммаси тўғри, Георгий ота, — деди Бачана, — лекин ростини айтинг-чи, бирор марта шу ҳақда мажлисда гапирганмисиз?

— Гапирганман бир марта...

— Қачон?

— Ёшинг неччида?

— Қирқда.

— Унда мен ўттиз ёшда эдим, гапириб балога қолганман. Сал бўлмаса...

— Ҳозир замон бошқача, Георгий ота!

— Бошқача бўлса, ана, бошқалар гапирсин... Мен ёшимни яшаб, ошимни ошаб бўлдим.

— Ҳали яшамокчиман, девдингиз шекилли?

— Эҳ, ёшлар, ёшлар! Ҳамма нарсани оғизда битказасизлар-қўясизлар! Ишга келганда... Дарвоқе, райкомдан-масмисан, ўғлим?

Бачана кулиб юборди.

— Йўқ, Георгий ота, мен ёзувчиман, газета муҳарририман.

— Муҳаррир? Жуда соз. Мана шуларни газетангда ёзиб чиққин!

— Ёзаман ҳам!

— Қийиндир-ов...

— Нега энди? Георгий Тушмалишвили шундай фикрда, деб ёзаман.

— Ҳаммасини менга ағдармоқчимисан? — чолнинг капалаги учиб кетди.

— Йўқ-е! Қисман унинг фикрига қўшиламан, дейман.

— Қисманми?

— Ҳа.

— Демак, фикримга тўла қўшилмайсан?

— Йўқ.

— Ярмига-чи?

— Ярмига қўшиламан.

— Майли, ярмини ёз.

— Албатта, ёзаман!

— Омон бўлсак, кўрармиз, — деди Георгий ота ишончирмай ва Марияга мурожаат қилди: — Ёзадими?

— Ёзди! — кулиб жавоб берди Мария.

— Дарвоқе, сўрагани айби йўқ, сизлар бир-бирларингизга ким бўласизлар? — деб қолди бирдан Георгий ота.

Мария бу саволни кутмаган эди, хижолат бўлиб, елкасини қисди ва нима жавоб қилай дегандай Бачанага қаради.

— Биз, Георгий ота, бир-биримизни яхши кўрамиз, бу ерга никоҳ ўқитиш учун келувдик. Кашиш йўқ экан, хайронман, энди ким никоҳдан ўтказиб қўяди бизни? — жавоб берди Бачана кулиб.

— Кашишнинг нима кераги бор? Агар ростдан ҳам бир-бирларингизни севсангиз, ўзим никоҳлаб қўявераман, — деди Георгий ота ўрнидан туриб. — Қани, ёнма-ён турунглар-чи! Исмнинг нима?

— Бачана.

— Сеникини биламан — Мария.

Георгий ота чап қўлини юқорига кўтариб, ўнг қўлига вино қуйилган стаканни олди.

— Болаларим Мария билан Бачана! Илоҳим, тонгги шабнам умр йўллариңизга тўшалган беғубор пояндоз, кўкдаги офтоб — бошлариңизга гултож, мана бу кўхна

черков билан она-Ер — мухаббатингизга безавол гувоҳ бўлсин. Мен, Георгий Тушмалишвили, бақавли олло таоло Нух пайғамбарни сийлагандай, сизларга оқ фотиҳа берман. Ўзларингдан кўпайинглар! Фарзандларингиз юртимизни шухратига шухрат қўшсин! Мухаббат бир умрлик йўлдошингиз бўлсин! Ҳамиша ёри вафодор, аччиқ-чучук кунларда бир-бирларингизга мададкор бўлинглар! Омин!... Мени тўйга айтиш ҳам эсларингдан чиқмасин!

Георгий ота стаканни охиригача бўшатди-да, овзини енгига артиб, Мария билан Бачананинг ёнига келди ва уларни навбатма-навбат чўлпиллатиб ўпди.

— Қани, энди бирорта кашин Георгий Тушмалишвилидан яхшироқ никоҳ ўқийман деб мақтаниб кўрсинчи! — деди у хахолаб ва кўкрагига бир уриб қўйди.

— Раҳмат сизга, Георгий ота! — чолга миннатдорлик билдирди Бачана. Мария эса бошини қуйи эгтанча индамай турарди.

— Болаларингиз бири биридан чиройли бўлади! Кўпайтираверинглар! — Георгий ота сумкасини қўлига олди.

— Кетяписизми? — деди афсусланиб Бачана.

— Бормасам бўлмайди, молларим колхоз экинига кириб кетса, қоровулдан балога қоламан!.. Хайр, болаларим! Яна йўлинглар тушса, мени кидириб топинглар, мен шу атрофда бўламан.

— Хайр, Георгий ота! Омон бўлинг. Кимки — хоҳ эркак, хоҳ аёл — мана шу кимсасиз жойда сизга ҳамдарду ҳамнафас бўлса — ниятига етсин! — Бачана билан Георгий ота қаттиқ қўл қисишиб хайрлашишди. Бир неча қадам юргач, чол бирдан орқасига қайрилиб, ўпкалагандай кичқирди:

— Сен-чи, Мария, мендан хафа бўлдингми? Ё никоҳни ёмон ўқидимми?

Мария турган жойидан ўкдай отилиб, Георгий отанинг ёнига чопиб борди-да, унинг бўйнига осилиб, соқол босган юзидан ўпа кетди. Кейин худди шундай шитоб билан бурилиб, черковга қараб югурди.

Бачана Георгий отанинг орқасидан бир оз қараб турди-да, Мариянинг изидан борди.

Мария стол ёнида тиз чўккан эди. Биби Марям сура-ти қаршисида учта шам ёниб турарди.

Бачана аёлининг пичирлашига анча вақт қулоқ солиб турди. Сўзларини эшитмаса ҳам Мариянинг тиловат қилаётганини тушунди. Кейин фикимланган уч сўмлик ёнига

астагина ўн сўм ташлади-да, оёқ учида юриб черковдан чиқиб кетди.

17

Бачана купега кирганида у ерда икки йўловчи ўтирар ва нима ҳақдир қизгин бахслашишарди. Улардан бири қишлоқдан эканлиги яққол кўриниб турарди, иккинчиси, ёшроғи эса шаҳарлик йигит эди. Бачана улар билан саломлашди, сумкасини юкхонага жойлади-да, газета ўқишга туинди. Унинг кўзи газетада бўлса ҳам қулоғига буларнинг суҳбати эшитилиб турарди.

Қишлоқлик киши овозини кўтариб гапирарди:

— Йўк, ҳурматли Роланд, бизга милтиқли киши билан йиғлаб турган она керак эмас! Бизга шундоқ ҳайкал ясаб беринки, ҳар қандай тошбағир одам кўрганда ҳам юраги эриб кетсин!

— Унақа бўлса, Леонардо да Винчи ёки Микеланжелони кидиринг, ҳурматли Хута! — жавоб қайтарди йигит.

— Марнеулидаги «Бўлажак қаҳрамонлар» ҳайкалини ясаган киши ҳам Микеланжело эмас! Аммо қанақанги ҳайкал ясаб қўйипти! Қилич кўтарган икки нафар яланғоч болақайни кўрганда, ишонинг, кўзимдан ёш чиқиб кетди! Сиз ҳам шунга ўхшаган бирор нарса ясаб беринг, мана бизнинг Леонардо да Винчимиз деб бошимизга қўтарайлик!

— Хайронман... Эскизимни кўриб, ўзингиз маъқуллаган эдингиз-ку, ё нотўғрими? — деди хафа бўлиб йигит.

— Тўғри, маъқуллаганман, лекин сиз ўшанда уни қайта ишлашга ваъда бергансиз, шунинг учун маъқуллаганман. Акс ҳолда, сизга ҳақ тўламаган бўлардик... Ваъда бергандан кейин устидан чиқиб керак!.. Милтиқ билан кўз ёшларининг бизга кераги йўқ!..

— Қуриган дарахтларга осилган қўнғироқлар керак эмас! Арслонга миниб турган яланғоч ўспирин керак эмас! Яраланган бургут керак эмас! Этиги билан илонинг бошини эзгилаётган солдат керак эмас! Нима керак сизга ўзи? — Роланд қўлларини икки томонга ёзди. — Ватан уруши ва ҳалок бўлган жангчилар мавзуини яна қандай тасвирлаш мумкин?!

— Уруш пайтида неччи ёшда эдинг? — сўради Хута.

— У пайтда мен умуман йўқ эдим! — жавоб берди Роланд.

— Ҳа, баракалла. Мана шуни тасвирла!
— Нимани? — Роланд тушунмади.
— Уруш деган нарсани билмаслигингни-да!
— Ҳазиллашяписизми?
— Ҳазили йўқ... Яқинда кенжа неварам Хута фронт-да кийиб юрган каскамни топиб олиб... биласанми нима кипти... ичига сийипти, ярамас! Қулоғини узиб олай дедим, кейин қилмишимдан ўзим уялдим... Кечаси билан ухлаёлмай чикдим!..

— Кечирасизу ер юзида бунақа ҳайкал йўқ... Умуман, бирорта ҳайкалтарош келиб, сизга маккажўхори экишни ўргатганми? Бўлганми шунақа ҳодиса?

— Бунақа ҳодиса бўлган эмас, лекин маккажўхорига ақли етадиган ҳайкалтарош бўлса, нима учун ундан ўрганмаслигимиз керак! Нима дедингиз, биродар? — Хута бирдан Бачанага мурожаат қилиб қолди.

Бачана газетани бир четга қўйди.

— Узр, нима гап-лигига тушунмаяпман, — Бачана ёлвон гапирди. Бахшлаётган томонларнинг ҳеч қайси-си орқага чекинмаслигини у тушуниб турарди, шунинг учун аралашгиси келмади.

— Гап шундаки... — Роланд сўзга киришиб кетди, — мен булардан буюртма олган эдим... Яъни, колхоздан. Сакицаодаги колхоздан... Бу киши ҳурматли Хута Шелия — колхоз раиси... Улуғ Ватан урушига бағишланган мемориал яратишим керак эди... Иш бошланиб, олинган пул сарф қилиб бўлинган пайтда янги вариантни талаб қилишяпти! Бу қанақаси, ахир?! Булар ажратган маблағга ундан ортинини қуриб бўлмайди! Марҳамат, пул беришсин — мен уларга Эйфель минорасини қуриб берайин! Ҳаммаси пулга боғлиқ! Леонардо да Винчи ҳам азбаройи шу пулни деб, дунёдаги энг палид одам Чеваре Борджиа билан ҳамкорлик қилган. Биласизларми, у одам туққан онасини ҳам, синглисини ҳам...

— Бўлди! Бас қил! — Хута олдидаги столчага ёпишди.

— Нима гап? — сўради Роланд хайрон бўлиб.

— Бунақа сўзларни оғзингга олма! — деди Шелия ўзини аранг босиб.

— Қанақа сўзларни?

— Шунақа сўзларни! Ватан уруши ҳақида гап кетганда нопок нарсалар тўғрисида гапириш у ёқда турсин, ҳатто ўйлаш ҳам гуноҳ!

— Нима дедим, ахир? — Роланд қизариб кетди.

— Айтолмайман, сен ҳам гапирма! — Хута сигарета тутатди.

— Кечиринг! — Роланд ўрнидан туриб, купедан чиқиб кетди.

— Ҳурматли Хута, — мурожаат қилди Бачана раисга, — ростдан ҳам мемориалга кам маблағ ажратилган бўлса, у бечора ҳам нима қилсин?

— Исм-фамилиянгиз нима, биродар?

— Бачана Рамишвили.

— Гап пулдами, ҳурматли Бачана? Биз ундан баҳайбат иншоотни талаб қилаётганимиз йўқ... Майли, кичкина бўлса ҳам, яхши мемориал бўлсин, деяпмиз, тиллани рангига қараб эмас, тозалигига қараб баҳолашади!

— Балки улдасидан чиқолмаётгандир? Бошқа одамга буюра қолинг! — маслаҳат берди Бачана.

— Шунақа денг! Халққа нима деб жавоб бераман! Пул сарфлаб қўйилган-ку!.. Ўзини қишлоққа олиб кетяпман, қани нима ҳунар кўрсатаркин! Бари бир айтган нарсамизни қуриб беришга мажбур қиламан! Йўқ, дейдиган бўлса, чойзорга юбориб, бурнини ерга ишқаб, эшакдай ишлатаман! Олган пулни қайтармагунча қўймайман! Ҳе, бунақаларни кўпини кўрганман. Ҳатто Тараси Дараселиянинг ўғлини ҳам попутини пасайтириб қўйганман у ёғини сўрасангиз... Эҳ-хе, қанақа бола эди-ю, ерга урсанг, осмонга сапчирди!.. — Хута Шелия ўша воқеани эслаб қулимсираб қўйди ва Бачанага сигарета тутди. Бачана сигаретани олди-ю, аммо чекмади.

— Сизга қанақа мемориал керак ўзи? — сўради у.

— Шундоқ бўлиши керакки, ҳайкалнинг ёнидан ўтган одам, бу нима деб сўрамасин, ўз-ўзидан, беихтиёр тўхтаб, ўйга толсин. Бизга мана шунақа мемориал керак!

— Ҳа, ҳақиқатан ҳам оғир вазифа! — деди Бачана кулиб.

— Тўғри, оғир. Лекин осонини ҳам кўрганмиз! Яқинда чорвачилик фермаси қурдик. Бир рассомни чақириб, бионинг ичини безаб беришни илтимос қилдим. Нима кипти, денг? Бутун деворга чўчка, сигир, қўй, эчкиларни расмини солиб ташлапти. «Нима ўзи бу?» — десам: «Уй ҳайвонларини танимайдиган колхоз раисини энди кўришим!» — дейди. «Ҳо, баччағар, бино ичидаги ҳайвонлар етмагандай, тагин расмини ҳам деворга чизасанми?!» — деб роса сўқдим. «Нимани чизай бўлмаса?» — деб сўраган эди: «Олдин чизганларингни ўчирасан, — дедим, — у ёғини кейин гаплашамиз!»

— Хўш, кейин нима бўлди?

— Нима бўларди... Қип-яланғоч бир бола билан қизалоқнинг суратини чизишни буюрдим. Уларнинг қўлида биттадан стакан. Ям-яшил ўтлок. Турфа хил гуллар. Яйловда бир сигир ўтлаб юрипти. Болақайлар стаканларини чўзганча сигирдан сут сўрашапти. Шу, холос.

— Сигир нима деб жавоб беради? — сўради кулиб Бачана.

— Аввал менга ўт опкелинглар, кейин сут бераман, дейди сигир! — Хута ҳам кулиб жавоб қайтарди. — Лекин расм зўр чиқди. Биласизми, баъзан атайлаб шу расмни томоша қилгани бораман. Қўлингдан келар экан-ку, хумпар! Нима қиласан, Леонардо да Винчини аралаштириб! Майли, кўнглинг буюрганидай қилиб чиз, аммо-лекин, мен хоҳлаган нарсани тасвирлаб бер. Ё гапим нотўғрими, ҳурматли Бачана?

— Эҳтимол, тўғридир... Лекин рассомнинг ҳам ўз мулоҳазалари бўлиши мумкин... Санъат — мураккаб нарсаси...

— Мен ҳам шуни айтяпман-да! Санъат ҳақида гапиряпман... Сигирнинг суратини солишдан осон нарса борми! Буни менга иккинчи синфдалигимдаёқ, Антон Гугунава ўргатган. Расм ўқитувчимиз... Ўзи сигирни суратини чизганда оғзимиз очилиб қоларди, чунки ростакан сигирга ўхшатарди, бориб соғиб олгинг келарди! Энди манови... Роланд бўлса... Милтиқ кўтарган киши дегани деган! Агар менга милтиқ кўтарган киши керак бўлса, тирик бир одамни турғизиб қўйиб, қўлига ҳақиқий милтиқ ушлатиб қўя қолардим! Қишлоқда бекорчилар оз дейсизми! — Хута сигарета буруқсатди, Бачана ҳам чека бошлади.

Йўлакда туриш жонига тегдими ёки хафагарчилиги тарқалди, Роланд купега қайтиб кирди-да, индамай жойига ўтирди.

— Ҳа, нима гап, ўғлим, хафа бўлдингми? Ёмон гап гапирганим йўқ-ку! — Хута қабарган кафти билан Роланднинг бошини силади, кейин Бачанага қараб, давом этди: — Ҳозирги ёшлар тайёрига ўрганган! Ўғлим мактабни битириб, иккита боласи бор аёлга уйланди! Ҳатто шу ишни ҳам ўзи қилгиси келмади! Дарвоқе, болалар нечта, ҳурматли Бачана?

— Уйланмаганман.

— Э-э-э, яхши бўлмапти, ҳурматли Бачана!

— Сизда-чи?

— Битта, ҳалиги айтганим... Лекин мени айбим йўқ. Хотиним раҳматлик эрта кетди. Фронддан қайтсам, оламдан ўтган экан... Ўғлим аслида ёмон бола эмас, лекин шу масалада гапимиз сира тўғри келмайди. «Шу иккита бола сеники, аммо пуштикамарингдан бўлган эмас улар, ўзинг ҳам лоақал битта фарзанд кўришинг керак. Ҳайвон ҳам сендан дуруст! — дедим бир кун. — Ана, эҳкимиз учта бола тувди!» Шунақа десам, нима деб жавоб берди денг: «Эчкини ташвиши йўқ: фақат ўт ейди, кийим-кечак керак эмас унга — болаларини ҳам тайёр пўстинда туғади. Мен болаларимни қанақа қилиб боқаман, битта жинси қўлда икки юз сўмдан ортиқ бўлса!» — дейди.

— Тўғри айтипти! — суҳбатга аралашди Роланд.

— Ёнини олишини қаранг! Ўзингни нечта боланг бор? — Хута Роландга ўтирилди.

— Ёшим ўтгизда, ҳурматли Хута, учта болам бор, хотиним тўрттинчисини кутяпти! — жавоб берди Роланд виқор билан ва деразага қараб олди.

— Яша! — Хута қарс эткизиб, иккала кафтини уриштирди. — Мана бу бошқа гап! Қаҳрамон ота экансан! Сени сал хафа қилиб қўйдим, кечир!

— Ҳечқиси йўқ... — Роланд қўл силтади.

— Узр, кечир мени, ўғлим! — такрорлади Хута.

— Э, қўйсангиз-чи... — деди Роланд хижолат бўлиб ва мавзунини ўзгартириш мақсадида Бачанага мурожаат қилди: — Қаёққа кетяпсиз, ҳурматли Бачана?

— Сухумига, командировкага...

— Омадингиз бор экан... Маза қилиб денгизда чўмиласиз...

Бачана жилмайиб, бош ирғаб қўйди.

— Бизни ишимиз нима бўлади энди, азизим Роланд? — яна эски гапни бошлади Хута.

— Қайси иш?

— Ёдгорлик-да.

— Ҳал қилдим, ҳурматли Хута, ҳал қилдим! Фақат сиз ўйлагандай эмас, ўзим ўйлагандай ҳал қилдим! — деди Роланд зарда билан ва яна деразага қараб олди.

— Қанақа экан у? — Хута хушёр тортиди.

— Мана бундок! Солдат! Бошида каска, қўлида милтик! Унга ёшгина жувон — она ёпишиб олган! У яланг оёқ! Онанинг атрофида қўрқувдан кўзлари жавдираган тўрт нафар норасида, яланғоч бола! Ёдгорлик мана шундай бўлади! — қип-қизариб кетган Роланд, худди ёқалашига ҳозирланган одамдай, муштумини столчага қўйди.

— Мен сенга нима дедим! — севиниб кетган Хута ўрнидан сагчиб туриб, Роланднинг пепонасидан ўпди. — Айтдим-ку сизга, ҳурматли Бачана! Ёшларимиз дангаса бўлиб кетишган! Тайёрига югуришади! Агар сал миясини ишлатса борми, тоғни ағдаради булар! Ишонгандир-сиз энди?!

Бачанани тахририятнинг иши билан командировкадан шошилишч чақиртириб олишди.

Меҳмонхонага Марказий Комитет инструктори қўнғироқ килди:

— Секретарнинг кўрсатмаси шу: эртага эрталаб соат ўнда унинг ҳузурига келишингиз керак!

— Нима масалада? — сўради Бачана, лекин трубкадан қисқа гудок эшитилди.

Марказком секретари билан суҳбат жуда қисқа бўлди. Тўғриси, буни суҳбат дейиш ҳам қийин — секретарь гапирди, Бачана жим кулоқ солиб ўтирди. Нима ҳам дея оларди? Ниҳоятда хунук воқеа содир бўлган эди: куппа-кундузи унинг ходими тахририят биносидан пора олиб, қўлга тушган!

Кундузи соат иккига Бачана шошилишч партия мажлисини чақиртирди. Хайъат аъзолари ва тахририят ходимларидан ташқари, мажлисда Марказком инструктори билан Ички ишлар министрлигининг ҳалиги жиноятни фош этган ходими иштирок этишди.

Мажлисни партком секретари очди:

— Масалани муҳокама қилишга киришишдан олдин, мен ўртоқ Шалва Хелаядан бўлган воқеани батафсилроқ гапириб беришини илтимос қиламан.

Хелая бир йўталиб, қора галстугини тўғрилади, сўнг гап бошлади:

— Бундан икки ой муқаддам бўлимимизга тахририятнинг ходими Шота Цуладзе гражданин Калояндан пул таъма қилаётганлиги тўғрисида сигнал тушди. Бу сигналдан сал олдинроқ Калоян устидан тахририятга хат тушган экан...

— Ўртоқ Хелая, сигнал тушганига икки ой бўпти-ю, бу ҳақда менга энди гапирасизми? — деди Бачана жаҳли чиқиб.

Хелая бир оз чайналиб турди-ю, кейин давом этди:

— Биласизми, ҳурматли Бачана, биз сигналнинг қанчалик тўғри-нотўғрилигини текшириб кўришимиз керак эди, шунинг учун ҳам сизга индамадик, подадан олдин

чанг чиқармайлик, тахририят жамоасини, қолаверса, шубҳа остига тушган одамни бекорга безовта қилмайлик, дедик.

— Ҳозир ўша «шубҳа остига тушган одам» камокда ўтирипти, тахририят бадном бўлди. Бу сизнингча яхшими? — сўради Бачана.

— Хм... Шунақа бўлқолди... Лекин фактдан кўз юмиб бўлмайди: Цуладзе жиноят устида қўлга тушди...

— Ўртоқ Хелая, сиз нимадан кўпроқ манфаатдорсиз, порахўрликнинг олдини олишданми ёки айбдорни турмага тикишданми? — сўради Бачана ўзини аранг босиб.

— Ўртоқ муҳаррир, мен сизни жудаям ҳурмат қиламан, лекин нима сабабдан порахўр ходиминингизни ҳимоя қилаётганингизга тушунолмаяман? — деди Хелая.

— Мендан бошқа ким уни ҳимоя қилади? — таажжубланди Бачана.

— Бегуноҳларни ҳимоя қилиш керак!

— Цуладзе қанчалик айбдор бўлмасин, сиз нотўғри иш тутансиз!

— Ўртоқлар, назаримда, сизлар мени ахборот бериш учун таклиф қилгансизлар. Агар Цуладзенинг ўрнига партиядан мени ўчириш ниятларингиз бўлса, тўғрисини айтиб қўя қолинглар! — деди Хелая хафа бўлиб.

— Кечиринг, мен сал қизишиб кетдим...

Хелая папкасини очиб, ундан бир варақ қоғоз олди.

— Мана, тахририятга, сизнинг номингизга келган имзосиз хат, Бачана Акакиевич.

— Сизнинг қўлингизга қанақа қилиб тушиб қолди?

— Цуладзенинг ёнидан чиқди. Порани олиб бўлгандан кейин у бу хатни Калоянининг кўзи олдида йиртиб ташлаши керак экан.

— Бу ёққа беринг-чи!

Бачана қўлини чўзди.

— Марҳамат! — Хелая хатни узатди.

— Овоз чиқариб ўқинг, илтимос, — деди хайъат аъзоларидан бири.

Бачана хатга кўз ташлади-ю, уни дарров таниди, чунки хатнинг тепасида ўзининг ёзуви ва имзоси бор эди. Мактуб қисқа бўлиб, катта-катта босма ҳарфлар билан ёзилган эди. Қаттиқ асабийлашганидан Бачана хатни ўзи ўқиёлмаслигини тушуниб, уни партком секретарига узатди:

— Ўқи!

«Ҳурматли муҳаррир! — деб ёзилган эди мактубда.

— Урбнели кўчасида бемаза ишлар содир бўляпти. 571-уйда яшовчи Гойоз Константинович Калоян (магазин мудир) ва ўша уйда турувчи унинг ўйнаши Ксения Гавриловна Вартагова (ўша магазин кассири) Калояннинг хотини Лили Герасимовна Аманатидзени ўлдириш мақсадида унинг овқатига турли пайтларда, турли миқдорда, турли-туман захарли моддаларни қўшиб беришмоқда, ҳозирги пайтда аёл шўрлик захарланиб, касалхонада ётибди. Ҳурматли муҳаррир! Қачонгача беҳаё террористлар она-Еримизни таҳқирлашади?! Қачонгача бу қабих иш ёпиғлигича қолади?! Шошилиш керак! Ўткир қаламингиз билан бу ахлоқсиз қотилларни фош қилиб ташлашингизни сўрайман. Ҳурмат ила — Гуманист».

— Хатда муҳаррирнинг резолюцияси борми? — сўради хайъатнинг ҳалиги аъзоси.

Секретарь ўкиди:

«Ўрт. Ш. Цуладзе. Хатни Ички ишлар министрлигига жўнатишингизни сўрайман. Б. Рамисвили».

Орага жимлик чўкди. Бачана секретардан хатни олиб, Хелаяга қайтариб берди.

— Цуладзе хатни Министрликка жўнатмаган! — деди Хелая таъкидлаб.

Бачана индамади. У ҳаммасини тушунган, воқеанинг бундан кейинги ривожини ҳам кўз олдига келтириб бўлган эди. Хелая эса гапида давом этарди:

— Шота Цуладзе хатни Министрликка жўнатмаган. Ўзи Калояннинг уйига бориб, уни хатнинг мазмунини билан таништирган. Калоян, табиийки, ҳаммасини қатъиян рад этган. Вартагава ҳам хатдаги фактларни бўйнига олмаган. Шунда Цуладзе, таҳририят бу ишни шундоқ қолдирилмайди, дегану чиқиб кетган. Калоян шармандагарчиликдан қутулиш учун Цуладзega беш юз сўм таклиф этган, хатни йўқ қилиш шарти билан, албатта. Цуладзе қўнмаган. Калоян яна шунча ваъда қилган. Цуладзе эса икки минг сўм сўраган. Шунча пул, афтидан, Калоянга оғирлик қилган бўлса керак, у бизга мурожаат этди. Хатида, таҳририят ходими Цуладзе пул ундириш мақсадида мен билан ходимимга тухмат қиляпти, деб ёзган... Дарҳол оператив группа ажратилди, Цуладзega бериш учун Калоянга икки минг сўм пул тутқазилди. Пуллар, албатта, ҳалигидақа эди... Цуладзе эса кузатув остига олинди.

Хелая папкасидан яна бир қоғоз чиқазиб, давом этди:

— 17 сентябрь кундузи соат 3 да «Пахлавон» универ-

маги жойлашган бинонинг 2-йўлагиди Калоян билан Цуладзе учрашишди. Калояннинг айтишича, Цуладзе пулни олмаган. Муҳаррир, ишни текшириб, газетада материал эълон қилинглр, деб талаб қиляпти, деган.

— Кечирасиз, ҳурматли Шалва, Калояннинг сўзлари ҳақиқатдан йироқ эканлигини билармидингиз? — сўради таҳририятнинг масъул котиби.

— Йўқ, у пайтда муҳаррир резолюция қўйган хат қўлимизга тушмаган эди.

— Демак, шу пайтгача муҳаррирнинг ўзи ҳам шубҳа остида бўлган?

— Йўқ, мутлақо ундай эмас. Ахир Цуладзе, ишни текшириб кўришни айнан муҳаррир талаб қиляпти, деган-ку.

— Сизнингча, Цуладзе нима учун бундай йўл тут-дийкин?

— Нархини ошириш учун.

Масъул котиб жим бўлиб қолди. Хелая давом этди:

— Орадан ўн кун ўтгач, экспериментни яна қайтардик. Бу гал Тошбақа кўли яқинида, этнографик музей биноларидан бирида, очик жойда учрашув тайин қилинди. Цуладзе яна пулни олмаган, тагин ўша баҳонани қилган... Лекин, хатни Ички ишлар министрлигига жўнатмасликка муҳаррирни кўндиришга уриниб кўраман, деб Калоянга ваъда берган. У ёнига Калояннинг ўзи югуриши керак бўлган, албатта... Йигирма еттинчи октябрда, муҳаррирнинг командировкада эканлигидан фойдаланиб, Цуладзе дадилроқ ҳаракат қилади, деган мўлжал билан экспериментни такрорладик. Тахминимиз тўғри чиқди. Эрталаб соат ўнда, таҳририят биносиди Цуладзе Калояндан пулни олди!

— Иสบоти борми? — сўради Марказком инструктори.

— Бор. Цуладзедан пул қайтариб олинди. У айбига иқдор бўлди. Лекин кеча аввал берган кўрсатмасидан тониб, пулни қарзга олганман, деб туриб олди. — Хелая папкасини ёпди.

Бачана бу гаплардан ҳангу манг бўлиб, миқ этмай ўтирарди.

— Ҳурматли Шалва, — деди у ниҳоят тилга кириб, — гапингизга қараганда, Цуладзе пулни олишдан икки марта бош тортиб, фақат Калоян билан учинчи марта учрашгандагина олган. Айтинг-чи, ўша экспериментни уч марта такрорлашнинг нима зарурати бор эди? Балки, у эс-ҳушини йиғиб олгандир, хатосини тушуниб,

жиноятга қўл уришдан воз кечгандир? Бу томонини ўйламадингизми?

— Сиз бизнинг ишимизни билмайсиз, шунинг учун бу масалага нуқул олижаноб туйғулар билан ёндошпасиз. Лекин иш сиз ўйлаганчалик эмас. Агар Цуладзе аввалбошданок Калоян билан савдолашмаганда эди, эҳтимол, биз унинг виждонли одам эканлигига ишонган бўлардик. Лекин у кўпроқ пул олиш мақсадида ишни атайлаб орқага судраган!

— Ахир Калоян биринчи учрашувдаёқ айтган пулини олиб келган-ку? Нима учун Цуладзе олмаган?

Хелая ўтирган жойида бир кимираб қўйди.

— Ҳар ҳолда, Цуладзе кўпроқ пул олмоқчи бўлган. Шунинг учун ҳам уч марта синаб кўрдик.

— Синаш деганда сиз нимани тушунасиз — билмадим, лекин бу — йўлдан уриш, менимча.

— Бизнинг мақсадимиз жиноятчиликка қарши курашишдан иборат! — деди қатъий Хелая.

— Мен мақсадингиз йўлдан уриш эмас, фош қилиш, деб ўйлардим! — жавоб берди Бачана. — Агар ўз вақтида шунини менга маълум қилганингизда, мен Цуладзени ишдан ҳайдардим, жиноятнинг ҳам олди олинган бўлар эди.

— Ҳурматли Бачана, порахўрларнинг бошини силаб ўтиришга вақтимиз ҳам, имкониятимиз ҳам йўқ!

— Калоян-чи?

— Калояннинг иши билан бошқа группа шуғулланыпти... Агар имзосиз хатдаги фактлар тасдиқланса, унинг ҳоли нима бўлишини биласиз...

— Ахборотингиз учун ташаккур, ҳурматли Шалва! — деди Бачана ўрнидан туриб. Хелая ҳамма билан хайрлашиб, кабинетдан тез чиқиб кетди.

— Хўш, нима дейсизлар, ўртоқлар? — партком секретари ўтирганларга мурожаат қилди.

— Мумкинми? — муҳаррир ўринбосари қўлини кўтарди.

— Марҳамат!

Ўринбосар ўрнидан туриб, олдидаги қоғозларни титкилади. Афтидан, сўзга чиқишга олдиндан тайёрланиб юрганга ўхшайди, лекин бари бир қаттиқ ҳаяжонда эди.

— Мажлисимизда Марказий Комитет вакили иштирок этяпти, бинобарин, коммунист сифатида ҳамма нарсани очиқ-ойдин гапиришга мажбурман. Бугун биз Цуладзени партия сафидан ўчирамиз, албатта, лекин унинг

муҳарриримиздай оғайниси ва кучли ҳомийси бўлмаганда, бу ишни анча илгарироқ қилган бўлур эдик... Цуладзе совет журналисти деган муқаддас номга доғ туширди! Бутун таҳририятимиз жамоатчилик кўзи олдида шарманда бўлди! Шунинг учун яна такрорлайман: юз берган воқеа учун бутун масъулият ўртоқ Рамишвили зиммасига тушади. Рамишвили оғайниси Цуладзени таҳририятга ўзи ишга опкелди, гарчи ҳеч қандай хизматлари бўлмаса ҳам, охири кунга қадар уни ҳимоя қилиб келди, агар сезган бўлсаларингиз, бугун ҳам унинг ёнини олмоқчи бўляпти... Фақат муҳаррирнинг мана шунақа «тарбиявий» фаолияти туфайлигина биз ҳозир мум тишлаб ўтирибмиз... Хўш, Цуладзе ким ўзи?! Ёмон ўртоқ, — лекин мен унинг ўртоқлари сафида бўлмаганман, — ёмон фарзанд, ёмон ака, ёмон ота, лаёқатсиз адабиётчи, қолаверса, энг муҳими, порахўр! Мана сизга Цуладзенинг ҳақиқий қиёфаси! Мен унинг таҳририятга ишга келишига ҳаммавақт қарши бўлганман, борди-ю, мен муҳаррир бўлганимда у бу ерга қадамини ҳам босмас эди... Цуладзенинг порахўрлиги ҳақида ўз вақтида Марказий Комитетга ҳам, Ички ишлар министрлигига ҳам хабар қилганман. Бинобарин, ҳар қандай жавобгарликни бўйнимдан соқит қилиб, масъулиятни батамом ўртоқ Рамишвили зиммасига юклашни талаб этаман.

Ўринбосар чўнтагидан оппоқ рўмолчасини чиқазиб, терлаб кетган бўйни ва пешонасини артди, кейин таҳи бузилмаслиги учун, бармоқ учлари билан шимининг почаларини авайлаб кўтариб, жойига ўтирди.

Ўринбосар гапирар экан, Бачананинг кўз олдидан студентлик йиллари ўтди. У ўзи, ҳозирги ўринбосари ва Цуладзенинг бир тўғаракка қатнаб юрган пайтларини, университет клубидаги йиғилишларни, «Фан» ресторани» деб аталмиш студентлар ошхонасида сўнгги бурда нонни бўлишиб еганларини, Удзо ва Шиомгвимега¹ экскурсияга боришганини, уювлари бир кизни яхши кўриб юрган онларини эслади... Шуларни эслади-ю, бирдан ўпкаси тўлиб, йиғлагиси, йиғлаганда ҳам буларни ёшлигидан биладиганларнинг ҳаммаси эшитадиган қилиб, ўкириб-ўкириб йиғлагиси келди...

— Яна ким гапиради? — сўради партком секретари.

— Ўртоқ Гивига саволим бор? — деди адабий ходим.

¹ У д з о, Ш и о м г в и м е — Тбилиси яқинидаги қадимий ибодатхоналар.

— Қанақа савол? — ажабланди ўринбосар.
— Хозиргина Цуладзенинг порахўрлигини билардим, дединг. Неччи йилдан бери билардинг буни?

— Беш-олти йилдан бери, — жавоб берди ўринбосар ўйлаб ўтирмай.

— Шунақа экан, нега ўтган йили унга партияга кириш учун тавсиянома ёзиб бердинг?

Ўринбосарнинг ранги оқариб кетди, куруқшаган лабларини ялаб, гудранди:

— Буни масалага алоқаси йўқ... Биринчидан, кимга қачон тавсиянома берганимни эслаёлмайман. Иккинчидан, партияга киришга ва чет элга боришга тавсияномалар одатда расмийат юзасидангина берилади...

— Гиви Давидович, жиддий гапиряписизми ёки ҳазиллашяписизми? — сўради Марказком инструктори хайрон бўлиб.

— Нима, партияга кимларни тавсия қилганингизни ўзингиз эслай оласизми? — ўз навбатида савол ташлади унга ўринбосар.

— Албатта! Бўлмасам-чи! — инструктор қўлларини икки томонга ёзди.

— Менда савол бор, — деди партком секретари. — Айтайлик, Цуладзегга қачон тавсиянома берганингни эсломлайсан. Лекин нима учун, унинг порахўр ва муттаҳамлигини билга туриб, бир ой муқаддам у билан бирга командировкага бординг.

— Муҳаррирнинг топширигини рад этолмайман-ку!

— Муҳаррирни аралаштирма! У пайтда муҳаррир отпусқада эди! Ўзингга ҳам, Цуладзегга ҳам командировка қоғозини ўзинг ёзгансан!

— Тўғри, бирга борганман, ножўя хатти-ҳаракат қилишга йўл қўймаслик учун бирга борганман! — Ўзини оқлашга уринди ўринбосар.

Адабий ходим хахолаб кулиб юборди. Секретарь қалами билан столни тақиллатди.

— Яна битта савол, — сўз олди хайъат аъзоси. — Гиви Давидович, Цуладзенинг ножўя хатти-ҳаракатлари тўғрисида ўз вақтида Марказкомга ва Ички ишлар ми-нистрлигига хабар қилганман, дедингиз. Бу ташкилотлар сизнинг сигналнингизга нима учун эътибор бермаганлигини қандай тушуниш мумкин?

— У пайтда эски раҳбарлар эди!.. Уларнинг кўпчилиги ҳозир олдинги лавозимларида ишлашмайди, айримлари эса оламдан ўтиб кетган.

— Нега янги раҳбарларга айтмадингиз?

— Бунақа саволни нима кераги бор? — деди ўринбосар зарда билан.

— Шунинг учун керакки, азизим, янги раҳбарлар ҳам шу ишлардан хабардор бўла туриб, эътибор беришмаган бўлса, бизнинг гуноҳимиз маълум даражада енгиллашади. Мана шунинг учун керак! — жавоб берди хайъат аъзоси.

— Менинг ҳеч қандай айбим йўқ ва бировнинг ҳимоясига муҳтож ҳам эмасман! — чўрт кесди ўринбосар.

Музокара давом этарди. Ҳамма юз берган воқеадан қаттиқ таассуф билдирар ва Цуладзени партиядан ўчиришни яқдиллик билан талаб қиларди.

Навбат Бачанага келди. У ўрнидан туриб, ниҳоятда хотиржам, лекин титроқ овозда сўз бошлади:

— Дўстларим, бу ерда айтилган гапларнинг деярли ҳаммаси — ҳақ гаплар. Шота Цуладзе — менинг дўстим, болалигимиздан бери дўстмиз у билан. Университетда бирга ўқиганмиз, Ваке ва Верэда бирга сайр қилганмиз... У ҳаммавақт ҳақиқий ўртоқ, фарзандларига меҳрибон ота ва падару волидасининг баодоб ўғли бўлган... Мен уни дўстим бўлгани учун эмас, зукко инсон ва ниҳоятда талантили журналист бўлгани учун таҳририятга таклиф қилганман... Лекин унга таъсир кўрсатишга, унинг хатти-ҳаракатини кузатиб, кўз-қулоқ бўлиб туришга менда тажриба ҳам, қобилият ҳам, обрў-эътибор ҳам етишмаганга ўхшайди... Очигини айтсам, Цуладзенинг қилган ишини мен унинг табиатига зид нарсга деб биламан. Жавобгарликдан қочмоқчи эмасман. Ўринбосаримнинг фикрига қўшиламан — бутун масъулият менинг зиммамга тушиши керак, мен бунга тайёрман...

Бачана аста жойига ўтирди-ю, сув сўради...

... Оғриқ ўнг елкадан бошланди. Кейин аста-секин кўкракка сурилиб, чап сийнанинг аллақайси бир тубига жойлашиб олди. Сал ўтмай, кимнингдир қабарган, дағал бармоқлари кўкрак қафасини ёриб кириб, юракка чангал урди-ю, уни худди бир бош узумни эзғилагандай аёвсиз эзғилай бошлади. Эзғилаганда ҳам шопмасдан, ҳафсала билан эзғилай бошлади: бир-икки, икки-уч, уч-тўрт... Ниҳоят, обдон мижиқланган юракда бир қатра ҳам қон қолмагач, яна ўша қўллар уни бамайлихотир улоқтириб ташлади...

Ўша куни ҳазрат Иорамнинг олдига бир одам келди. Уларнинг суҳбати қисқа, ноаниқ ва даҳшатли бўлди.

— Ҳазрат, — деди ҳалиги одам салом-алиқдан сўнг, — ўша кеча ҳаётингизни сақлаб қолган дўстларингиз, агар уларнинг исм-шарифларини унутсангиз, сиздан бағоят миннатдор бўлишади!

Нотаниш киши Бачанага орқа ўтириб ўтирганидан башараси кўринмасди. Аммо ҳазрат Иорамнинг чеҳрасига қараб, келган одамнинг жиноятчи эканлигини Бачана дарров фаҳмлади.

— Хочни ҳам унутишим керакми? — сўради ҳазрат Иорам.

— Адресни ҳам!

— Лекин адресни «Тез ёрдам» билади, — деди ранги оқариб кетган рухоний.

— «Тез ёрдам» сизни кўчадан олиб кетган, у ёққа эса автоматдан қўнғироқ қилишган.

— Бундан чикди, ҳаммаси олдиндан режалаштирилган экан-да?

— Ҳа.

— Хоч-чи? — такрор сўради ҳазрат Иорам.

— Хоч-пачингизни билмайман.

— Биласиз!

— Сизга айтган гапларимдан бошқа нарсани билмайман!

— Сизнингча, шаҳар бедарвоза экан-да? — заҳарханда қилди рухоний.

— Йўқ, нега энди, ҳазрат, шаҳарни дарвозаси бор, пўлат дарвозаси бор!

— Ўша аблахдан хочни қанчага сотиб олдингиз? — ҳазрат Иорамнинг овози титраб кетди.

— Гапнинг очиги: хоч ҳақидаги сўзларингизга тушунмаяпман. Агар бу касаллик белгиси бўлса, сизга ёрдам беролмайман. Борди-ю, хоч сотиб олиш ниятингиз бўлса, ёки аксинча, уни сотмоқчи бўлсангиз, тўғриси айтиб қўя қолинг, ёрдам беришим мумкин. Тортинманг, биз пулнинг бетига қарамайдиган одамлармиз...

— Биз деганингиз ким? — сўради ҳазрат Иорам.

— Биз! — қисқа жавоб қилди нотаниш киши.

— Ўзингиз кимсиз?

— Мен ўртада турган одамман.

— Сиз билан гаплашишни хоҳламайман!

— Мен ҳам...

— Унақа бўлса, хайр...

— Қайта учрашимиздан фойда йўқ, деб ўйлайман. Шунинг учун сиз билан хайрлашаман... — Нотаниш киши ўрнидан турди.

— Қўрқитмоқчи бўляпсизми мени? — деди ҳазрат Иорам, лекин ҳозирнинг ўзидаёқ қўрқиб кетгани овозидан сезилиб турарди.

— Йўқ, огоҳлантириб қўйяпмиз!

Бачана ўзига мутлақо тушунарсиз, ғалати бу суҳбатга шу пайтача индамай қулоқ солиб ётган эди, аммо нотаниш кишининг охириги гапидан қони қайнаб кетди.

— Йигитча, илтимос, бу ёққа келинг! — деди у. Бачана бу сурбет одам билан гаплашиш иштиёқида эмас, балки унинг башарасини эслаб қолиш ниятида шундай деди. Нотаниш киши шопмасдан Бачана томонга юзини бурди ва сохта мулойимлик билан:

— Менга гапиряпсизми? — деб сўради. Унинг овози истехзога тўла эди.

Бачана титраб кетди. Нотаниш кишининг башараси йўқ эди! Бир караганда ҳамма аъзолари жой-жойида тургандай — кўзи, қулоқлари, бурни, лаблари, ияги... ҳаммаси бор. Лекин, шунга қарамай, бу одам қиёфасиз эди, унинг юзида на бирор ифода, на бирор маъно бор эди. Бачана бундай одамни эслаб қолиш мумкин эмаслигини, бунақа нусхалар ўзларига керакли одамни ўзлари кидириб топишларини тушунди. Шуни тушунди-ю, кўзларини бир лаҳзага юмиб, бу антика одамнинг қиёфасини хаёлида тиклаб кўришга уринди, аммо уддасидан чиқолмади — нотаниш кишининг шаклу шамойили худди арвоҳдай ғойиб бўлган эди.

Бачана кўзларини қайта очганида, у палатадан чиқиб кетган эди.

— Ким у? — сўради Бачана тили айланмай қолган рухонийдан. — Юзи бу қадар маъносиз одамни умримда биринчи кўришим!

— Одам эмас у. Арвоҳ у...

Ҳазрат Иорамни касалхонага ётқизиб қўйган дард, ҳисоб бўйича, иккинчи инфаркт эди. Муҳтарам китобхон, бу оғир дард Ортачала черковининг нозирини ўлмас «Декамерон»ни ўқиётган пайтида ёки авлиё Даниил томонидан авлодларга қолдирилган Валтасар саройидаги

базм тавсифини қилаётганида қулатипти, деб зинхор ўйла-масин.

Хазрат Иорам ўзи учун мутлақо кутилмаган воқеа-нинг қурбони бўлди.

1970 йили Парижда муҳожирликда яшаётган грузин князи Саурмаг Амiredжиби 90 ёшида вафот этди. Князь ёзиб қолдирган васиятномасида жасадини Грузияга олиб бориб, Ортачала черковида жаноза ўқитишни ҳамда ўли-мига қадар бўйнига осиб юрган, зумрад терилган тилла хочни ўша черковдаги Биби Марям иконасига атаб, сов-га қилишни сўраган эди.

Амiredжибининг эвараси — Кетеван Андроникашви-ли-Миролюбская катта бобосининг васиятини бажо кел-тирди. Князь Кукия қабристонига дафн этилди. Хоч эса васиятнома ва тегишли ёрлик билан бирга хазрат Иорам-га топширилди.

Ёрликда хочнинг тавсифи ва баҳосидан ташқари, унинг Вахтанг Горгасалнинг¹ синглиси Гурандухтга тегишли экан-лиги ҳамда ўн олти яшар Горгасал аланлар билан хазар-лар қўшинини тор-мор келтириб, синглисини тутқунлик-дан халос этганлиги ва мазкур хочни ўз қўли билан унинг бўйнига осиб қўйганлиги ҳақида ёзилган эди.

Бу маълумотнинг қанчалик тўғри ёки нотўғрилиги ва хочнинг қай йўсинда Амiredжибилар хонадонининг та-барруқ мулкига айланиб қолганлиги тўғрисида бир нар-са дейиш қийин. Аммо у чиндан ҳам қимматбаҳо эди, айниқса, амал-тақал қилиб кун қўраётган Ортачала чер-кови учун бебаҳо тортиқ эди. Шунинг учун ҳам хазрат Иорам уни оллонинг улуғ марҳаматидай қабул қилди.

Ўшандан бери ҳар йили Биби Марям кунда хазрат Иорам пўлат сандикда, оппоқ шохи ёстиқча устида тур-ган хочни ихлос билан қўлига олиб, Биби Марям ико-наси ёнига келтириб қўярди.

Ибодатга келганлар бешинчи аср қаъридан ўзларига термулиб турган зумрад кўзларга камоли эҳтиром билан лабларини босипар, хазрат Иорам билан мунши Авель Арджеванидзе эса уларни энтиқиб кузатишар, зеро куч-ли эътиқод туфайли ҳеч ким тарихий ёдгорликлар бўйича француз мутахассислари 250 минг долларга баҳолаган бу муқаддас хочни олиб кетишни ҳаёлига ҳам келтир-масди.

Бу ахвол 1973 йилгача давом этди.

Шундан бир йил олдин, Биби Марям байрамининг иккинчи ҳафтасида хазрат Иорам ўз хужрасида унсиз ёш тўкиб, гўзал Юсуф ва унинг акалари қиссасини юзинчи бор қайта ўкиб ўтирган пайтида, бирдан эшик шаҳд билан очилиб, хужрага худди осмондан тушгандай мун-ши Арджеванидзе кириб келди.

— Салом, Иорамжон! — деди у ўз нозирига тиржа-йиб ва бир «ҳийқ» этиб қўйди.

Кейин хангу манг бўлиб қолган руҳонийнинг елкаси-га шапатилаб, қилиқ кўрсата бошлади. Аввал бошидаги қалпоғини ечиб, тош ётқизилган ерга улоқтирди, сўнг ридосини ҳам ечиб ташлади, ундан кейин бўйнида оси-либ турган каттакон қумуш хочни олиб, хазрат Иорам-нинг юзига отди-да, жазава билан кула бошлади.

— Йўқол, иблис! — ўтақаси ёрилган хазрат Иорам-нинг тили базўр қалимага келди.

— Ҳозир кетаман! — деди Арджеванидзе ва руҳоний бирдан оғирлашиб қолган қўлини базўр кўтариб чўқи-наётган пайтида бутун христиан оламини бўралаб сўка кетди:

— Ҳаммаларингга минг лаънат! Сенга ҳам поп, пада-рингга ҳам, фарзандларингга ҳам, азиз-авлиёларингга ҳам, мовор босган черковингга ҳам минг лаънат! Тупурдим сизларга! Ўзимни қўланса қалбимга ҳам тупурдим! Мана, бир маза қилинглар! — Мунши шундай деб, олдин чу-қур нафас олди-да, кейин хириллаб ўпкасидаги бор ҳаво-ни чиқазди. Хужрани тамаки ва арокнинг бадбўй хиди тутиб кетди. — Олинглар, ҳаммасини сизларга бердим!.. Мен кетаман, манови рўдапо сарполар ҳам сизларга тор-тик! — у ерда ётган қалпоқ билан ридога тупурди-да, оёғининг учига илиб осмонга ирғитди. — Манови бир пудлик хочни бўйинингга осиб, ўзининг Курага ташла, шояд тубидаги тошларнинг саногига етсанг!

— Эсингни йиғ, тентак! Худонинг қаҳрини қўзғатма! Куфрона сўзларингни олло эшитса тилингдан айрила-сан, касофат! — хазрат Иорам кутуриб кетган муншини тинчлантиришга уринди.

— Йигирма йилдан бери эшитмаган олло энди эшита-дими! Худонинг кулоғи қар, хазрат, кулоғи қар! Арши аълога чиқволиб, нуқул чиранади! Ундан қўра ерга ту-шиб, Хечинашвили клиникасига борса, кулоғи очилиб кетармиди! Сенга ҳам маслаҳатим шуки, хазрат: манови жандаларингни ташлаб, танангни ўйла! Сени руҳингдан

¹ Вахтанг Горгасал (502 йилда вафот этган) — Грузия подшоши, Тбилиси шахрининг асосчиси.

қўра тананг азизроқ!.. Сизларни тарк этаман! Ҳеч кимдан қарзим йўқ! Менинг руҳим керакми? Марҳамат, ола қолинглар! — Арджеванидзе яна ўпкасини тўлдириб, ҳавога пуфлади. — Танамни эса олиб кетаман!.. Омон бўлсинлар! Ариведерчи!..

Мунши бармоқларининг учини лабига теккизиб, руҳонийга узокдан туриб бўса йўллади, кейин иконаларга қалампир ва ичимликдан пишиб кетган тилини биттама-битта чиқазиб кўрсатди, сўнг қўлларини чўнтақларига солди-да, қувноқ бир қўшиқни хиргойи қилганча ҳазрат Иорамнинг хужрасидан чиқиб кетди.

Ҳазрат Иорамни ўз хужрасидан беҳуш ҳолда топишди. Лекин бу ҳали инфаркт эмасди. Руҳонийнинг бақувват юраги аёвсиз дилозорликка бардош берган эди.

Инфаркт бир йилдан кейин, Биби Марям байрами арафасида юз берди. Ҳазрат Иорам пўлат сандиқни очиб, шоҳи ёстиқчани қўлига олди-ю, унда машҳур хочни эмас, ачиган редискани кўрди. Биби Марям азбаройи имонни ва ўзига бўлган ихлосни сақлаб қолиш учун бундан кўра енгилроқ мўъжизани ўйлаб топса ҳам бўларди-ку, деган ўй ўтди ҳазрат Иорамнинг кўнглидан ва шу оннинг ўзида гурсиллаб йиқилди. Бу энди ҳақиқий инфаркт эди.

Ҳазрат Иорам гирифтор бўлган биринчи инфарктдан кейин, табиийки, Арджеванидзени қамокқа олишди. Аммо иш судгача бориб етмади. Жабрланувчи билан гумондор биринчи марта юзлаштирилгандан кейиноқ тергов тўхтади. Ҳазрат Иорам касалхонадан чиққанидан сўнг бир ҳафта ўтгач, терговчи Арджеванидзени унинг уйига олиб келди. Кузатиб келган милиционерни хонадан чиқазиб юбориб, терговчи собиқ муншини руҳонийнинг қаравоти ёнига ўтказди, ўзи эса столга мук тушиб, протокол тузишга киришди.

— Гражданин Канделаки, гумон қилинаётган Арджеванидзегга саволларингиз борми? — сўради у.

Ҳазрат Иорамнинг ияги титраб, кўзлари жикқа ёшга тўлди.

— Гапир, касофат, иблисдан таркаган, табаррук хочни кимга сотдинг! — деди у титраб-қакшаб Арджеванидзегга.

— Муҳтарам терговчи, ҳозир бизнинг черков тилида айтилган сўзлар сизнинг тилингизда энг хунук сўқинишдан ҳам багтар! Бинобарин, бу... коммунистик ғоялар

қўпоровчисининг хатти-ҳаракатини майда безорилик сифатида қайд этишингизни сўрайман! — деди Арджеванидзе ўзини иззат-нафси таҳқирланган одамдай кўрсатишга уриниб.

Терговчи Арджеванидзенинг талабига эътибор ҳам қилмади ва ўзи унга савол ташлади:

— Айтинг-чи, Арджеванидзе, хочни сиз ўғирламаганингизга гувоҳингиз борми?

— Гувоҳим — худо! — хитоб қилди у қўлларини осмонга кўтариб.

— Худога тил теккизма! — руҳоний ўрнидан туриб кетаёзди.

— Арджеванидзе, майнавозчилик қилманг! — деди терговчи собиқ муншига. — Биз худони гувоҳликка чақиролмаймиз, бирорга тирик одамни айтинг!

— Марҳамат: ҳазрат Иорам Канделаки!

— Мен-а-а?! — ҳазрат Иорам қаравотдан кулаб тушишига сал қолди.

— Албатта! — деди Арджеванидзе.

Собиқ муншининг сурбетлигидан ҳазрат Иорамнинг тили айланмай қолди, у эса давом этди:

— Муҳтарам терговчи, бу тухматчидан сўранг-чи, мен черковдан кетганимдан кейин хоч йўқолгунга қадар орадан қанча вақт ўтганин?

Терговчи руҳонийга мурожаат қилди:

— Хоч йўқолганини қачон билдингиз?

— Қарийб бир йилдан кейин... Ахир, мен уни пўлат сандиқдан фақат Биби Марям кунига олардим-да... Лекин бунинг аҳамияти йўқ! Олдинроқ ўғирлаган бўлиши ҳам мумкин!

— Энди пўлат сандиқнинг калитини қаерда сақлашини сўранг.

Терговчи саволни қайтарди.

— Мана бу ерда! — ҳазрат Иорам бўйнида осилиб турган ингичка занжирни кўрсатди.

Терговчи ёзиб қўйди: «Пўлат сандиқнинг калити ҳаммавақт жабрланувчининг бўйнида осилган турган». Кейин янги савол берди:

— Сандиқни қай аҳволда кўрдингиз? Яъни, у очик эканми ёки қулфдорликми?

— Сандиқ берк эди...

— Ўзингиз уни очдингиз?

— Ҳа, ўзим...

— Арджеванидзегга калитни ҳеч берганмидингиз?

— Ҳеч қачон! — деди ҳазрат Иорам ва тергов шу билан тутаганини тушунди.

— Яхшилаб ўйлаб кўринг, отахон... Балки мазангиз қочаётгандир? У ҳолда суҳбатимизни кейинга қолдирамиз. — Терговчининг руҳонийга раҳми келди.

— Мен рози эмасман! — Арджеванидзэ ўрнидан туриб кетди.

— Айтинг-чи, отахон, — давом этди терговчи, — калит ҳаммавақт ёнингизда бўлганми?

Ҳазрат Иорам фақат бош силкиди: у ҳатто ҳаммомда ҳам калит осилган занжирни бўйнидан ечмас эди.

— Балки бирортаси калитни нусха кўчириш учун ўғирлагандир?

Ҳазрат Иорам шундай бўлиши мумкинлигини ҳам биларди. Лекин бунга ишонмасди, шунинг учун индамай қўя қолишни афзал кўрди. У Арджеванидзени охири марта инсофга чақирмоқчи бўлди:

— Озгина имонинг қолган бўлса, ростини айт, иблис: хочни кимга, қанчага сотдинг?!

— Иблис ўзингсан! — дўқ урди собиқ мунши.

— Глданидаги иморатни қайси пулга қурдинг? Мен черковни томидаги иккита сополни алмаштиролмаيمان, бу бўлса...

— Уй қайнатамга қарашли. Черков масаласига келсак, сендай бир қароқчини қўлида шу пайтгача бусбутун турганига ҳайронман!

Руҳоний гезариб кетди. Терговчи Арджеванидзегга пўписа қилди:

— Яна шунақа гап оғзингдан чиқса, мен сени... — У ўғирликда шубҳаланиб қамоққа олинган кишини яна нима қилиш мумкинлигини билолмай, бармоғини силкитиб қўя қолди.

— Уйнинг ҳужжатларини ўзингиз текширгансиз-ку, шундайми? — сўради Арджеванидзэ. Терговчи бош ирғади. — Бўлмаса нима учун мени қўрқитяпсиз? Нимага софдил бир одамни ҳимоя қилиш ўрнига хурофот ботқоғига ботган кишининг ёнини оляпсиз?!

Терговчи довдираб қолди.

— Машина-чи? — гапга аралашди ҳазрат Иорам.

— Гражданин Канделаки! — мурожаат қилди унга терговчи. — Тергов ишга алоқадор ҳамма масалаларни синчиклаб ўрганиб чиққан... Шунинг учун бошқа гапларни аралаштирманг!

— Машинани ишга алоқаси йўқми? — деди руҳоний ранжиб.

— Йўқолган хоч бўйича тергов кетяпти, машинанинг бу ишга алоқаси йўқ, қолаверса, машина гражданин Арджеванидзенинг қайнағасига тегилли.

— Мени бошқа саволим йўқ! — ҳазрат Иорам чуқур ух тортди ва валидол идишининг қопқоғини очишга тутинди.

— Сизда-чи? — сўради терговчи Арджеванидзедан.

— Саволми? — Арджеванидзэ ўрнидан турди. — Мен ўз хоҳишим билан диндан алоқасини узган киши ҳамда атейстлар жамияти президиумининг аъзоси сифатида, — дарвоқе, расмим жамиятимизнинг Ҳурмат таҳтасига осиб қўйилган, — қатъиян ва расмий равишда талаб қиламан: биринчидан, сурбетларча тухмат қилгани учун бу маърифат душмани бошқаларга ўрнатилган даражада қаттиқ жиноий жавобгарликка тортилсин. Иккинчидан, ўзбошимчалик ва тухматнинг бегуноҳ қурбони сифатида мен дарҳол озод қилинишим керак. Ниҳоят, учинчидан, ноиложликдан ишдан қолганим туфайли мен кўрган зарарни қоплаш мажбурияти жиноятчи Канделаки зиммасига юклансин! Шу билан гапим тамом! — Арджеванидзэ лабларига сачраган кўпикни артиб, жойига ўтирди.

— Кимнинг зиммасига нима юкланишини одил суд ҳал қилади, мен сиздан бунга сўраётганим йўқ! Агар гражданин Канделакига саволингиз бўлса — беринг!

— Хўп бўлади! — Арджеванидзэ яна ўрнидан турди. — Мен бу шайтон ва жоҳил одамдан бир нарсани сўрамоқчиман: грузин халқининг мулки, ноёб ёдгорлик бўлган малика Гурандухтнинг хочини у қаёққа яширган?

Терговчи руҳонийга савол назари билан қаради. Шунда ҳазрат Иорамнинг хотирига ёшлигидан юз берган бир воқеа қалқиб чиқди...

... У ўнинчи трамвайда стадионга кетаётган эди. Трамвай бозор бекатига етганда кимдир унинг чўнтагига қўл солди. Иорам кисавурнинг қўлидан маҳкам ушлади, аммо оғиз очишга улгурмасидан, кисавур унинг юзига тарсаки тушириб, ўдағайлай кетди:

— Уялмайсанми, йигитча?! Кўринишингдан туппа-тузук, маданиятли болага ўхшайсан, ҳойнаҳой, бамаъни оиладан бўлсанг керак! Чўнтагимга тушиб ўтирибсан-а?! Уят эмасми!..

Трамвайдагилар ёппасига Иорамга ёпиша кетишди.

Иорамнинг юриб кетаётган трамвайдан сакраб тушиб қолишдан бошқа иложи қолмади.

Хазрат Иорам шу воқеани эслади-ю, иккала юзи чўғдай ёниб, қўзларига ёш келди.

— Хўш, бунга нима дейсиз, отахон?! — сўради терговчи.

Хазрат Иорам аста каравотдан тушди-да, яланг оёқ, фақат ички кўйлақда нариги хонага кириб кетди. Бобосидан қолган каттакон ханжарни осиялик турган жойидан олиб, бир чўқиниб қўйди, кейин ханжарни кинидан суғурди-да, уни икки қўллаб боши узра кўтарганча ва-жохат билан терговчи ва Арджеванидзе ўтирган хонага чиқиб келди.

— Даф бўл, иблис! — деб қичқирди руҳоний ва кучининг борица Арджеванидзенинг бошига ханжар билан туширди. Собиқ мунши ўзини аранг четга опқочди, ханжар шувиллаганча ҳавони кесиб ўтиб, стул суянчигини иккига бўлиб ташлади.

Хазрат Иорам ханжарни бир четга отди.

— Кетинглар! — деди у бўғиқ овоз билан ва ўзини полга ташлаб, ҳўнграб йиғлаб юборди.

... Бундан кейин сўроқни давом эттириш ва протокол тузишдан фойда йўқлигини терговчи тушунди. У дарҳол чиқиб кетмаса, иконалар билан безатилган ушбу хонада қон тўкилиши мумкин эди. Терговчи шуни тушунди-ю, гумон остидаги кишини етаклаб, ўғри урган Ортачала черкови нозирининг уйини шоша-пиша тарк этди...

Хазрат Иорамни кулатган ва ҳозир Бачана билан ёнма-ён ётқизиб қўйган иккинчи инфаркт яқинда — бундан икки ой муқаддам юз берди. Ўша куни тунда у қўпчиликка таниш бир раҳбар ходимнинг қазо қилган қайнатасига жаноза ўқиш учун яширинчи унинг хонадонига таклиф этилган эди.

Хазрат Иорам ҳатто тобутга яқинлашишга ҳам улгурмади — оstonадан хатлаши билан уй бекасининг ўйма ёкали кўкида ярқираб турган хочга...шоҳ Вохтанг Горгасалнинг синглиси Гурандухтга қарашли хочга кўзи тушди-ю, гушпа ағдарилди.

... «Тез ёрдам» замбилида ҳушига келган ҳазрат Иорам ўзи интизор бўлган табаррук хочни эмас, оппоқ қутичага чизилган каттакон қизил крестни кўрди. Кейин йўл бўйи, то касалхонага етгунча, ўзига таниш бухўр исини

эмас, қўнғилни айнатувчи нашатир ва камфара бўйини хидлаб кетди...

Биринчи инфарктдан кейин кўзи очилган ҳазрат Иорам бу гал нима сабабдан дардга чалингани тўғрисида бировга чурқ этмади. У қисматини олло ихтиёрига топшириб, одил суддан юз ўтирган эди. Эртами-кечми, гуноҳкорлар худонинг ғазабига учрашига у астойдил ишонарди.

Хазрат Иорамни фақат бир нарсга қийнади: нима учун олло таоло бошқа бировга эмас, айнан унинг бошига мусибатлар соляпти? Нима учун шунча азобу уқубатлар бошқа кимсага эмас, унинг чекига тушяпти?

Хазрат Иорам шулар ҳақида ўйларди-ю, ўйининг охирига етолмасди...

Бачана ҳазрат Иорамни таажжубланиб кузатарди. Анови ғалати киши келиб кетганидан кейин руҳоний таниб бўлмас даражада ўзгариб кетди, ҳатто гапирмай ҳам қўйди. Бунга сабаб лоқайдликми, ҳафақонликми, қўрқувми — бунга Бачана у ёқда турсин, ҳатто ҳазрат Иорамнинг ўзи ҳам билмасди. Аммо ўзига хос бир мўъжиза юз берганлиги аниқ эди: руҳоний ўша хонадоннинг адресини ҳам, хўжайинларининг исм-шарифларини ҳам тамоман унутган эди. Шу даражада унутган эдики, гўё қиёфасиз нотаниш киши ҳазрат Иорам миясининг ўша даҳшатли тун хотиралари сақланаётган бўлагини пичоқ билан шартта кесиб олиб ташлаган эди...

Ётиб қолганининг ҳақиқий сабабини Бачанага ҳазрат Иорам касалхонадан чиқишига бир ҳафта қолганда гапириб берди. Аммо Бачана қанчалик уринмасин, қанчалик ялиниб-ёлвормасин, ҳазрат Иорам хочни бўйнига осиб олган ўша аёлнинг фамилиясини айтмади. Бундан қатъиян бош тортиди...

Тбилисида грипп касаллиги хуруж қилиб қолди. Касалхонада йигирма кунлик карантин эълон қилинди. Профессорнинг бўйруғи билан беморларнинг олдига танишбилишлар у ёқда турсин, ҳатто яқин қариндош-уруғларни ҳам киритмай қўйишди. Коридорларда овзига доқа тутган касалхона ходимлари худди шарпадай изғиб юришарди. Профессорнинг шахсан ўзи палаталарни кунига уч мартадан айланиб чиқарди. Касалхона ҳатто пашша ҳам киролмайдиган қуршовдаги қамални эслатарди. Бинобарин, бир куни эрталаб палата эшиги ланг очилиб,

остонада болалиқдаги дўсти Вахтанг Амбокадзе жилмайиб турганини кўрган Бачана донг қотиб қолди.

— Вахо! — кичкириб юборди у ўрнидан хиёл қўтарилиб.

— Соддаларнинг султони, азизим Бачога саломлар!

Амбокадзе каттакон тугунни столга қўйди-да, Бачананинг ёнига келиб, уни бесўнақай қўллари билан бағрига босди, кейин ёстиққа оҳиста ётқизиб, дангал буюрди:

— Ёт, кимирамла! Профессор сени кимирамласин, деди. Салом! — у ҳазрат Иорамга ўтирилди.

— Саломат бўлсинлар! — жавоб берди руҳоний.

— Қанақа қилиб кирдинг бу ерга? — Бачана ҳамон ўз кўзларига ишонмасди.

— Гапингни қара-ю! Одамлар банкка кириб пулни олиб чиқиб кетишади! Сени ёнингга кириш ҳам иш бўптими?! — кулди Амбокадзе.

— Қайси шамол учирди? — яна саволга тутди оғайнисини Бачана.

Амбокадзе ҳазрат Иорамга бир қараб қўйди.

— Дарвоқе, танишинглар, — деди эсига тушиб Бачана, — бу менинг минг йиллик дўстим Вахтанг Амбокадзе, бу киши палатадош дўстим, Ортачала черковининг нозири — ҳазрат Иорам Канделаки.

— Ие, руҳонийлар ҳам инфаркт бўларкан-да? Ахир уларни худо ўз паноҳида асраши керак эди-ку? — Амбокадзе очик чехра билан жилмайиб, ҳазрат Иорамнинг қўлини маҳкам қисди.

— Қани, ўтир, гапир! Қаёқларда юрибсан? Мени нечук эслаб қолдинг?

Амбокадзе стулни Бачананинг бош томонига суриб ўтирди-да, унга бошини чайқаганча бир оз тикилиб турди, сўнг жавоб берди:

— Юрибман-да... тупроқдан ташқари дегандай... Келувдим. Болаларни кўрдим. «Бачо хайр-маъзурни нася қилмоқчи», деб қолишди.

— Хайр-маъзуринг нимаси? — сўради тушунмай Бачана.

— Яъни, ўлмоқчи, дейишди. «Нега ўлар экан?» — деб сўрасам: «Ким билади, каттиқ инфаркт бўлган экан, қўлларини кўксида чалкаштирганча ўлимини кутиб ётипти», — деб жавоб беришди. «Бўлмаган гап! У ярамас сенларни лақиллатган! Мен билан хайрлашмасдан ўлиб бўпти!» — дедим уларга. Кейин бу ёққа қараб жўнадим.

Малхаз ҳам бирга келди, лекин уни киритишмади, қаққа-йиб туришти кўчада.

— Сени нега киритишди?

— Тўппа-тўғри профессорга учрашдим. «Мухтарам профессор! Рамишвилининг олдига киришга рухсат беринг, ўн беш йил бўлди кўрмаганимга!» — дедим. «Ўзингиз кимсиз?» — деб сўраб қолди профессор. «Хеч ким эмасман, оддий одамман», — дедим. «Агар оддий одам бўлсангиз майли, кириш, рухсат бераман!» деди у. Қо-йилман! Умрим бино бўлиб, бунақа яхши профессорни энди кўришшим!

— Алдаяпсан! Яна нима дединг унга?

— Нима дердим! Бахти қаро етимчаман, дедим...

— Товламачисан! — Бачана кулиб юборди.

— Тўғри... Қани, гапир, тузукмисан? Юрагинг қалай?

— Қутулиб қолдим шекилли.

— Демак, бирга қутулибмиз... Менга қара, профессор атиги уч минутгагина вақт берган... Мана бу ерда дорилар бор... — Амбокадзе столдан тугунни олди.

— Шошма, дорини кўя тур! — унинг гапини бўлди Бачана. — Ўз ҳисобимдан яна уч минут вақт бераман. Гапира қол, қаерда эдинг, нима ишлар қилдинг, яна қанча турасан, бу ёнига нима қилмоқчисан? Балки бирор ёрдамим керақдир?

— Менга сенинг соғлигинг ва тинчлигингдан бўлак ҳеч нарса керак эмас! Вахтанг Амбокадзегга ёрдам берадиган одам ҳали онадан туғилмаган...

— Ха, майли, яна озгина ўтир, дийдорингга бир тўйволай!..

— Бўпти, тўйсанг тўя қол, лекин профессорга ўзинг жавоб берасан! — деди Амбокадзе.

— Хўп! — рози бўлди Бачана.

— Оббо сен-ей... Дарвоқе, анови ишдан хабаринг бор-а? — Амбокадзе яна ҳазрат Иорамга кўз кирини ташлади.

— Гапиравер, гапиравер, ўзимизни одам! — деди кулиб Бачана.

— Ха... Лоткин тоғида¹ туннель қазиган пайтларимни биласан...

Бачана бош силкиди.

— Қаерда у? — сўради ҳазрат Иорам хайрон бўлиб. У Тбилисида туғилиб-ўсган бўлишига қарамай, бунақа туннельни сира эшитмаган эди.

¹ Лоткин тоғи — Тбилиси яқинидаги жой.

— Э-э, сизни черковингиздан кўринмайди, отахон! — деди Амбокадзе ва сўзида давом этди: — Ўша иш учун олти мингдан ўн икки минг сўмгача мукофот олишимиз керак эди. Биз икки киши бўлганимиз учун, яъни мен билан Бадраджгана, олтигадан тегди, бунинг устига Архангельска путёвка ҳам беришди... Тўрт йил ўша ерда бўлдим. Ўзинг биласан, ишсиз ўтиролмайман. Ярим тайгани қирқиб, ёрочсозлик саноатига катта ёрдам кўрсатдим. Кейин олисга чопиш мусобақасида қатнашдим. Биз ўн киши эдик. Архангельскдан то Қарағандагача...

— Яёвми? — сўради ҳазрат Иорам ишонқирамай.

— Гоҳ яёв, гоҳ поездда...

— Бари бир зўр экансизлар! — мақтаб қўйди рухоний.

— Орқага шалағи чиққан вагонда қайтдик. Финишга атиги уч киши етиб борди. Бунинг учун яна икки мингдан беришди. Олтига иккини қўшса саккиз. Кейин Москвага келдим. Оғайниларим туннель қазип бўйича йирик мутахассис сифатида мени яна катта бир ишга таклиф қилишди. Ажойиб туннель қазидиму, лекин охирига етай деганда ўпирилиб тушди... Уч киши ҳалок бўлди. Ёлғиз мен омон қолганим учун етти минг ўзимга тегди. Свердловскага путёвка ҳам... Етти билан олдинги саккиз — ўн беш. Тўғрими?

— Тўппа-тўғри! — деди Бачана.

— Ҳозир Тбилисидаман. Келганимга уч кун бўлди. Ҳозирча бекорчиман, лекин, айтишларича, менбоп иш тикилиб ётганим бу ерда... Аммо-лекин, пенсияга чиқсаммикин, деб турибман. Етар, а? Дам олайин энди. Чарчадим, оғайни, жуда чарчадим... — Амбокадзе оғир хўрсинди.

— Мана бу бошқа гап! — Бачана севиниб кетди. — Албатта, пенсияга чиқиш керак! Тўғри ўйлабсан! Мендан нима лозим бўлса, ҳаммасини қиламан! Ўл десанг ўламан, фақат гапингдан қайтма! Ўтиниб сўрайман! Уйинг йўқми? Меникида тур! Вахо, азизим, пенсияга чиқаман, деб сўз бер! — Бачананинг овози титраб кетди.

— Нималар деяпсиз, Бачана Акакиевич, пенсияга бало борми? Отни урса ўлдиради бу одам ҳали! — хитоб қилди ҳазрат Иорам.

— Касбим жуда оғир, отахон, — деди синиқ жилмайиб Амбокадзе. — Қирқ бешга кирган бўлсам, шундан ўттиз йилини ёпиқ хоналарда ёки ер остида ўтказдим...

— Тўғри, — унинг фикрига қўшилди рухоний. — Туннель қазип осон эмас, лекин савоб иш!

— Жон деб касбимни алмаштирган бўлардим сиз билан! — кулди Амбокадзе.

— Вахо, бу гапни иккинчи марта айтяпсан! — деди Бачана.

— Бўлди, тамом! Чарчадим! Етим Гуржи айтганидай, ўзим туғилиб-ўсган Тбилисимда ўлмоқчиман! Эсингдами?

*Она шахрим Тбилиси, салом сенга юракдан,
Саёқ ўғлинг бағрингдадир, келдим яна йироқдан!*

— Демак, гап битта, Вахтанг!

— Бўлди, Бачо, гапим гап! — Амбокадзе ўрнидан турди. — Дарвоқе, дори! — У тутунни ечиб, Бачананинг каравотига бир талай ампула, таблетка ва порошоклар тўқди. — Мана бу атероид, мана бу интенсаин, мана бу панантин, булар кардарон, перитрат, персантин, мана булар эральдин, пульснорма, сустак, бу эса жинниларнинг дориси — валиум!

— Эсинг жойидами, Вахо! Шунча дорини қаёқдан олдинг? — хайратидан Бачананинг оғзи очилиб қолган эди.

— Эшитдингизми, отахон? Умрим бўйи шу! Ҳамма фақат шу аҳмоқона саволни беради — қаёқдан олдинг, қаёқдан олдинг! Қаёқдан олган бўлсам олдим-да! Узумини егину боғини суриштирма!

— Ахир бу дорилар жуда қиммат туради. Жудаям қиммат! — деди Бачана ўйчан ва порошок ҳамда ампулаларни худди бебаҳо марвариддай биттама-битта қўлига олиб кўра бошлади.

— Бу ҳақда пулини тўлаган одам ўйласин, сента нима? — ҳазиллашди Амбокадзе. — Сиз ҳам инфаркт бўлганмисиз? — сўради у рухонийдан.

— Ҳа, инфаркт, кейин дунёда қанақа касаллик бўлса, ҳаммасидан бор! — деди ҳазрат Иорам хўрсиниб.

— Унақа бўлса, модомики бирга яшаб, битта нонни биргалашиб еяр экансизлар, бу бойликнинг қоқ ярмиси ҳурматли отахонга тегишли. Қонун ҳамма учун бир!.. Хўп, мен кетдим, вақтим тугади! Гриппингга тупурдим! — Шундай деб, Амбокадзе Бачанани кучоқлаб, қаттиқ бағрига босди. — Хайр, отахон! — кейин ҳазрат Иорамга юзланди ва тез эшикка қараб юрди. Остонага етганда орқасига ўтирилиб, Бачанага ниҳоятда мулоийм ва маъюс нигоҳ ташлади.

— Ўлишни хаёлингга ҳам келтирма, Бачо!

Амбокадэе қаттиқ хахолади-да, палатадан чиқиб кетди.

— Бу олижаноб христиан ким, ҳурматли Бачана? Миннатдорлик билдиришга ҳам улгуролмай қолдим! — деди ҳазрат Иорам.

— Ўғри бу, отахон! Учига чиққан ўғри! — жавоб берди Бачана ва томонига қадалган кўз ёшини «ғилқ» этиб ичига ютди.

19

Бачана машинани йўл четида тўхтатди.

Самадло¹ даласи ва тепаликлари оппоқ қор кўрпасига бурканган эди. Теварак-атрофда тирик жон кўринмади. Олис қишлоқдаги уйларнинг мўриларида кўтарилаётган оқиш тутун буралиб-буралиб юқорига ўрлар ва беғубор осмонда гаройиб шакллар ҳосил қиларди. Яккам-дуккам яланғоч дарахтлар учрашиш иложи йўқлигидан адойи тамом бўлган ва бир-бирларига қўлларини чўзганча тош қотган ошиқ-маъшукларга ўхшарди.

Бачана машинадан тушди-да, филдиракларни кўздан кечири бoshлади. Мария ҳам пўстинини ечиб, машинадан чиқди ва Бачанага ҳеч нарса демай қор босган далага қараб чоғиб кетди.

— Қаёққа? — қичқирди унинг орқасидан Бачана.

Мария жавоб бермади. У тиззасигача қорга ботиб, чоғиб борарди. Оёғига қўнжи узун кизил этиб кийиб, елкасига каттакон гулдор рўмол ташлаб олган Мария ростдан ҳам улкан гулни эслатарди. Бачана қор устида сузиб кетаётган бу жонли гулга қалби тўла қувонч ва ғурур билан қараб турарди, зеро бу гул бошқа бировга эмас, фақат унинг ўзига тегишли эканини яхши биларди.

Мария бирдан тўхтаб энгашди-да, иккала қўли билан қорни ҳовучлаб, бошидан тўқди.

— Бачана, бу ёққа кел! — чақирди у.

Бачана почапўстинини ечиб, машинага ташлади ва Мариянинг изидан кетди. Бирдан унинг чопгиси, тўйиб-тўйиб қорга думалагиси келди. Мариянинг ёнига келиб, уни даст кўтарди-да, чирпирак қилиб айлантира бошлади, кейин икковлари бараварига йиқилиб, қорга қўмилиб кетишди. Кўзларию қулоқларигача қорга беланган

Мария билан Бачана қийқириб, ҳарсиллаб, яна анча маҳалгача умбалоқ ошишди. Ниҳоят, қолдан тойгач, чалқанча тушганча жим бўлиб қолишди. Мария қулоқини ёзганча ётарди. Унинг кўкиштоб қора сочлари қор устига ёйилиб кетган, таранг кўкраги кўтарилиб-кўтарилиб тушарди. Ҳозир у овчилар таъкибидан қоча-қоча қор устида йиқилиб қолган оҳуни эслатарди.

Бачана Мариянинг латиф чехрасига узоқ ва энтикиб тикилиб турди, охири чидаёлмай, унинг чучварадай-чучварадай келадиган, музлаб кетган қулоқларини қафтлари орасига олиб, қайноқ лабларига лабини босди. Энди улар бир одамдай нафас олишар бир хил эҳтиросга гарқ бўлишган эди. Икковлари ҳам юракларининг бетоқат уришига қулоқ солганча анча пайтгача кимир этмай ётишди.

— Тур! — деди Мария бирдан Бачанани кўкрагидан итариб.

Бачана ўрнидан турди.

— Тескари қара!

Бачана тескари қаради. Салдан кейин яна аёл томонга ўтирилган эди, ўз кўзларига ишонмай қолди: рўпарасида Мария бамисоли фариштадай вужудидан нур ёғилиб, кип-яланғоч бўлиб турарди.

Бачана кўзларини бир юмиб, яна очди. Мария энди қор устида худди уйқуга кетгандай ётарди. Бачана шошиб тиз чўқди-да, билагини унинг елкаси остида ўтказиб, сийнасига лабларини босганча пичирлади:

— Нима қилганинг бу, тентак, шамоллаб қоласан!

— Мен бу кунни икки йил кутдим, азизим... Мана, ниятимга етдим... Энди қуёшим ўз ёнимда... Шамоллашинг нимаси? — шундай деб, Мария Бачанани бағрига тортди.

... Кейин офтоб ерга тушди. Самадлонинг қор босган даласида айланиб, Одам Ато билан Момо Хавонинг икки фарзанди устига оппоқ, илиқ тўшак ташлади, уларнинг ёнига ёнбошлаб, то ширин уйқуга кетгунларича узоқ алла айтди, кейин яна мусаффо осмон гумбазига кўтарилди.

... Бачана сапчиб ўрнидан туриб, офтобда ярқираб ётган бўм-бўш далага ҳадиксираб разм солди. Улар ёлғиз эдилар — Мария, Бачана ва офтоб.

Бачана машинага қараб югурди, пўстинни олиб, яна Мариянинг ёнига қайтди, уни пўстинга ўради-да, қўлида кўтариб машинага олиб келди.

Сал ўтмай улар кимсасиз йўлдан пастга, Тбилисига

¹ Самадло — Тбилиси яқинидаги жой.

қараб жўнашди. Бачана Шавнабада черкови ҳовлисида Мария ўқиган шеърни эслади:

*Эҳ, офтобжон, офтобжон
Тов ортига беркинма.
Қалтирайди қиз шўрлик,
Тафтингни дариг тутма.
Кучогинга ол уни,
Айт севги ашуласин.
Кутмайди соҳибжамол —
Топиб кетар бошқасин!*

Мария орқа ўриндикда ўтирар ва йиғларди. Аммо бу камситилган, таҳқирланган аёлнинг йиғиси эмас эди. Бу бутунлай бошқача йиғи, аниқроғи — Бачана учун нота-ниш, мавҳум ва тушунарсиз аллақандай хотиралар билан абадий видолашув эди. Бачана буни ич-ичидан ҳис қилиб ўтирар ва бинобарин, йиғлаб кетаётган Марияга тасалли беришга ошиқмасди.

Сумкаларини орқалаб Коджор интернатидан қайтаётган болакай билан қизалоқ ғалати манзарани кўриб, таққа тўхтаб қолишди.

— Қарагин-а, Натия! — деб хитоб қилди болакай қўлини чўзиб. Самадло даласига ястанган қордан тип-тиник, мовий аланга кўтариларди.

Бачана эшик тутқичига қистирилган хатни олди. Мухаррирлик сезгиси ўзини кўрсатди — хат имзосиз бўлса керак, деган ўй дарров кўнглига келди. У хатни чўнтагига солди-да, эшикни очиб, хонага кирди, бориб ёзув столи ёнига ўтирганидан кейингина конвертни очди.

Хат ростдан ҳам имзосиз эди, бунинг устига конверт ичидан бир талай беҳаё суратлар ҳам чиқди.

Бачананинг қўлидан юзлаб имзосиз хатлар ўтган эди. Лекин бу қадар безбетлик ва қабоҳат билан ёзилган хатни у ҳали учратмаганди.

«Хурматли Бачана Акакиевич!

Эшигингиз тепасида қизил фонус пайдо бўлганлиги билан табриклайман. Машҳур фоҳиша, Тбилисидаги жамикки бузук хотинларнинг устози сизнинг сиймонгизда ўзига яна битта соғин сигир топибди (афсуски, сизни бука деб бўлмайди). Барча таносил касалликларини ўзида жамулжам этган бу аёл сизни ўз «муҳаббати»дан ўта саҳийлик билан баҳраманд этаётганига ажабланмаса ҳам бўла-

ди! Чунки унинг учун муҳаббат шундай бир озуқаки, бу озуқа билан чорвачилик фермаларида кўпроқ сут олиш мақсадида сигирларни боқишади. «Сут»ингиз тугаганидан кейин, хурматли Бачана Акакиевич, уйингизни безаб турган ва ҳозир сиз ёруғида мазкур имзосиз хатни ўқиётган қизил фонусни олиб ташлашдан фойда йўқ! Гарчи хат имзосиз бўлса ҳам, лекин уни сизга астойдил ичи ачийдиган бир одам битган. Обруйингизга доғ туширманг!..»

Бачана хатни бир четга суриб, пешонасига тизилган совуқ терни артди. У мактубни ўқиркан, қулоғи остида таниш, жудаям таниш бир овоз жаранглаб турди. Гарчи хат аёл кишининг қўли билан ёзилган бўлса ҳам, лекин ундаги ҳар бир сўзни эркак кишининг бақувват қўли Бачананинг миясига михлаётганга ўхшарди. Михлаганда ҳам хотирадан умрбод суғуриб олиб ташлаб бўлмайдиган қилиб михларди. Лекин овоз-чи! Қачон, қаерда эшитган эди бу овозни? Эслаш керак, эслаш керак!.. Аммо Бачана ҳарчанд уринмасин, бунинг уддасидан чиқолмади, сўнг ноилож суратларни кўздан кечира бошлади. Бундан ортиқ жирканч ва уят нарсани тассаввур қилиш мушкул эди! Айни пайтда... суратларнинг ҳақиқийлигидан шубҳаланиш қалбаки ишнинг буюклигини тан олиш билан баробар эди... Бачананинг кўз олди қоронғилашиб, чаккалари зирқираб кетди. Назарида осмон босиб тушаётгандай бўлиб, ўзини қўйишга жой тополмай турган пайтида бирдан жаҳаннам қаърида зигирдеккина умид учқуни милтиллаб қолди. Суратлардан бирида у... қип-яланғоч Марияни кўрди. Худди мана шу сурат Бачананинг жонига ора кириб, қаллобни шафқатсиз фош этди: Бачана Мариянинг баданини танимади. Суратдаги чехра Марияники бўлса ҳам, лекин у аслида Мария эмас эди!

Бачана суратни столга ташлади... Кейин у Мариянинг Биби Марям иконаси ёнида тиз чўкиб турган пайтини, оппоқ қорга бурканган Самадло даласини эслади, шуларни эслади-ю, бирдан дунё кўзига қоронғи кўришиб кетди... Юраги бўм-бўш бўлиб қолган Бачана ўртокларидан биронтасига кўнғироқ қилиб, дардлашиш ниятида телефон трубкасига қўлини узатди. Аммо биронта ҳам рақамни эслай олмади, ҳатто бирорта дўсти бор-йўқлигига ҳам ақли етмай қолди... Шундан кейин Бачана трубкани жойига қўйди.

Ўша имзосиз хат олинганидан сўнг орадан бир ҳафталар ўтгач, Бачана билан Мария Соғанлут ресторани-

нинг мўъжазгина хонасида ўтиришарди. Стол устида икки пицца вино ҳамда Мариянинг сеvimли таоми — қовурилган картошка билан ёнғоқ мағзи турарди.

Бачана камгап эди. Тамадаликни ўз қўлига олган Мариянинг эса вақти чоғ бўлиб, шеърят, тарих, санъат ҳақида, хайвонлар, дельфинлар, юлдузлар, учиб юрувчи тарелкалар тўғрисида, муҳаббат, боқийлик ва фонийлик хусусида тинмай гапирарди. Бачана нукул вино ҳўпларди. Агар Мариянинг фикрига қўшилса бош силкиб қўяр, қўшилмаса — бахслашиб ўтирмасди. У Мариянинг меҳр ва муҳаббат чакнаб турган шаҳло кўзларига индамай бокар ва ичарди. Мария Бачананинг хомушлигини сезиб турган бўлса ҳам, ундан ҳеч нарсани сўрамас ва аҳён-аҳёндагина савол ташлаб қўярди:

— Гапимни эшитяпсанми, азизим?

Бачана бош силкир, Мария эса яна давом этарди. Аммо-лекин Бачана ўз хаёли билан банд эди, у Мариянинг ўтмиши ёки келажаги, унинг самимияти ва садоқати, чиройи ва ақли ҳақида эмас, бутунлай бошқа нарсга тўғрисида ўйларди. Ҳозир ички чўнтагида турган ва вужудини лаҳча чўндай куйдираётган имзосиз хатни Марияга кўрсатсинми, йўқми — унга фақат мана шу даҳшатли фикр азоб берарди.

Мария стаканга вино тўлдиргач, бирдан сўраб қолди:

— Нега менинг ўтмишим ҳақида сўрамаяпсан?

Бачана сесканиб кетди.

— Нима дединг? — қайта сўради у жавоб бериш учун вақтдан ютиш ниятида.

— Наҳотки ўтмишим сени қизиқтирмаса? Уч йилдан бери бир-биримизни севамиз, лекин сендан олдин қандай яшаганим тўғрисида шу пайтгача бирор марта ҳам сўрамадинг...

— Қизиги йўқ менга, шунинг учун сўрамайман, — жавоб берди Бачана кўзини олиб қочиб.

— Ёлғон... Жудаям қизиқасан, лекин сўрамаяпсан! Нима учун? Чунки ўзим гапириб беришимни кутяпсан. Шундай эмасми?

Бачана бошини эгди.

— Кўрқасан, азизим. Тўғри қиласан... Ўзим ҳам кўрқаман... — Мария бир қултум вино ҳўплаб, хаяжондан қуруқшаб кетган лабларини хўллади, — сендан кўра кўпроқ кўрқаман... Ўтмишни эслашдан эмас, сендан айрилиб қолишдан кўрқаман.

— Ке, қўй, Мария, ўтиришимизни бузмайлик... — илтимос қилди Бачана.

— Аллақачон бузилиб бўлган... Эрталабдаёқ. Гапир, азизим, нима бўлди ўзи? Ҳаммасини сезиб турибман-ку...

— Онт ичаман, ҳеч нарсга бўлгани йўқ!

— Осонгина онт ичавераркансан-да! — жилмайди Мария. У стаканни қўтариб, вино орқасидан чироққа қаради, кейин аста сўз қотди: — Қайси биримиз олдин ўлсак, ўпанинг учун ичамиз!

— Мария, илтимос, кечамизни азага айлантирма... Кайфинг чоғ эди-ку, нима бўлди сенга?

— Ич!

Бачана ичиб юборди. Мария яна қўйди.

— Энди гапимга қулоқ сол... Ҳаётимда беш марта ўлиб, беш марта қайта тирилганман. Биринчи марта кўрқув ичида ўлиб, ёлғиз яшаш учун тирилдим... Иккинчи марта ёлғизликда ўлиб, муғамбир бўлиб тирилдим... Учинчи марта муғамбирликда ўлиб, бепарво бўлиб тирилдим... Тўртинчи марта бепарволикда ўлиб, нафрат билан тирилдим... Бешинчи марта нафрат билан ўлиб, муҳаббат билан тирилдим... Мана ҳозир улкан, беадад муҳаббат билан яшайман, шунга яхши биламанки, энди муҳаббат билан ўламан. Бу менинг сўнгги ўлимим бўлади... Бу ўлимдан кейин ҳеч қачон қайта тирилмайман. Мен боқий муҳаббат бағрига сингиб кетаман... Ўлимдан кўрқмайман... Шу қадахни олтинчи ва сўнгги ўлимим учун ичаман!

Мария стаканни бўшатиб, Бачананинг кўзларига қаради.

Бачана бу ажойиб аёлга тикилиб турар ва нима деб жавоб қайтаришни билмасди. Орага узоқ, ноқулай жимлик чўқди. Бачананинг назарида ўтирган хоналари иккига бўлингану Мария бир томонда, унинг ўзи иккинчи томонда қолгандай эди. Мария ўтирган томон соф ҳавога, хароратга, ҳаёт ва муҳаббатга тўла бўлса, Бачана даҳшатли, юракни орзиктирадиган, ҳавоси йўқ бир бўшлиқда ўтиргандай сезарди ўзини. Бўғилиб ўлмаслик учун у тез ўрнидан турди-да, столни айланиб ўтиб, Мариянинг ёнига ўтирди ва елкасидан қучиб, гўё ҳамиша навқирон умр дарахтига суянгандай, бошини унинг кўксига қўйди... Мария Бачананинг сочларидан ўпиб, жуда хотиржам оҳангда сўради...

— Айтсанг-чи, нима азоб берапти сенга?

Бачана ички чўнтагидан имзосиз хат билан беҳаё суратлар солинган конвертни чиқазди-ю, титраб-қақшаб Мариянинг олдига қўйди. Мария конвертга узоқ тики-

либ турди, сўнг уни очди. Аввал суратларни обдон кўздан кечирди, кейин хатни ўқий бошлади.

Аёлнинг юзидан кўзини узмай ўтирган Бачана унинг чехрасида бирон-бир ўзгариш сезмади. Аммо Мария хатни ўқиб бўлиб, катта-катта кўзларини унга қадаганида, қанчалик машғум хатога йўл қўйганини Бачана тушунди. Мариянинг нигоҳида у қазаб ёки нафратни эмас, балки икки тубан одамга, яъни имзосиз хат муаллифи билан ўзига нисбатан қаттиқ ачиниш ифодасини кўрди.

Мария ўрнидан турди.

— Аёл кишини ёлғизлик йўлдан оздиради, азизим. Эракни ҳам. Шунинг учун ҳеч қачон ёлғиз бўлиб қолмасликка ҳаракат қил...

Бачана бир соат кутди, икки соат кутди, уч соат кутди ҳамки, Мария қайтиб келмади. Бу ғалати аёлнинг ғурури Бачана ўйлаганидан кўра ҳам баландроқ бўлиб чиқди.

— Э-э... ҳамроҳингиз кетганига анчагина бўлди... — деди ниҳоят официант журъат этиб.

— Ҳа, ҳа, биламан, — жавоб берди гарангсиб қолган Бачана.

— Маъзур тутасиз... Ресторан бекиляпти... Агар йўқ демасангиз...

— Албатта, албатта... Қанча беришим керак?

Бачана узатилган қорозга ҳам қарамай, ҳисоб-китоб қилди. Официант кетди.

Бачана хат билан расмларни парча-парча қилиб йиртди-да, қулдонга ташлаб, зажигалка тутди. Олдин сурат парчалари ёна бошлади. Бачана қиймаланган инсон тасининг аввалига шишинқираб, сўнг эриб қулга айланишини бир оз кузатиб турди. Қулдон унга жажжигина дўзахни эслатди. Аланга имзосиз хатни чулғанда Бачананинг қулоғи остида яна таниш овоз жаранглади. У топдай қотиб қолди. Хатдан Сандро Маглаперидзенинг овози эшитиларди.

20

Ҳазрат Иорамга душанба куни касалхонадан чиқишга рухсат беришди, аммо у эртага кетаман деб оёғини тираб туриб олди.

Ўша кунги тун Бачананинг хотирасида бир умрга муҳрланиб қолди.

...Ярим кечага яқин ҳазрат Иорам аста ўрнидан турди-да, оёқ учида юриб, Бачананинг қаравоти ёнига келди. Бачана ўзини ухлаганга солиб ётаверди.

— Бачана Акакиевич! — чақирди пивирлаб руҳоний.

Бачана миқ этмади. Унинг уйқуга кетганига ишонч ҳосил қилган руҳоний қаравот ёнига тиз чўкди.

— Э, парвардигори олам! — деди ҳазрат Иорам ва бир чўқиниб олди. — Исо алайҳиссалом! Авлиё Биби Марям! Мана, олдингизда бандан ожиз Бачана Рамишвили ётипти, у сизларнинг зурриётингиз, бир бўлагингиз, шафқату мурувватингиз меваси эканини ўзи ҳам билмайди... Сизларнинг хоҳишингизни ўзгалар номидан бажо келтираётгани учун ундан дарғазаб бўлманглар. Қаҳрингиз кўзғамасин, илло у ўзи ишонган худо сизларнинг хоҳиш-иродангиз туфайли дунёга келганидан беҳабардир... Э, қодир эгам, уни ўз паноҳингда асра, мурувватингни дариф тутма, даргоҳингга чақирмасингдан олдин унга кўпроқ умр бер, зеро бу дунёда у қанча кўп яшаса, ўзинг яратган заминда эзгулик ва меҳр-оқибат уруғини шунча кўп сочади. Ахир ер юзида тинчлик, адолат, имон ва эзгулик ким томонидан барқарор этилмоғи сен учун бари бир эмасми? Борди-ю, тақдир тақозиси ила исми табарругинг рад этилса-ю, қилган ишларинг боқийликка юз турса — шунга рози бўл... Э, парвардигор, нечун ерга ҳаёт уруғини сочиб, инсонга ўлмас рух ато этдинг? Ахир фақат ўзингни ўйлаб, ном чиқариш учун, шон-шухрат учун қилмагансан-ку бу ишни! Наҳотки Одам Ато билан Момо Хаво авлодининг дили ҳам, ақл-идроки ҳам ўзгариб кетганини рад этсанг?..

У хизматини қилаётган худонинг қудрати чексиз, зеро ўзингни бағишлаган ишнинг ҳақлигига оллонинг иродасисиз инонмоқ мушкулдир... Мана у, Бачана Рамишвили, кўз олдингда ётипти, мен бўлсам оёғингни гарди, ҳадсиз-худудсиз мурувватингни бир заррасиман, тиз чўкиб илтижо қиламан — исён кўтарган қўлингни гуноҳидан ўт!.. Мабодо қазосини тайин этган бўлсанг, ўрнига менинг жонимни ола қол, сабабки мен унинг қўнглига бошқа худони жо қилолмадим, уни сени йўлингга солишга қурбим етмади!

Ҳазрат Иорам ўрнидан туриб, Бачанани уч марта чўқинтирди, кейин бўйнидаги жажжигина хочни олиб, Бачананинг ёстиғи остига астагина қўйди-да, бориб ўрнига ётди...

Бачана анча вақтгача ухлай олмади. Эрталаб кўзини

очиb караса, ҳазрат Иорам палатада йўқ. У тонг қоронғисида касалхонадан чиқиб кетган эди...

Бир ҳафтадан сўнг Бачана касалхонани тарк этди. Тиббиёт ходимлари билан хайрлашув жуда таъсирли бўлди. Палата дўхтири билан ҳамшира Жения, гўё соғайиб, касалхонадан чиқиб кетаётган одамга ичлари ачигандай, йиғлаб ҳам олишди.

Бир кун олдин палатага Жения кирди. У банкага уч дона чиннигулни солди-да, стулга қимтинибгина ўтирди. Бачана Женияни хайрлашгани кирди деб ўйлаб, қулимсираганча унинг сўз бошлашини кутиб турди. Аммо Жениядан садо чикмасди.

— Гапира қол, Жения!

Жения ерга қаради.

— Бўлмаса, мен бошлайман!

Бачана ўрнидан туриб, ҳамширанинг ёнига келди-да, унинг қўлини ўтди.

— Азизим Жения, инсоф билан айтганда, бу гулларни сенга мен тақдим этишим керак эди, аммо шафқат ҳамшираси ўзининг бефаросат ва ношукур беморининг бу одобсизлигини кечиради, деб умид қиламан.

— Бачана Акакиевич, — унинг гапини бўлди Жения, — сиз касал ётган вақтингизда бу ерга ҳар куни бир аёл келиб турди... Жудаям чиройли аёл... Фақат сизнинг соғлигингизни сўради...

Бачананинг юраги ҳаприқиб кетди.

— Қанақа аёл, Жения? — сўради у, гарчи ким ҳақида гап кетаётганини сезиб турган бўлса ҳам.

— Айтманг, деб қаттиқ тайинлаган.

— Исми нима?

— Билмайман... Ҳар куни келиб, йиғларди... Кимлигини ўзингиз билмайсизми?

— Биламан, Жения...

— У сизни жудаям севади... Битта хат қолдириб, касалхонадан чиқадиغان куни берасиз, деб илтимос қилганди... Мана...

Бачана хатни олди-ю, ҳаяжонини сездирмаслик учун банкадаги чиннигулларга қўлини узатди.

— У сизни жудаям яхши кўради, Бачана Акакиевич!

— Раҳмат сенга, Жения!

— У жудаям яхши, жудаям чиройли, Бачана Акакиевич!

Жениянинг сурма тортилган кўзларига ёш қалқди.

— Ўзинг ҳаммадан яхши, ҳаммадан чиройлисан, азизим Жения! — Бачана ҳамширанинг қўлини яна ўтди.

Жения сапчиб туриб, палатадан чиқиб кетди.

Бачана каравотга ёнбошлаб, титроқ қўл билан конвертни очди.

«Азизим!

Арзи-додим худога етиб, бутун сени менга қайтариб берган экан — заррача ҳам шафқат ва кечирим сўрамасдан — тўлиб кетган кўнглимни бўшатиб олмоқчиман. Юрагимдаги дард-аламларим инсониятнинг борки мусибатлари жо бўладиган сандиққа ҳам сиғмаса керак, деб ўйлардим, қарасам, бунинг учун шу бир варақчина қоғоз кифоя экан...

Йигирма йил бурун ер юзида мендан кўра ақлпроқ, мендан кўра чиройпроқ ва... мендан кўра ёмон тарбия топган норасида йўқ эди... Ота-онам ўзларининг миллион сўмларини мени бадбахт қилиш учун сарфлашди... Мен ҳеч қачон бировнинг ҳомийлигини тан олмаганман, мактабга бориб-келишда ҳам, кўча-кўйда ҳам бирор кимсанинг ҳамроҳлигига муҳтожлик сезмаганман. Бир куни хира «кузатувчи»ларнинг машинасига ўтирдиму ана ўшанда... ҳаётим барбод бўлди, бўйнимга бир умрлик тавки лаънат осилди... Шундан кейин рўй берган воқеаларни сўзлашга тилим бормади... Мен буни биринчи марта гапиряпман, худонинг олдида ва сенинг олдингда гапиряпман... Мени Цивгомбор ўрмонида чорчўпга михлашди, ёшлитим ҳали ҳам ўша ерда, жизғинак бўлиб кетган чорчўпда осилиб ётибди...

...Кейин ўйнаб-кулиб яшадим... Ва мана шу кунга етиб келдим. Сўнг бирдан кўзим очилди. Худони эслаб, қайта-қайта чўқиндим. Ҳозир эса қаршингда тиз чўкиб турибман, ялиниб-ёлвораман: шунча йиллар сенга талпиниб, дўзах азобларини тортган қалбимга оёқ босма... Мен бу дўзахни тавоф қиламан, зеро сенинг ҳузурингга элтувчи йўл шу дўзах ичидан ўтган экан...».

Башарти дўхтирлар мана шу дақиқада Бачананинг юрак уришини ўлчашганда, у яна аллақанча вақт касалхонада қолиб кетиши турган гап эди.

Бачана икки дона седуксен ичиб, ўз юрагига таскин тилади. Сўнг кўз олдини яна пуштиранг туман қоплаб, уйкуга кетди. Бу гал касал бўлганидан бери биринчи марта туш кўрмай, тинч ухлади.

Эрталаб Бачана ҳамма билан хайрлашиб, профессорнинг олдида тушди. Профессор каттакон ёзув столи ёнида ўтириб, лупа орқали ниманидир диққат билан кўздан кечирарди. Бачана аввалига профессор нима иш билан машғуллигини тушунмади, тушунганидан кейин эса аъзойи бадани музлаб кетди: профессорнинг олдида, стол устида турли ранг ва турли шаклдаги бир нечта... сунъий юрак ётарди. Бачананинг мазаси қочиб, шоша-пиша эшик ёнида турган стулга ўтирди. Профессор бошини кўтариб, Бачанага таажжубланиб қаради. Уни танигач, пластмассадан ясалган юракни столга қўйди-да, ўрнидан туриб, Бачананинг ёнига келди.

— Сизни кўрганимдан бағоят хурсандман, Бачана Акакиевич! Бунинг устига ўз оёғингиз билан юриб келганингиз нур устига нур!

Улар қўл қисишиб сўрашишди.

— Нима бўлди сизга? — профессор хушёр тортди. — Қўлингиз музлаб кетипти!

Бачана стол устида ётган моделлардан кўзини узолмасди. Профессор буни пайқаб, шошиб стол ёнига борди-да, сунъий юракларни қўли билан ғаладонга суриб туширди.

— Валерьянка, агар мумкин бўлса... — деди базўр Бачана.

Профессор шкафдан валерьянка қуйилган шипачани олиб, стаканга озгина томизди-да, сув аралаштириб, Бачанага узатди.

— Манг, ичинг, худо ҳаққи, ҳеч нарсани ўйламанг!

Профессор Бачананинг томир уришини ўлчаб кўрди.

— Кўрқинчли жойи йўқ, ҳозир ўтиб кетади!

Бачана аста-секин ўзига келди.

— Нима ўзи у, профессор? — сўради у ниҳоят.

— Ҳеч нарса эмас... Ўзингизни қалай сезяпсиз?

— Раҳмат, ўтиб кетди...

— Жуда соз... Марҳамат, мана бу ёққа, креслога ўтиб ўтиринг. Яхши гаплардан гаплашайлик.

Профессор Бачанани чуқур ва юмшоқ креслога ўтказди. Бачана бир оз индамай ўтиргач, яна сўради:

— Шу бор гапми, профессор? Сунъий юрак дегани?

— Бор гап... Мана тўрт йилдирки, бир бузоқ сунъий юрак билан яшайпти... Бундан сиз ранжимаслигингиз, аксинча, хурсанд бўлишингиз керак... Гап шундаки, табиий юракни кўчириб ўтказиш қутилган натижаларни бермади. Сизнинг касалингиз — юракнинг ўзидан кўра ҳам

кўпроқ қон томирлари фаолиятининг бузилиши билан боғлиқ. Шундай экан, маълум муддат ўтгандан кейин кўчириб ўтказилган ҳар қандай соғлом юракдаги қон томирлари ишдан чиқиб, миокард инфарктига айланиши мумкин... Сунъий юрак — ҳозирча энг ишончли тадбир. Буни Кристиан Бернардининг ўзи ҳам тан олган. Хўп, бу ҳақда кейин гаплашамиз! — профессор қўл силтади. — Ростини айтсам, мен билан хайрлашмасдан кетиб қолдингизми, деб ўйлаб сал хафа ҳам бўлгандим... — деди у кулиб ва Бачананинг тиззасига уриб қўйди.

— Шунинг учун кирдим-да олдингизга. Энг аввало, менга кўрсатган ғамхўрлигиниз ва эътиборингиз учун чексиз миннатдорлигини қабул қилсангиз, профессор. Қолаверса, каравотим ёнида ўтказган уйқусиз тунларингиз учун кечирим сўрамоқчиман. Ниҳоят, сизнинг касбингиз ва олтин қўлларингизга қасидалар айтгим келди!.. — Бачана юзи сал дағалроқ, аммо ҳорғин кўзларидан меҳр ва ақл ёғилиб турган бу олижаноб одамни кучоқлаб ўпишни хоҳларди.

— Миннатдорлик билдиришнинг кераги йўқ, мактовларингиз учун эса раҳмат!

— Қилган яхшилигингизни қандай қайтаришни ҳам билмайман. Сизнинг мурувватингизни ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайди... Шунинг учун ўз акамдай, қадрдон одамимдай эъозлашга менга ижозат берсангиз...

— Раҳмат! — деди профессор Бачананинг сўзларидан ҳам таъсирланиб, ҳам хижолат бўлиб. — Раҳмат! — такрорлади у ва беихтиёр стол ғаладонини тортди, биروق Бачананинг ҳалиги ҳолатини эслаб, яна ёпиб қўйди.

Бачана хахолаб кулиб юборди.

— Мана кўрдингизми, дарров кўникиб қолдингиз! — деди профессор ҳам кулиб.

— Иложим қанча?! — Бачана қўлларини икки томонга ёзди.

— Агар кўрсатмаларимга қатъий риоя қилсангиз, сизга бу нарсани кераги бўлмайди! — деди профессор столга залворли қўлларини ташлаб.

— Қулоғим сизда! — жавоб берди Бачана мутелик билан.

— Чекмайсиз! Ичмайсиз! Серёғ овқат емайсиз! Тунги бедорликка чек қўясиз! Хотинларга айланишмайсиз!

— Шу ҳам ҳаёт бўлдики? — Бачананинг руҳи тушиб кетди.

— Миокард инфарктидан мана шу нарсаларни олиб ташласак, ҳаёт бўлади! — профессор Бачананинг бундан кейинги турмуш тарзини ана шундай белгилади.

— Қачонгача шунақа қилиб юраман? — сўради Бачана худди чўқаётиб хасга ёпишиб олган одамдай.

— Дастлабки икки йил — мажбурий, кейинги икки йил — матлубий, ундан кейингиси — ихтиёрий... Сизни кўрқитаётганим йўқ, Бачана Акакиевич, тушунинг: сиз миокард инфарктнинг оғир шаклини бошдан кечирдингиз, у билан ҳазиллашиб бўлмайди... Яхши парварিশ килинган юрак ўз фаолиятини яна батамом тиклаб, шу пайтгача қанча хизмат қилган бўлса, сизга яна шунча хизмат қилиши мумкин. Юракни авайлаш, ардоқлаш керак... Юрак ардоқлашни яхши кўради...

— Тушунарли, профессор... Энди хайрлашишга рухсат этинг... — Бачана ўрнидан турди.

— Хайр, Бачана Акакиевич! Касалхонамизни қайтиб кўрманг, илойим, менга ҳеч қачон ишингиз тушмасин! Даволаниш маъносида, албатта! — қўшиб қўйди профессор.

— Ниҳоятда мамнуният билан чикиб кетяпман... Шу икки ой, Нодар Григорьевич, мен учун бутун умрга тенг!

— Тушунмадим...

— Ҳар қандай одам умрида лоақал бир марта бўлса ҳам оғир дардни бошидан ўтказиши керак. Бу нарса унга босиб ўтган йўлига хотиржам назар ташлаб, ҳаётига ҳолисанлилло баҳо беришга имкон туғдиради. Шу маънода касалхона менга беқиёс ёрдам кўрсатди.

— Менимча, сизнинг ҳаёт йўлингизни тафтиш қилиш ва қайтадан баҳолашга зарурат йўқ.

— Шунақа деб ўйлайсизми? — жилмайди Бачана.

— Ҳар ҳолда, четдан қараганда шундай туюлади!

— Касалхонангизда ўтган икки ой мен учун ажойиб кашфиётлар палласи бўлди!

— Хўш, нималарни кашф қилдингиз?

— Абадият қонунини!

— Нимани?! — қайта сўради профессор хайрон бўлиб.

— Абадият қонунини! — такрорлади Бачана.

— Ҳм... У ҳолда бу қонуннинг формуласи ҳам бўлиши керак, шундай эмасми?

— Албатта!

— Балки мени ҳам таништирасиз ўша формула билан? Кўнглингиз тўқ бўлсин, Бачана Акакиевич, каш-

фиётингизни ўзимники қилиб олиш ёки унга шерик бўлиш ниятим йўқ! — ҳазиллашди профессор.

— Бу қонуннинг моҳияти шундан иборатки, Нодар Григорьевич... Инсоннинг юраги унинг танасидан юз баравар овирроқ... Шу даражада овирки, уни бир киши кўтаролмайди... Бинобарин, биз, одамлар, токи тирик эканмиз, бир-биримизга ёрдам беришимиз, бир-биримизнинг юрагимизга мадад бўлишга ҳаракат қилишимиз керак: сиз — менга, мен — унга, у эса — бошқа бировга, шу тариқа узлуксиз давом этиши лозим...Токи ўлим ҳаётда бизни ёлғизлик балосига гирифтормас қилиб қўймасин...

Профессор Бачананинг сўзларига ҳайратланиб кулоқ солиб турди.

— Аммо-лекин, мураккаб қонун кашф этибсиз, Бачана Акакиевич! — деди у узоқ сукутдан кейин.

— Тўғри, мураккаб!

— Шунинг ҳаётда рўёбга чиқаришга умид бўлмаясизми?

— Умид бўлмасам, яшашнинг нима кераги бор? Акс ҳолда, ҳозир мен нариги дунёда ётган бўлардим.

Бачана профессорга қўлини узатди, у яқинлашганида Бачана ўзини тутолмай, профессорни кучоқлаб, маҳкам бағрига босди.

— Ха... — деди профессор энтиқиб. — Сизга сунъий юрак тўғри келмайди... Сунъий юрак билан сиз яшай олмайсиз... Сиз бошқачасиз!

Профессор ўзининг вазмин кафтлари билан унинг елкасига қокқанида, Бачана абадий қонунни кучга кирганини тушунди...

Бачана ўзига жўнатилган машинага рухсат бериб юборди.

Клара Цеткин кўчасидаги трамвай изини кесиб ўтиб, 25 февраль кўчасига чиқди, ундан Плеханов проспектига тушди.

Икки ой касалхонада ётиб, шаҳар шовқинини унутаётган Бачананинг андак боши айланиб, тиззалари қалтирай бошлади. У эҳтиёт бўлиб, жуда секин одим ташларди. Тбилиси эса ўзи билан ўзи овора: гувуллар, қичқирар, антикар, инграр ва қаҳқаҳа отарди.

Плеханов проспектида икки томонга, худди икки анҳордай, одамларнинг иккита оқими ўтиб турарди. Оломон оқишиш учун дарёга ташланган ёғочларга ўхшарди.

Одамлар бир-бирлари билан тўқнашиб кетишар, бир-бирларини тўхтатиб, алланималар ҳақида гаплашишар, қўл силташиб баҳслашишар, кейин яна жўш уриб оқётган оқимга қўшилиб кетишарди.

Бачана проспектни кесиб ўтди-ю, ўзи ҳам ана шу оқимга тушиб қолди. У қадамни тезлаштирмасдан одамларни четлаб ўтишга ҳаракат қиларди. Проспектдан Маржанишвили кўчасига бурилган эди, уни улкан оломон дарёсининг янги ирмоғи суриб кетди. Бачана кўча ҳаракатидан узилиб қолган юрак уришининг аста-секин унга мослашаётганини, ўзи ҳам шаҳарнинг умумий мақомига сингиб бораётганини ҳис этди. Ниҳоят, юраги йўқотган суръатига тушиб олиб, оқимда бошқалар билан баб-баравар суза кетди — эҳтиёт бўлиб, аммо дадил ва ишонч билан суза кетди.

У Маржанишвили номидаги театр афишаси олдида тўхтади. Эртага театр янги мавсумини дўстининг «Дўзахга тушган авлиёлар» пьесаси премьераси билан бошламоқда эди. Бачананинг дили алланечук ёришиб, вужудига оромбахш бир илиқлик югурди. «Дўзахга тушган авлиёлар!» — такрорлади ичиди у ва бир жилмайиб қўйди.

Кўприкка етганда Бачана ҳорғинлик сезди, аммо бу қўрқувга соладиган, вазмин ҳорғинлик эмас, балки енгил ва ёқимли ҳорғинлик эди. У такси тўхтатиб, орқа ўриндикка ўтирди.

— Қаерга? — деб сўради ҳайдовчи сўччикини ёқиб.

— Марияникига, — деди Бачана.

— Қаерга? — ҳайдовчи таажжубланиб орқасига қаради.

— Марияникига!..